

**Analiza dyskursu
w badaniach
szkolnictwa
wyższego**

Biblioteka Dyskursu Publicznego • Kultura, Retoryka, Demokracja

Komunikowanie publiczne powinno nas obchodzić. To w tym obszarze społeczeństwo może debatować i dochodzić do porozumienia. Może formować swoje poglądy, poszukiwać właściwych słów i gestów, wyrażać zbiorową wolę i wywierać nacisk na władzę. Może odnaleźć swój obraz własny, wytworzyć powszechnie dostępne środowisko kultury oraz wielkie, wspólne symbole. Te dążenia stają się tym donioślejsze, im trudniej je spełnić. Interdyscyplinarna seria wydawnicza Biblioteka Dyskursu Publicznego chce pytać o uwarunkowania, właściwości, społeczne oddziaływanie oraz jakość publicznego dyskursu, formułować diagnozę stanu rzeczy oraz proponować praktyczne wskazówki, spierać się o wizję przyszłości, a także pielęgnować zainteresowania teoretyczne i metodologiczne. Publicznie i *pro publico bono*.

Redaktor naukowy serii:

Marek Czyżewski (Uniwersytet Łódzki)

Dotychczas ukazały się:

Analiza dyskursu publicznego.

Przegląd metod i perspektyw badawczych, Marek Czyżewski, Michał Otrócki, Tomasz Piekot, Jerzy Stachowiak (red.), 2017

Polskie sprawy 1945–2015. Warsztaty analizy dyskursu, Marek Czyżewski, Anna Horolets, Krzysztof Podemski, Dorota Rancew-Sikora (red.), 2017

Magdalena Nowicka-Franczak, *Niechciana debata. Spór o książki Jana Tomasza Grossa*, 2017

Tomasz Piekot, *Mediacje semiotyczne. Słowo i obraz na usługach ideologii*, 2016

Dyskurs elit symbolicznych. Próba diagnozy, Marek Czyżewski, Karol Franczak, Magdalena Nowicka, Jerzy Stachowiak (red.), 2014

Julia Pielas, *Między homopresją a katonazizmem*, 2014

Paweł Ciołkiewicz, *Pamięć zbiorowa w dyskursie publicznym*, 2012

Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych, Michał Krzyżanowski, Ruth Wodak (red.), 2011

Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego, Marek Czyżewski, Sergiusz Kowalski, Andrzej Piotrowski (red.), 2010

Retoryka i polityka, Marek Czyżewski, Sergiusz Kowalski, Tomasz Tabako (red.), 2010

Sergiusz Kowalski, *Krytyka solidarnościowego rozumu*, 2009

Cudze problemy. O ważności tego, co nieważne, Marek Czyżewski, Kinga Dunin, Andrzej Piotrowski (red.), 2009

Analiza dyskursu w badaniach szkolnictwa wyższego

Wybór i opracowanie
Helena Ostrowicka

Wydawca
Andrzej Chrzanowski

Recenzentka
dr hab. Anna Horolets, prof. UW

Redakcja naukowa
dr hab. Helena Ostrowicka, prof. UKW

Konsultacja tłumaczeń z j. niemieckiego
dr hab. Przemysław Gębał, prof. UW

Redakcja merytoryczna i korekty
Izabella Sariusz-Skąpska

Redakcja techniczna
Danuta Przymanowska-Boniuk

Projekt okładki, stron tytułowych i opracowanie typograficzne
Janusz Fajto

Publikacja dofinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych
na podstawie decyzji numer DEC-2014/14/E/HS6/00671

Copyright © by Wydawnictwo Akademickie SEDNO Spółka z o.o.

Warszawa 2018

Wszelkie prawa zastrzeżone

Kopiowanie, przedrukowywanie i rozpowszechnianie w całości lub we fragmentach
jakąkolwiek techniką bez pisemnej zgody wydawcy zabronione

ISBN 978-83-7963-070-7

ISBN 978-83-7963-071-4 (e-book)

Wydawnictwo Akademickie SEDNO Spółka z o.o.

00-696 Warszawa

ul. J. Pankiewicza 3

www.wydawnictwosedno.pl

info@wydawnictwosedno.pl

Spis treści

Helena Ostrowicka:

Wstęp. O potrzebie i potencjale analizy dyskursu w badaniach
szkolnictwa wyższego 7

Johannes Angermuller:

Analiza dyskursu „po strukturalizmie”
(tłum. Jacek Stanaszek) 29

Tomas Marttila:

Postfundacyjna analiza dyskursu. Sugestia programu badawczego
(tłum. Marta N. Wróblewska) 57

Sofia Branco Sousa, António Magalhães:

Analiza dyskursu w badaniach nad szkolnictwem wyższym
(tłum. Jacek Stanaszek) 121

Jens Maeße, Julian Hamann:

Uniwersytet jako dyspozytyw. Społeczne osadzenie
kształcenia i nauki z perspektywy teorii dyskursu
(tłum. Jacek Stanaszek) 141

Felicitas Macgilchrist, Marion Ott, Antje Langer:

„Bolonnia” w praktyce. Etnograficzna analiza dyskursu
(tłum. Łukasz Kumięga) 175

Nota edytorska 206

Indeks pojęć 207

Noty o autorach 210

Helena Ostrowicka

Wstęp. O potrzebie i potencjale analizy dyskursu w badaniach szkolnictwa wyższego

Książkę tworzyłam z intencją upowszechnienia wybranych podejść w badaniach szkolnictwa wyższego, opartych na teoretyczno-metodologicznych założeniach analizy dyskursu¹. Praca skierowana jest do szerokiego grona badaczek i badaczy. Może zainteresować zarówno tych, którzy naukowo zajmują się problematyką uniwersytetu, nauki i edukacji akademickiej, jak i badacze wykorzystujących analizę dyskursu do rozpoznawania innych sfer świata społecznego. Ta niewielka objętościowo antologia obejmuje teksty opublikowane pierwotnie w języku angielskim lub niemieckim, a ich autorami są znani badacze dyskursu. O doborze tekstów zdecydowały dwa główne czynniki: metodologiczny i przedmiotowy.

Po pierwsze, zależało mi na przybliżeniu społeczności akademickiej tych wartościowych teoretyczno-metodologicznych nurtów w badaniach dyskursu, których empiryczne możliwości w polskim piśmiennictwie są słabiej rozpoznane. Mam tu na myśli przede wszystkim podejścia, które nawiązują do intelektualnej tradycji poststrukturalizmu, w tym tzw. postfundacyjną analizę dyskursu (PAD). Analiza postfundacyjna, nazywana również Szkołą z Essex,

---

¹ Pojęcie „szkolnictwa wyższego” stosuję w możliwie szerokim sensie, obejmującym sferę nauki i edukacji akademickiej, zgodnie z tendencją obecną w *higher education research*. Ze względów stylistycznych zamiennie używam również pojęcia „uniwersytet”, nadal mając na uwadze szeroki zakres zjawisk związanych ze szkolnictwem wyższym.

rozwijają teorię dyskursu Ernesto Laclaua i Chantal Mouffe² w kierunku wypracowania metodologicznego i pojęciowego warsztatu pomocnego w badaniach empirycznych. Badacze ściśle związani z tą szkołą, tacy jak Jason Glynos, David Howarth czy Jacob Torfing, częściej mówią po prostu o politycznej teorii i analizie dyskursu. Termin „postfundacjonizm” wprowadzony został do teorii dyskursu przez Olivera Marcharta³ na podkreślenie perspektywy, z której dyskurs nigdy nie opiera się na stabilnym fundamencie⁴. Dla badaczy ze Szkoły z Essex praktyki dyskursywne są „synonimami systemu stosunków społecznych”⁵; w konsekwencji uznają oni, że analizą dyskursu można objąć wszystkie praktyki społeczne. Teoretycznemu rozmachowi Szkoły z Essex brakowało do niedawna pełnej procedury badawczej, która pozwoliłaby przenieść abstrakcyjne, filozoficzne koncepty na grunt analizy empirycznej. Warto zauważyć, że od czasu przekładu na język polski w 2008 roku książki Davida Howartha *Dyskurs*, nurt oparty na teorii Laclaua i Mouffe znacząco się rozwinął. Postfundacyjna analiza dyskursu jako program badawczy jest w niniejszej antologii przybliżana na polskim Czytelnikom za sprawą tłumaczenia tekstów Tomasa Marttili oraz Sofii B. Sousa i António Magalhães.

Druga z wymienionych wyżej prac zawiera również krótkie omówienie Krytycznej Analizy Dyskursu (KAD), łączonej przede wszystkim z nazwiskami Normana Fairclougha i Ruth Wodak. Przedstawiciele KAD początków rozwijanego nurtu upatrują w krytycznej lingwistyce, zaś źródłami inspiracji – poza teoriami lingwistycznymi – czynią twórczość Antonio Gramsciego, Louisa Althussera, „szkoły frankfurckiej” i Jürgena Habermasa, Michaiła Bachtina, Michela Foucaulta i innych. Korzenie KAD sygnalizują więc zainteresowanie procesami i problemami społecznymi: nierównymi relacjami władzy, ideologią, hegemonią, marginalizacją czy różnicami w zajmowanych pozycjach społecznych⁶. Chociaż Krytyczna Analiza Dyskursu jest stosunkowo

2 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, tłum. S. Królak, Wrocław 2007.

3 O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, Edinburgh 2007.

4 Por. C. Cederström, A. Spicer, *Discourse of the Real Kind: A Post-Foundational Approach to Organizational Discourse Analysis*, „Organization” 2014, nr 21 (2).

5 D. Howarth, *Dyskurs*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa 2008, s. 23.

6 Por. N. Fairclough, R. Wodak, *Krytyczna analiza dyskursu*, w: *Współczesne teorie socjologiczne*, wybór i oprac. A. Jasińska-Kania i in., Warszawa 2006; *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. A. Duszak, N. Fairclough, Kraków 2008.

popularna w badaniach szkolnictwa wyższego⁷, zrezygnowałam z włączania do antologii tekstu, który w sposób rozbudowany prezentowałby metodologię tego nurtu. Bezpośrednią przyczyną takiej decyzji jest fakt, że zróżnicowane narzędzia analityczne mieszczące się w ramach KAD zostały na polskim gruncie dość dobrze rozpoznane⁸, o czym świadczy ich popularność w badaniach społecznych.

Trafna w odniesieniu do Krytycznej Analizy Dyskursu wydaje się uwaga redaktorów niedawno wydanej książki poświęconej badaniom dyskursu⁹, w której autorzy stwierdzają, iż podejście to stało się na tyle ekspansywne, że bywa utożsamiane z analizą dyskursu w ogóle. Z kolei nadal – w moim przekonaniu – duże wyzwanie stanowi przeniesienie do badań empirycznych koncepcji wywodzących się z tradycji poststrukturalnej, a takie próby nierzadko spotykają się z zarzutem „metodologicznego anarchizmu”¹⁰. Z tego właśnie powodu konkretnym koncepcjom i programom badawczym, które rozwijają kategorie Ernesto Laclaua, Chantal Mouffe, Michela Foucaulta, oraz ich empirycznym egzemplifikacjom poświęcono w tym zbiorze najwięcej miejsca.

Z repertuaru Foucaultowskich pojęć chcę zwrócić szczególną uwagę na pojęcie *dyspozytywu* (*dispositif*)¹¹ i możliwości jego zastosowania w badaniach szkolnictwa wyższego. W antologii pojawia się ono w dwóch tekstach: Johanna Angermüllera *Analiza dyskursu „po strukturalizmie”*, w którym autor opisuje uniwersytet jako „dyspozytyw redukujący”, oraz autorstwa Jensa Maeße i Juliana Hamanna *Uniwersytet jako dyspozytyw. Społeczne osadzenie kształcenia i nauki z perspektywy teorii dyskursu*, gdzie w kontekście

7 Por. m.in. N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis and the Marketization of Public Discourse: The Universities*, „Discourse & Society” 1993, vol. 4 (2); K. Smith, *Critical Discourse Analysis and Higher Education Research*, w: *Theory and Method in Higher Education Research*, red. J. Huismann, M. Tight, „International Perspectives on Higher Education Research” 2013, vol. 9, s. 61–72; K. Biały, *Przemiany współczesnego uniwersytetu – od idei von Humboldta do modelu uczelni przedsiębiorczej*, Łódź 2011.

8 Por. na przykład *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, dz. cyt.; *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, red. R. Wodak, M. Krzyżanowski, Warszawa 2011; *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych*, red. M. Czyżewski i in., Warszawa 2017.

9 M. Czyżewski i in., *Wprowadzenie*, w: *Analiza dyskursu publicznego*, dz. cyt.

10 Por. D. Howarth, *Dyskurs*, dz. cyt.

11 Warto dodać, że francuski termin *dispositif* przysparza trudności translatorskich. O różnych wersjach przekładu i ich konsekwencjach pisze Magdalena Nowicka w artykule „Urządzenie”, „zastawianie”, „układ”... – kategoria „dispositif” u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2011, t. 7, nr 2.

uniwersytetu mowa jest o „dyspozytywie cyrkulacyjnym”. W tym zakresie przedstawiony zbiór stanowi kontynuację podejmowanych wcześniej przede mną wysiłków zmierzających do rozwijania teoretyczno-analitycznych możliwości tkwiących w Foucaultowskiej koncepcji dyspozytywu oraz przybliżania dyskusji z nią związanych¹². W rozległej i wielopoziomowej recepcji prac Foucaulta pojęcie to urasta do roli jednego z kluczowych konceptów, spajających studia nad dyskursem z analizami różnych modalności władzy i formacji podmiotu. W badaniach z obszaru nauki i szkolnictwa wyższego, opartych na analizie dyskursu, „dyspozytyw” pozwala uchwycić zjawiska społeczne w kategoriach złożonych relacji pomiędzy czynnikami dyskursywnymi a tym, co nie wyraża się w dyskursie, lecz stanowi element instytucjonalnych, organizacyjnych czy materialnych warunków.

Obok nurtów rozwijanych „po strukturalizmie” antologia przedstawia wybrane praktyki łączenia w analizie dyskursu różnych podejść metodologicznych. I tak w zbiorze znalazły się teksty integrujące pojęcia Laclaua i Mouffe z Krytyczną Analizą Dyskursu (tekst Sofii B. Sousa i António Magalhães), a także z teorią pola społecznego Pierre’a Bourdieu i teorią organizacji (tekst autorstwa Jensa Maeße i Juliana Hamanna) oraz badania łączące etnografię z analizą dyskursu (tekst Felicitas Macgilchrist, Marion Ott i Antje Langer). Ten ostatni przypadek – tzw. etnograficzna analiza dyskursu – jest szczególnym przykładem spotkania tradycyjnej jakościowej metodologii badań społecznych z analizami języka. Co warto podkreślić, ogniwem łączącym zebrane w tym tomie teksty jest przekonanie, iż analiza dyskursu nie jest wyłącznie zbiorem metod badawczych, które umożliwiają poznanie zjawisk społecznych zapośredniczonych w dyskursie, lecz całościowym teoretyczno-metodologicznym podejściem. To zarówno metoda, jak i teoria, za którą kryje się szereg – różniących poszczególne nurty analizy dyskursu – założeń ontologicznych i epistemologicznych, dotyczących przedmiotu badania.

To właśnie określony przedmiot badań – szeroko rozumiane szkolnictwo wyższe – uczyniłam drugim kryterium doboru tekstów, które znalazły się w prezentowanej antologii. Studia nad szkolnictwem wyższym są dzisiaj rozległym, interdyscyplinarnym i wieloparadygmatycznym obszarem badawczym,

¹² Por. np. H. Ostrowicka, *Przemysłać z Michele Foucaultem edukacyjne dyskursy o młodzieży. Dyspozytyw i zarządzanie*, Kraków 2015; H. Ostrowicka, *Apetyt na wiedzę? O perspektywie badania konsumpcjonizmu poznawczego*, „Pareja” 2016, nr 5.

obejmującym analizy poświęcone m.in. procesom edukacyjnym i programom kształcenia na poziomie wyższym, instytucjom i strukturom akademickim, procesom wytwarzania i dystrybucji wiedzy, problemom polityk publicznych i zarządzania uczelniami, a także kwestiom dotyczącym pracy akademickiej i jej warunków¹³. Instytucjonalizacja i profesjonalizacja *higher education research* widoczna jest w intensywnym rozwoju specjalistycznych, międzynarodowych czasopism¹⁴ i towarzystw naukowych¹⁵, pomnażających dorobek badań z obszaru szkolnictwa wyższego.

Wydaje się jednak, że aktualna pozostaje sformułowana w 2012 roku przez Marka Kwieka i Dominika Antonowicza diagnoza, w której autorzy – uznając, że dorobek z zakresu *higher education research* jest w Polsce niezwykle skromny i najczęściej monodyscyplinary – upominają się o ujęcia instytucji uniwersytetu w optyce inter-, a nawet transdyscyplinarnej¹⁶. Nie wnikając w tym miejscu w szczegółowe rozważania związane z różnym rozumieniem terminów „interdyscyplinarność” i „transdyscyplinarność”¹⁷, chcę podkreślić, że analiza dyskursu jako przedsięwzięcie z założenia interdyscyplinarne, spajające koncepcje, kategorie i metody pochodzące z humanistyki i nauk społecznych, jest propozycją wychodzącą naprzeciw oczekiwanej transdyscyplinarności w badaniach szkolnictwa wyższego. Zakres, siła i cel wspomnianego teoretyczno-metodologicznego łączenia mogą być zróżnicowane. Niewątpliwie jednak koncentracja na wspólnym, lecz wielowymiarowym i złożonym przedmiocie badań sprzyja rozwojowi transdyscyplinarności, jeśli tę rozumieć jako

13 Por. np. D. Antonowicz, *Między siłą globalnych procesów a lokalną tradycją. Polskie szkolnictwo wyższe w dobie przemian*, Toruń 2015; *Access and Exclusion*, red. M. Tight, Dordrecht 2003.

14 Najważniejsze to: „Higher Education”, „Studies in Higher Education”, „Higher Education Policy”, „Higher Education Quarterly”, „Higher Education Research & Development”, „Higher Education Management and Policy”, „Innovative Higher Education”, „Journal of Higher Education, Assessment and Evaluation in Higher Education” (por. D. Antonowicz, *Między siłą globalnych procesów a lokalną tradycją*, dz. cyt.).

15 Takich jak Society for Research into Higher Education (SRHE), European Educational Research Association (EERA) czy European Higher Education Society (EAIR).

16 M. Kwiek, *Dokąd zmierzają międzynarodowe badania porównawcze szkolnictwa wyższego?*, w: *Filozofia a sfera publiczna*, red. P. Orlik, K. Przybyszewski, Poznań 2012, s. 449–468; D. Antonowicz, *Problem interdyscyplinarności na przykładzie rozwoju oraz instytucjonalizacji badań nad szkolnictwem wyższym*, w: *Interdyscyplinarne o interdyscyplinarności. Między ideą a praktyką*, red. A. Chmielewski, M. Dudzikowa, A. Grobler, Kraków 2012.

17 Por. m.in. zbiór *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, red. R. Frodeman, Oxford 2010 oraz numer tematyczny *Dyskurs edukacyjny w ujęciu interdyscyplinarnym – dyskusje i praktyki badawcze*, red. H. Ostrowicka „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2017, nr 2.

praktykę formułowania problemów badawczych, których rozwiązanie staje się możliwe jedynie poprzez zaangażowanie kategorii i ustaleń pochodzących z różnych dyscyplin naukowych.

Co więcej, metodologia analizy dyskursu może również stanowić jedną z odpowiedzi na opisane kilkanaście lat temu przez Sheilę Slaughter¹⁸ problemy badań porównawczych w obszarze szkolnictwa wyższego i zachętę do bardziej intensywnego wykorzystania lokalnych studiów przypadku. Metody i pojęcia analizy dyskursu mogą być przydatne wówczas, gdy problematyzowane są granice między badanym zjawiskiem a jego kontekstem, na przykład w ramach krytycznych studiów nad szkolnictwem wyższym¹⁹, dostarczając badaniom empirycznym modeli i kategorii analizy.

Prezentowana antologia tekstów jest jednym z dowodów na to, że potencjał analizy dyskursu w formułowaniu wyjaśnień i interpretacji współczesnych zjawisk z obszaru szkolnictwa wyższego nie został zignorowany. W ostatnich latach wyraźnie wzrosło zainteresowanie badaczy szkolnictwa wyższego kwestiami związanymi z dyskursem. Zauważono, że badania skoncentrowane na dyskursie pozwalają dotrzeć do świata uniwersytetu, zarówno w wymiarach dotyczących wytwarzania wiedzy naukowej, dynamiki i dystrybucji władzy instytucjonalnej, jak i w zakresie praktyk edukacyjnych, w tym procesów kształcenia (nauczania i uczenia się)²⁰. Warto w tym miejscu odnotować, że trzy tomy opublikowane w serii wydawniczej *Theory and Method in Higher Education Research. International Perspectives on Higher Education Research*, wydawanej od kilku lat pod redakcją uznanych badaczy szkolnictwa wyższego Jeroena Huismana i Malcolma Tigha²¹, poświęcono teoriom i metodom

18 S. Slaughter, *Problems in Comparative Higher Education: Political Economy, Political Sociology and Postmodernism*, „Higher Education” 2001, nr 41, s. 389–412.

19 Na przykład L. Leslie, S. Slaughter, *Academic Capitalism. Politics, Policies and Entrepreneurial University*, Baltimore 1998; B. Readings, *The University in Ruins*, Cambridge 1999; K. Szadkowski, *Uniwersytet jako dobro wspólne. Podstawy krytycznych badań nad szkolnictwem wyższym*, Warszawa 2015; O. Szwabowski, *Uniwersytet – fabryka – maszyna. Uniwersytet w perspektywie radykalnej*, Warszawa 2014; J. Williams, *Debt Education: Bad for the Young, Bad for America*, „Dissent” 2006, nr 53 (3).

20 Por. M.N. Wróblewska, J. Angermuller, *Dyskurs akademicki jako praktyka społeczna. Zwrot dyskursywny i Społeczne Badania Szkolnictwa Wyższego*, tłum. M.N. Wróblewska, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2017, nr 2; Z. Melosik, *Uniwersytet i społeczeństwo. Dyskursy wolności, wiedzy i władzy*, Poznań 2002.

21 *Theory and Method in Higher Education Research. International Perspectives on Higher Education Research*, red. J. Huisman, M. Tigh, „International Perspectives on Higher Education Research” 2013, vol. 9.

analizy dyskursu. Jeden z opublikowanych tam tekstów, autorstwa Sofii B. Sousa i António Magalhães, znalazł się w niniejszym zbiorze.

Wraz ze zwrotem dyskursywnym badacze szkolnictwa wyższego stali się bardziej wrażliwi na procesy konstruowania rzeczywistości akademickiej i zwrócili uwagę na język, w jakim formułowana jest „prawda” o uniwersytecie. Jak jednak słusznie zauważają Marta Wróblewska i Johannes Angermuller, aby zwrot dyskursywny w badaniach szkolnictwa wyższego mógł rzeczywiście zaistnieć, ramy teoretyczne powinny zostać połączone z metodologią analizy²². W badaniach nad nauką i szkolnictwem wyższym perspektywa dyskursywna łączy obszar refleksji zróżnicowanej pod względem teoretycznych założeń i metodologicznych podstaw.

Wiele nurtów analizy dyskursu w zakresie szkolnictwa wyższego wywodzi swoje założenia z prac Michela Foucaulta i Foucaultowskiego rozumienia dyskursu²³ oraz dyskursywnie wytwarzanego porządku społecznego²⁴. Wiemy jednak, że francuski filozof nie pozostawił całościowej i spójnej matrycy analitycznej, która spełniłaby wymagania metodologii badań społecznych. Na polskim gruncie pojawiły się w ostatnich latach publikacje, które systematyzują założenia i dorobek tzw. postfoucaultowskiej analizy dyskursu²⁵, a także w ramach tego nurtu prowadzone są badania nad reformą i przemianami szkolnictwa wyższego²⁶. Jednak nawet dla badaczy z kręgu metodologicznie rozwiniętej Krytycznej Analizy Dyskursu wyzwaniem badawczym każdorazowo

22 Marta N. Wróblewska i Johannes Angermuller w odpowiedzi na zdiagnozowane zapotrzebowanie proponują integrację badań skupionych na wiedzy, władzy i edukacji wyższej w tzw. Społecznych Badaniach Szkolnictwa Wyższego, por. M.N. Wróblewska, J. Angermuller, *Dyskurs akademicki jako praktyka społeczna*, dz. cyt.

23 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Warszawa 1977.

24 Por. M. Foucault, *Porządek dyskursu*, tłum. M. Kozłowski, Gdańsk 2002.

25 Por. M. Nowicka, *Postfoucaultowska analiza dyskursu. Problemy i szanse dydaktyczne*, w: *Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne*, red. W. Czachur, A. Kulczyńska, Ł. Kumiega, Kraków 2016; M. Nowicka-Franczak, *Postfoucaultowska analiza dyskursu. Przypadek sporu o Jedwabne*, w: *Analiza dyskursu publicznego*, dz. cyt.; H. Ostrowicka, *Przemysleć z Michelem Foucaultem edukacyjne dyskursy o młodzieży*, dz. cyt.

26 Por. projekt badawczy *Urządzenie uniwersytetu – dyskursywny obraz współczesnej reformy szkolnictwa wyższego w Polsce*, finansowany z grantu Narodowego Centrum Nauki, kier. Helena Ostrowicka (www.dyskurs.ukw.edu.pl) oraz publikacje: H. Ostrowicka, J. Spychalska-Stasiak, *Uodpowiedzialnianie akademii – formacje wiedzy i władza parametryzacji w dyskursie akademickim*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2017, nr 1 (49); H. Ostrowicka, Ł. Stankiewicz, *The Truths of Business and the Lies of Academia: The Order of Discourse on Higher Education in Poland*, „Higher Education Research & Development” (w druku).

pozostaje empiryczna identyfikacja relacji między dyskursem (i zmianami w jego obrębie) a zmianami społecznymi²⁷.

Zawarty w tytule tego wstępu „potencjał” perspektywy dyskursywnej w badaniach szkolnictwa wyższego wyrasta zatem z dwóch powiązanych zjawisk: po pierwsze, z wysiłków rozwijania różnych teoretyczno-metodologicznych nurtów analizy dyskursu, po drugie, z wielowymiarowej dyskursywności interesującego nas przedmiotu badań. O ile wcześniejsze rozważania skoncentrowałam na pierwszym wątku, o tyle w następnym kroku refleksją obejmę kwestie związane z dyskursywnością szkolnictwa wyższego.

1. Powierzchnie wyłaniania się dyskursywności uniwersytetu

Spotkanie analizy dyskursu z badaniami szkolnictwa wyższego ukazuje wielowymiarowość i niejednorodność dyskursywności uniwersytetu. Najogólniej rzecz ujmując, dyskursywność w odniesieniu do uniwersytetu oznacza, że jest on przedmiotem dyskursu i istnieje w obrębie praktyk znaczeniowótórczych²⁸. Na podstawie przeglądu badań opartych na analizie dyskursu możemy sformułować wniosek, iż dyskursywność szkolnictwa wyższego wyłania się na trzech, wzajemnie przenikających się „powierzchniach”²⁹:

- (1) instytucji i organizacji,
- (2) rządzenia (wąsko rozumianej polityki),
- (3) przedmiotu odniesienia.

Mówiąc o powierzchniach wyłaniania się dyskursywności, mam na myśli „pola widoczności”, miejsca i stosunki społeczne, w ramach których pewne praktyki

27 Por. N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge 1992; N. Fairclough, *The Contribution of Discourse Analysis to Research on Social Change*, w: *Discourse in Contemporary Social Change*, Bern 2007; M. Krzyżanowski, R. Wodak, *Theorising and Analysing Social Change in Central and Eastern Europe: The Contribution of Critical Discourse Analysis*, w: *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*, red. A. Galasińska, M. Krzyżanowski, Basingstoke 2009, s. 17–40; M. Krzyżanowski, *Recontextualisation of Neoliberalism and the Increasingly Conceptual Nature of Discourse: Challenges for Critical Discourse Studies*, „Discourse & Society” 2016, nr 27 (3), s. 308–321.

28 Por. D. Howarth, *Dyskurs*, dz. cyt.

29 Nawiązuję tu do Foucaultowskiego pojęcia powierzchni wyłaniania się przedmiotu dyskursu (por. M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, dz. cyt.).

znaczeniowótórcze są materializowane w tekstach i stają się uchwytne w badaniach empirycznych. W ten sposób na powierzchni instytucji, organizacji i rdzania odkryty zostaje *funkcjonalny wymiar* dyskursywności szkolnictwa wyższego, natomiast w polu przedmiotu odniesienia wypowiedzi – *wymiar tematyczny*.

Wymiar funkcjonalny wize się z faktem dyscyplinaryzacji i instytucjonalizacji szkolnictwa wyższego i nauki. Badacze dyskursu od wielu lat podejmuj analizy relacji i pozycji społecznych oraz form komunikacyjnych, charakterystycznych dla instytucji nauki i edukacji. Badania te prowadzone są w ramach okreslonych dyscyplin (językoznawczej, socjologicznej, pedagogicznej, psychologicznej, filozoficznej) i w optyce interdyscyplinarnej. Z jednej strony, są to analizy gatunków specyficznych dla dyskursu naukowego, takich jak artykuły naukowe, eseje czy referaty konferencyjne, a także badania retoryki nauki i perswazyjności tekstów naukowych³⁰; z drugiej zaś – to analizy dyskursu edukacyjnego, m.in. związanego z instytucjonalnie zorganizowanym procesem i programami ksztlceania oraz relacjami nauczyciel – student³¹. W tym obszarze mieszczą się również badania dotyczące problemów dyskursywnego wytwarzania, selekcji i dystrybucji wiedzy naukowej oraz zawartych w języku relacji wldzy, podporządkowania czy dominacji³².

Tak więc, z instytucjonalnym polem w oczywisty sposób czy si dyskursywnoc polityki nauki i szkolnictwa wyższego. W badaniach ukazujących funkcjonalny wymiar obecne są co najmniej dwa, zzbiajce si wątki: „dyskursu wldzy” i „wldzy dyskursu”³³. Pierwszy, wyrazajcy przekonanie, że dyskurs

30 Por. np. A. Duszak, G. Kowalski, *Academic (Inter)genres: between Texts, Contexts and Identities*, Bern 2015; G. Myers, *The Pragmatics of Politeness in Scientific Articles*, „Applied Linguistics” 1989, nr 10 (1), s. 1–35; G. Reershemius, *Research cultures and the pragmatic functions of humor in academic research presentations: a corpus-assisted analysis*, „Journal of Pragmatics” 2012, nr 44, s. 863–875; W. Rehg, *Science as Argumentative Practice*, w: *Cogent Science in Context. The Science Wars, Argumentation Theory, and Habermas*, red. W. Rehg, Cambridge 2009, podaj za: M.N. Wróblewska, J. Angermuller, *Dyskurs akademicki jako praktyka społeczna*, dz. cyt.; *Dyskurs naukowy. Tradycja i zmiana*, red. S. Gajda, Opole 1999; S. Mikołajczak, *Składnia tekstów naukowych*, Poznań 1990.

31 Por. np. S.J. Rittel, *Dyskurs akademicki: ujęcie systemowe*, Warszawa 1996; J.L. Lemke, *Using Language in the Classroom*, Oxford 1992.

32 Tutaj oprócz „klasycznych” prac Michela Foucaulta (*Słowa i rzeczy. Archeologia nauk humanistycznych, Archeologia wiedzy*), mieszczą się m.in. badania Bruno Latoura i badaczy z kręgu Action Theory Network (por. B. Latour, *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, tłum. A. Derra, K. Abriszewski, Kraków 2010) oraz analizy Pierre’a Bourdieu i J.C. Passeron’a (por. P. Bourdieu, J.C. Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, tłum. E. Neyman, Warszawa 1990).

33 Por. H. Ostrowicka, *Wldza dyskursu, czyli uzytek z pojęcia młodzieży*, w: *Dyskursy wldzy*, red. D. Gruntkowska i in., Gdańsk 2017.

władzy jest wyrazem jej polityki, obejmuje badania nad dokumentami określającymi politykę edukacyjną i naukową oraz analizy wypowiedzi polityków i decydentów, formułowanych w kontekście pełnionych funkcji. Z kolei drugi wątek wskazuje na taką relację dyskursu i polityki szkolnictwa wyższego, która zakłada, że władza jest wpisana w język i ujawnia się m.in. w dyskursywnym wytwarzaniu określonych podmiotów uniwersytetu. Wówczas przedmiotem zainteresowania jest – cytując Stephena Balla – „dyskurs jako polityka”³⁴. Analizy dyskursu polityki (wobec) szkolnictwa wyższego stanowią więc złożony obszar krytycznego badania różnych polityk wobec szkolnictwa wyższego (np. reform związanych z procesem bolońskim³⁵), w tym pojęć i ideologii, w których są one artykułowane³⁶.

Z kolei tematyczny wymiar dyskursywności uniwersytetu ukazuje się w związku z procesem mediatyzacji życia społecznego i faktu, iż nauka i szkolnictwo wyższe oraz zmiany w tym sektorze stały się tematami ożywionych debat publicznych. W polskim kontekście neoliberalne reformy szkolnictwa wyższego, począwszy od 2008 roku, odbiły się szerokim echem w debacie medialnej, co znalazło swój wyraz w pojawiających się w ostatnich latach badaniach na ten temat³⁷. Przekazy medialne nie wyczerpują oczywiście możliwych pól widoczności dyskursu na temat szkolnictwa wyższego. Jeżeli kategorię

34 S. J. Ball, *What is Policy? Texts, Trajectories and Toolboxes*, „Discourse: The Australian Journal of Educational Studies” 1993, nr 2.

35 Por. np. J. Maeße, *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses. Zur diskursiven Logik eines bildungspolitischen Programms*, Bielefeld 2011; *Diskursforschung: Ein interdisziplinäres Handbuch*, Band 2: *Methoden und Praxis der Diskursanalyse. Perspektiven auf Hochschulreformdiskurse*, red. J. Angermüller i in., Bielefeld 2014, tam tekst Felicitas Macgilchrist, Marion Ott i Antje Langer, którego przekład publikujemy w tej antologii.

36 Por. m.in. N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis and the Marketisation of Public Discourse*, dz. cyt., s. 133–168; K. Smith, *Assuring Quality in Transnational Higher Education: A Matter of Collaboration or Control?*, „Studies in Higher Education” 2010, nr 35 (7), s. 793–806; D. Hyatt, *The Critical Higher Education Policy Discourse Analysis Framework*, w: *Theory and Method in Higher Education Research*, red. J. Huisman, M. Tight, „International Perspectives on Higher Education Research” 2013, vol. 9, s. 41–59; A. Magalhães i in., *Creating a Common Grammar for European Higher Education Governance*, „Higher Education” 2013, nr 65, 1.

37 Por. D. Chomik, *Overtones Carried by the Words Economics, Economic and Economically in the Media Discourse on the Reform of Polish Universities in the Years 2011–2014*, w: *Media Economics. Economic Issues in the Media. Theory and Practice*, red. B. Nierenberg i in., Warszawa 2018; A. Dziedziczak-Foltyń, *Reforma szkolnictwa wyższego w Polsce w debacie publicznej*, Łódź 2017; H. Ostrowicka, J. Spsychalska-Stasiak, *Uodpowiedzialnianie akademii – formacje wiedzy i władza parametryzacji w dyskursie akademickim*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2017, nr 1 (49); H. Ostrowicka, Ł. Stankiewicz, *The Truths of Business and the Lies of Academia: The Order of Discourse on Higher Education in Poland*, „Higher Education Research & Development”; Ł. Stankiewicz, *Wizje uniwersytetu w polskiej debacie publicznej 2007–2010*, Kraków 2018; *Doktoranci i studia doktoranckie w dyskursie prasowym*, red. M. Czerepaniak-Walczak, Szczecin 2017.

dyskursu uznamy za „pojęcie typologiczne”, które wiąże użycie języka z tematem, to możemy mówić o swoistej „konstelacji dyskursów”³⁸, tematycznie związanych z obszarem szkolnictwa wyższego. Konstelację tę tworzą dyskursy o szkolnictwie wyższym: naukowy, edukacyjny, akademicki, administracyjny, prawodawczy, medialny, polityczny, ekonomiczny i inne. Wyodrębnione odmiany dyskursu dookreślają wielowarstwową i niejednorodną sferę szkolnictwa wyższego i znaczeniowótórczych praktyk w jej ramach. W tym sensie sygnalizują również bogactwo możliwych tropów i materiałów badawczych, z których tylko część znalazła się w niniejszej książce.

Podsumowując, w badaniach opartych na analizie dyskursu wymiary funkcjonalny i tematyczny dyskursywności uniwersytetu wyłaniają się na powierzchniach instytucji, organizacji, mechanizmów rządzenia i tematu wypowiedzi. Wyodrębnione dla celów analitycznych wymiary zachodzą na siebie i są ze sobą powiązane, co zostaje ujawnione m.in. poprzez rozprzestrzenianie się różnych gatunków wypowiedzi. Dla zobrazowania obszernego „archiwum umiejscowień” dyskursywności uniwersytetu, a jednocześnie spektrum potencjalnych materiałów badawczych, w tabeli 1. przedstawiam relacje między powierzchniami wyłaniania się dyskursywności szkolnictwa wyższego a wybranymi gatunkami, rozumianymi jako względnie stabilne i skonwencjonalizowane typy wypowiedzi³⁹.

Niewyczerpana lista gatunków i typów wypowiedzi, które mogą stać się przedmiotem analiz w dyskursywnych badaniach szkolnictwa wyższego, sygnalizuje „horyzont znaczeniowy”⁴⁰, zakres praktyk znaczeniowótórczych i znaczących różnic w obrębie świata uniwersytetu. W tabeli 1. zaprezentowane zostały wybrane gatunki tekstów zastanych, wykorzystywanych w badaniach empirycznych. Materiały tego typu są najczęstszym źródłem w badaniach dyskursu, jednak nie jedynym. Obok gromadzenia danych zastanych, analiza dyskursu korzysta również z metod wywiadu czy obserwacji, o czym w tym tomie piszą Felicitas Macgilchrist, Marion Ott, Antje Langer i Tomas Marttila. Zarówno funkcjonalny (instytucjonalno-organizacyjny i dotyczący rządzenia),

38 I. Szczepankowska, *Konstelacja dyskursów związanych tematycznie i funkcjonalnie ze sferą prawa: próba typologii*, w: *Dyskurs i jego odmiany*, red. B. Witosz, K. Sujkowska-Sobisz, E. Ficek, Katowice 2016; B. Witosz, *O ponadgatunkowych kategoriach typologicznych uniwersum mowy*, „Стиль” 2005, vol. 5.

39 Por. różne definicje gatunku w: R. Wodak, *Wstęp: Badania nad dyskursem – ważne pojęcia i terminy*, w: *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, dz. cyt.

40 Por. D. Howarth, *Dyskurs*, dz. cyt.

Tab. 1. Powierzchnie wyłaniania się dyskursywności uniwersytetu a wybrane gatunki wypowiedzi.

Powierzchnie wyłaniania się dyskursywności uniwersytetu		
Wymiar funkcjonalny		Wymiar tematyczny
Powierzchnia instytucjonalno-organizacyjna	Powierzchnia rządu	Powierzchnia przedmiotu odniesienia wypowiedzi
Wybrane gatunki wypowiedzi		
Artykuły naukowe, recenzje, monografie naukowe, raporty z badań, ekspertyzy, eseje, podręczniki, programy kształcenia, wykłady, referaty, egzaminy, testy, ustne wypowiedzi studenta, prezentacje multimedialne, arkusze ewaluacji zajęć dydaktycznych, sylabusy, protokoły posiedzeń ciał kolegialnych uczelni, uchwały senatu uczelni, zarządzenia rektora, regulaminy studiów, arkusze oceny pracownika, naukowe CV	Państwowe i ponadpaństwowe akty prawne dotyczące nauki i szkolnictwa wyższego (w tym ustawy, uchwały, rozporządzenia i ich projekty, rekomendacje), przemówienia parlamentarne, programy rządowe, strategie, programy wyborcze, komunikaty prasowe i wywiady z politykami dotyczący polityki naukowej i edukacyjnej, ekspertyzy zlecane przez rząd	Teksty medialne (reportaże, wywiady prasowe, komunikaty, filmy, reklamy, portale społecznościowe, blogi i in.), dokumenty prawne (z poziomu „mikro” i „makro”) i urzędowe (administracyjne), publikacje naukowe, popularnonaukowe i dydaktyczne na temat szkolnictwa wyższego (artykuły, monografie i in.), debaty publiczne, konsultacje społeczne ws. szkolnictwa wyższego

Źródło: opracowanie własne.

jak i tematyczny (związany z przedmiotem odniesienia wypowiedzi) wymiar dyskursywności pokazują, że niezależnie od przyjętej perspektywy teoretycznej, praktyki komunikacyjne w obrębie szkolnictwa wyższego, a także publiczne debaty i spory o uniwersytet mają znaczenie. Uwrażliwienie na dyskursywne mechanizmy utrwalania i zmiany systemu oraz legitymizacji stanowisk kształtujących politykę publiczną staje się jeszcze bardziej palące w kontekście permanentnych przemian szkolnictwa wyższego i nauki w Polsce. Jeśli rzeczywiście „przyszły kształt europejskich uniwersytetów będzie zależał od społecznej i politycznej akceptacji dla rodzących się wokół nich dyskursów”⁴¹, to badacze szkolnictwa wyższego jak nigdy dotąd potrzebują teoretycznych i metodologicznych narzędzi do ich analizy.

Oddawana do rąk Czytelników/czek antologia powstawała u progu kolejnej reformy systemu nauki i szkolnictwa wyższego w Polsce, zwanej „Konstytucją dla Nauki”. Ostatnie dwa lata prac nad ustawą, debaty i spory publiczne, a także akademickie dyskusje w nią związane (prowadzone m.in. podczas organizowanych przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego konferencji Narodowego Kongresu Nauki) dostarczają obfitego materiału do

41 M. Kwiek, *Uniwersytet w dobie przemian. Instytucje i kadra akademicka w warunkach rosnącej konkurencji*, Warszawa 2015, s. 70.

badania z zakresu analizy dyskursu. Jestem przekonana, że dla badaczy i badaczek uniwersytetu kwestie związane z dyskursem nie mogą być obojętne. Narzędzia dostarczane przez analizę dyskursu stają się szczególnie przydatne w warunkach wyraźnie od dekady nasilonego, publicznego „rozwadania” na temat „problemów” polskiej nauki i edukacji akademickiej, debaty, w której głos zabierają różni aktorzy społeczni: dziennikarze, akademicy, politycy, przedsiębiorcy. Teorie i badania dyskursu nie tylko dostarczają kategorii do bardziej świadomego udziału w tej debacie, ale przede wszystkim pozwalają zrozumieć, w jaki sposób dzieje uniwersytetu zależą od tego, kto, co i jak o nim mówi.

2. Zawartość antologii

Na antologię składa się pięć tekstów. Zbiór otwiera praca autorstwa Johannes Angermullera *Analiza dyskursu „po strukturalizmie”*. Autor, wychodząc od przybliżenia trzech tradycji w analizie dyskursu (hermeneutyki, pragmatyki i strukturalizmu), uwagę koncentruje na poststrukturalizmie, a w szczególności na dwóch zagadnieniach: na przechodzeniu w procesie badawczym od tekstu do jego szerszego dyskursywnego kontekstu oraz na kwestii przedmiotu badań i problematyki teoretycznej. W przedstawionym programie badawczym autor nawiązuje do francuskiej pragmatyki wypowiedzi, gdzie „wypowiedź” jako najmniejsza jednostka dyskursu jest polifoniczną wiązką głosów, dlatego w proponowanym ujęciu dyskursy nigdy nie pochodzą z jednego źródła, autora–podmiotu. Korzystając z przykładów pochodzących z wypowiedzi akademików, Angermuller ukazuje uniwersytet jako „dyspozytyw redukcyjny”, w którym owa wielość głosów jest kontrolowana i regulowana.

Dwa kolejne teksty ilustrują możliwości zastosowania postfundacyjnej analizy dyskursu w badaniach empirycznych. Tomas Marttila, nawiązując do koncepcji Imre Lakatosa i Davida Howartha, przedstawia Szkołę z Essex jako program badawczy, czyli – obejmujący teorię, metodologię i opis zjawisk – wewnętrznie spójny system pojęć. Propozycja Marttili jest odpowiedzią na metodologiczny deficyt, odczuwany przez badaczy społecznych, korzystających z koncepcji Laclaua i Mouffe. Znajdziemy tutaj zatem objaśnienia teoretycznych, metodologicznych i fenomenologicznych podstaw badań postfundacyjnych, drobiazgowy opis etapów oraz strategii analizy dyskursu, a także

metod zbierania oraz interpretacji danych empirycznych. Autor przekonuje o konieczności pogodzenia metod generowania i interpretacji danych z metodologicznymi założeniami hermeneutyki drugiego stopnia i metodologicznym holizmem. Ukazując interpretacyjną ramę, opisuje zróżnicowane „relacje dyskursywne” (tj. przeciwieństwo, antagonizm, dysocjację, niewspółmierność, reprezentację i różnicę) i „dyskursywne tożsamości” (w kategoriach wartości, subiektywności i działań). W powiązaniu z celami i strategiami wyodrębnia trzy etapy analityczne: współ-konstrukcję, rekonstrukcję i zestawienie.

Praca Marttili jako całościowy postfundacyjny program badawczy stanowi doskonale wprowadzenie do kolejnego tekstu, w którym Sofia Branco Sousa i António Magalhães ukazują potencjał dwufazowego modelu analizy dyskursu, łączącego teorię dyskursu Ernesto Laclaua i Chantal Mouffe z krytyczną analizą dyskursu Normana Fairclougha. Autorzy zakładają, że nurty postfundacyjny i krytyczny mają elementy wzajemnie się uzupełniające, i pokazują, w jaki sposób mogą one zostać zastosowane do badań szkolnictwa wyższego. W pierwszej fazie, na przykładzie tekstu reprezentującego politykę europejską (fragmentu misji Europejskiej Rady ds. Badań Naukowych), ilustrują tzw. organizatory dyskursu, to jest porządek dyskursu, punkty węzłowe, płynne znaczące, artykulację i pole dyskursywności. Z kolei w fazie drugiej, odnosząc się do pojęć Krytycznej Analizy Dyskursu, poddają analizie sposób, w jaki dyskursy stają się dominujące lub wykluczone. Autorzy podkreślają potencjał i korzyści płynące z analizy dyskursu, rozumianej zarówno jako teoria, jak i metoda badań nad szkolnictwem wyższym.

Z kolei Jens Maeße i Julian Hamann, w tekście *Uniwersytet jako dyspozytyw. Społeczne osadzenie kształcenia i nauki z perspektywy teorii dyskursu*, krytycznie poruszając się w kontekście dotychczasowych socjologicznych teorii (m.in. Roberta Mertona, Josepha Ben-Davida, Pierre’a Bourdieu, Talcotta Parsonsa, Michaela Gibbonsa, Karin Knorr-Cetiny i innych), proponują koncepcję uniwersytetu jako „dyspozytywu cyrkulacyjnego”, osadzonego w polu sprzecznych oddziaływań pól i dyskursów edukacji, nauki i społeczeństwa. Podobnie jak Angermuller, sięgają zatem do Foucaultowskiego pojęcia *dispositif*, ukazując jego heurystyczną nośność w dyskursywnych analizach szkolnictwa wyższego. Teorie dyskursu i dyspozytywu łączą z teoriami pola i organizacji i z tej perspektywy ukazują, w jaki sposób uniwersytet pośredniczy w cyrkulacji wiedzy, zakreśla punkty wspólne i granice między jego pozornym

wnętrzem (edukacją i nauką) a zewnątrz (gospodarką, polityką i społeczeństwem). Potencjał proponowanej teorii ukazują na przykładzie trzech empirycznych przypadków: koncepcji reform sektora nauki i szkolnictwa wyższego (*University of Excellence, Deklaracja Bolońska*), ekspertów i symboli ekspertości oraz tytułów i dyplomów jako znaków kompetencji edukacyjnych, zawodowych i naukowych.

Felicitas Macgilchrist, Marion Ott i Antje Langer w zamykającym zbior tekście „*Bolonia*” w *praktyce. Etnograficzna analiza dyskursu* ilustrują możliwości rozszerzenia analizy dyskursu o metody etnograficzne⁴². Autorki prezentują metodologię etnograficznej analizy dyskursu w sposób niekonwencjonalny, tzn. posługując się fikcyjną postacią badaczki Olivii Observery. Observera, łącząc analizę programu procesu bolońskiego z poziomem lokalnych praktyk, prowadzi badania terenowe w fikcyjnej szkole wyższej. Zaproponowana metodologia badań umożliwia zrozumienie procesu wdrażania założeń programowych w określonym kontekście, w tym szczegółowe analizy relacji władzy i dominacji. Autorki opisują kolejne etapy procesu badawczego: planowanie, dostęp do pola badawczego oraz badania terenowe (wchodzenie w pole badawcze, pisanie i gromadzenie notatek), a także przykłady pisania protokołów z obserwacji, opisów analitycznych i interpretacji wydarzeń z perspektywy teorii dyskursu i władzy. Ze względu na newralgiczny i często dyskutowany w polskim kontekście „problem” procesu bolońskiego oraz metodologii badania mechanizmów i konsekwencji jego wdrażania⁴³, mam nadzieję, że tekst Felicitas Macgilchrist, Marion Ott i Antje Langer spotka się z żywym zainteresowaniem.

Podsumowując, prezentowana antologia tłumaczeń dostarcza koncepcje teoretyczne i kategorie do analizy wielu zróżnicowanych wymiarów dyskursywności uniwersytetu. Może zostać wykorzystana do badania m.in.

- specyfiki relacji między uczonymi, seminariów, kongresów i konferencji naukowych, procesów wytwarzania wiedzy naukowej,

42 Por. tekst o łączeniu etnografii z analizą dyskursu Floriana Oberhubera i Michała Krzyżanowskiego *Analiza dyskursu a badania etnograficzne*, w: *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, dz. cyt.

43 Por. na przykład prace zbiorowe *Fabryki dyplomów czy universitas? O „nadwiślańskiej” wersji przemian w edukacji akademickiej*, red. M. Czerepaniak-Walczak, Kraków 2013; *Szkoła wyższa w toku zmian. Debata wokół ustawy z dnia 18 marca 2011 roku*, red. J. Kostkiewicz, A. Domagała-Kręcioch, M.J. Szymański, Kraków 2011 czy monografia Blanki Siwińskiej, *Uniwersytet ponad granicami: internacjonalizacja szkolnictwa wyższego w Polsce i w Niemczech*, Warszawa 2013.

- ▶ polityk publicznych, naukowej i edukacyjnej, w tym praktyk ich wdrażania w określonym kontekście społeczno-kulturowym,
- ▶ dyskursywnych wymiarów dydaktyki szkoły wyższej, symboli kompetencji, eksperckości i autorytetu.

Warto w tym miejscu również dodać, że dla środowiska akademickiego analiza dyskursu jest ofertą dostarczającą narzędzi do rozumienia świata, w którym uczestniczą i który współtworzą. Z perspektywy dyskursywnej, badanie praktyk i form komunikacji naukowej (artykułów, referatów, recenzji i innych tekstów), w tym również przenikającego uniwersytetu imperatywu „raportuj, bloguj i wyznawaj”⁴⁴, staje się jednocześnie ważnym ćwiczeniem z auto-refleksyjności. Prezentowane w antologii koncepty i narzędzia analityczne mogą okazać się przydatne do pracy nad własną „świadomością dyskursową”⁴⁵ badaczy świata akademickiego.

Przetłumaczone i zebrane w tomie teksty nie wyczerpują oczywiście możliwych teoretycznych i metodologicznych tropów wartych podjęcia w dyskursywnych badaniach szkolnictwa wyższego. Dokonanie ich dość rygorystycznej selekcji i ograniczenie objętości zbioru wynikały z konieczności pogodzenia, z jednej strony, wysokich kosztów licencji, z drugiej zaś – możliwości finansowych. Wraz z nadzieją, że wybrane teksty spotkają się z zainteresowaniem Czytelników, chciałabym w tym miejscu podziękować Panu Andrzejowi Chrzanowskiemu za nieocenioną pomoc podczas zdobywania wszystkich niezbędnych uprawnień do przekładów tekstów na język polski i ich publikacji. Składam również serdeczne podziękowania całemu zespołowi Wydawnictwa SEDNO za pomoc w sprawnym wydaniu książki. Dziękuję za współpracę tłumaczom, którzy podjęli się niełatwego zadania przełożenia wybranych prac z języka angielskiego i niemieckiego: Marcie Natalii Wróblewskiej, Łukaszowi Kumiędzy i Jackowi Stanaszakowi, a także osobom, które dzieliły się swoimi spostrzeżeniami w trakcie przygotowywania zbioru: Justynie Spychalskiej-Stasiak, Aleksandrze Rzyckiej i Krystianowi

44 Por. H. Ostrowicka, *Raportuj, bloguj i wyznawaj. O karierze akademickiej w społeczeństwie konfesyjnym*, „Pedagogika Szkoły Wyższej” 2014, nr 2.

45 Termin wprowadzony przez Marka Czyżewskiego (por. M. Czyżewski, *Elementy i całości. O niektórych dylematach analizy dyskursu*, w: *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, red. A. Horolets, Toruń 2008).

Szadkowskiemu. Wyrazy szczególnej wdzięczności kieruję w stronę recenzentki antologii, Profesor Anny Horolets, za wnikliwą lekturę, dobre i mobilizujące słowa oraz cenne sugestie, które wpłynęły na ostateczny kształt książki, podnosząc jej akademicką wartość.

Bibliografia

- Antonowicz D., *Między siłą globalnych procesów a lokalną tradycją. Polskie szkolnictwo wyższe w dobie przemian*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015.
- Antonowicz D., *Problem interdyscyplinarności na przykładzie rozwoju oraz instytucjonalizacji badan nad szkolnictwem wyższym*, w: *Interdyscyplinarnie o interdyscyplinarności. Między ideą a praktyką*, red. A. Chmielewski, M. Dudzikowa, A. Grobler, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2012.
- Ball S.J., *What is Policy? Texts, Trajectories and Toolboxes*, „Discourse: The Australian Journal of Educational Studies” 1993, nr 2.
- Biały K., *Przemiany współczesnego uniwersytetu – od idei von Humboldta do modelu uczelni przedsiębiorczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.
- Bourdieu P., Passeron J.C., *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, tłum. E. Neyman, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1990.
- Cederström C., Spicer A., *Discourse of the Real Kind: A Post-foundational Approach to Organizational Discourse Analysis*, „Organization” 2014, nr 21 (2).
- Chomik D., *Overtones Carried by the Words Economics, Economic and Economically in the Media Discourse on the Reform of Polish Universities in the Years 2011–2014*, w: *Media Economics. Economic Issues in the Media. Theory and Practice*, red. B. Nierenberg i in., PWN, Warszawa 2018.
- Czerepaniak-Walczak M. (red.), *Doktoranci i studia doktoranckie w dyskursie prasowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2017.
- Czerepaniak-Walczak M. (red.), *Fabryki dyplomów czy universitas? O „nadwiślańskiej” wersji przemian w edukacji akademickiej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2013.
- Czyżewski M., *Elementy i całości. O niektórych dylematach analizy dyskursu*, w: *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, red. A. Horolets, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.

- Czyżewski M. i in., *Wprowadzenie*, w: *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych*, red. M. Czyżewski i in., Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2017.
- Diskursforschung: Ein interdisziplinäres Handbuch*, Band 2: *Methoden und Praxis der Diskursanalyse. Perspektiven auf Hochschulreformdiskurse*, red. J. Angermüller i in., transcript, Bielefeld 2014.
- Duszek A., Fairclough N. (red.), *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Universitas, Kraków 2008.
- Duszek A., Kowalski G., *Academic (Inter)genres: between Texts, Contexts and Identities*, Peter Lang, Bern 2015.
- Dziedziczak-Foltyn A., *Reforma szkolnictwa wyższego w Polsce w debacie publicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2017.
- Fairclough N., *Critical Discourse Analysis and the Marketisation of Public Discourse: The Universities*, „Discourse and Society” 1993, nr 4 (2), s. 133–168.
- Fairclough N., *Discourse and Social Change*, Polity Press, Cambridge 1992.
- Fairclough N., *The Contribution of Discourse Analysis to Research on Social Change*, w: *Discourse in Contemporary Social Change*, Peter Lang, Bern 2007.
- Fairclough N., Wodak R., *Krytyczna analiza dyskursu*, w: *Współczesne teorie socjologiczne*, wybór i oprac. A. Jasińska-Kania i in., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977.
- Foucault M., *Porządek dyskursu*, tłum. M. Kozłowski, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2002.
- Frodeman R., *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, Oxford 2010.
- Gajda S. (red.), *Dyskurs naukowy. Tradycja i zmiana*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Opolu, Opole 1999.
- Howarth D., *Dyskurs*, tłum. A. Gašior-Niemiec, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.
- Huisman J., Tight M. (red.), *Theory and Method in Higher Education Research*, Emerald Group Publishing, Bingley: UK, vol. 9, „International Perspectives on Higher Education Research” 2013.
- Hyatt D., *The Critical Higher Education Policy Discourse Analysis Framework*, w: *Theory and Method in Higher Education Research*, red. J. Huisman, M. Tight, Emerald Group Publishing, Bingley: UK, vol. 9, „International Perspectives on Higher Education Research” 2013, s. 41–59.

- Kostkiewicz J., Domagała-Kręcioch A., Szymański M.J. (red.), *Szkoła wyższa w toku zmian. Debata wokół ustawy z dnia 18 marca 2011 roku*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- Krzyżanowski M., *Recontextualisation of Neoliberalism and the Increasingly Conceptual Nature of Discourse: Challenges for Critical Discourse Studies*, „Discourse & Society” 2016, nr 27 (3), s. 308–321.
- Krzyżanowski M., Wodak R., *Theorising and Analysing Social Change in Central and Eastern Europe: The Contribution of Critical Discourse Analysis*, w: *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*, red. A. Galasińska, M. Krzyżanowski, Palgrave, Basingstoke 2009, s. 17–40.
- Kwiek M., *Dokąd zmierzają międzynarodowe badania porównawcze szkolnictwa wyższego?*, w: *Filozofia a sfera publiczna*, red. P. Orlik, K. Przybyszewski, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2012, s. 449–468.
- Kwiek M., *Uniwersytet w dobie przemian. Instytucje i kadra akademicka w warunkach rosnącej konkurencji*, PWN, Warszawa 2015
- Laclau E., Mouffe Ch., *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, tłum. S. Królak, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2007.
- Latour B., *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, tłum. A. Derra, K. Abriszewski, Universitas, Kraków 2010.
- Lemke J.L., *Using Language in the Classroom*, Oxford University Press, Oxford 1992.
- Leslie L., Slaughter S., *Academic Capitalism. Politics, Policies and Entrepreneurial University*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1998.
- Maeße J., *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses. Zur diskursiven Logik eines bildungspolitischen Programms*, transcript, Bielefeld 2011.
- Magalhães A. i in., *Creating a Common Grammar for European Higher Education Governance*, „Higher Education” 2013, nr 65, 1,
- Marchart O., *Post-foundational Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2007.
- Melosik Z., *Uniwersytet i społeczeństwo. Dyskursy wolności, wiedzy i władzy*, Wydawnictwo Wolumin, Poznań 2002.
- Mikołajczak S., *Składnia tekstów naukowych: dyscypliny humanistyczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1990.
- Myers G., *The Pragmatics of Politeness in Scientific Articles*, „Applied Linguistics” 1989, nr 10 (1), s. 1–35.

- Nowicka M., *Postfoucaultowska analiza dyskursu. Problemy i szanse dydaktyczne*, w: *Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne*, red. W. Czachur, A. Kulczyńska, Ł. Kumiega, Universitas, Kraków 2016.
- Nowicka M., „Urządzenie”, „zastosowanie”, „układ”... – kategoria „dispositif” u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2011, t. 7, nr 2.
- Nowicka-Franczak M., *Postfoucaultowska analiza dyskursu. Przypadek sporu o Jedwabne*, w: *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych*, red. M. Czyżewski i in., Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2017.
- Oberhuber F., Krzyżanowski M., *Analiza dyskursu a badania etnograficzne*, w: *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, red. R. Wodak, M. Krzyżanowski, Oficyna Wydawnicza ŁOŚGRAF, Warszawa 2011.
- Ostrowicka H., *Apetyt na wiedzę? O perspektywie badania konsumpcjonizmu poznawczego*, „Pareja” 2016, nr 5.
- Ostrowicka H. (red.), *Dyskurs edukacyjny w ujęciu interdyscyplinarnym – dyskusje i praktyki badawcze*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2017, nr 2.
- Ostrowicka H., *Przemysław z Michelem Foucaultem edukacyjne dyskursy o młodzieży. Dyspozytyw i urządzanie*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2015.
- Ostrowicka H., *Raportuj, bloguj i wyznawaj. O karierze akademickiej w społeczeństwie konfesyjnym*, „Pedagogika Szkoły Wyższej” 2014, nr 2.
- Ostrowicka H., *Władza dyskursu, czyli użytek z pojęcia młodzieży*, w: *Dyskursy władzy*, red. D. Gruntkowska i in., Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2017.
- Ostrowicka H., Spychalska-Stasiak J., *Uodpowiedzialnianie akademii – formacje wiedzy i władza parametryzacji w dyskursie akademickim*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2017, nr 1 (49), s. 105–131.
- Ostrowicka H., Stankiewicz Ł., *The Truths of Business and the Lies of Academia: The Order of Discourse on Higher Education in Poland*, „Higher Education Research & Development” (w druku).
- Readings B., *The University in Ruins*, Harvard University Press, Cambridge 1999.
- Reershemius G., *Research Cultures and the Pragmatic Functions of Humor in Academic Research Presentations: A Corpus-assisted Analysis*, „Journal of Pragmatics” 2012, nr 44, s. 863–875.
- Rehg W., *Science as Argumentative Practice*, w: *Cogent Science in Context The Science Wars, Argumentation Theory, and Habermas*, red. W. Rehg, The MIT Press, Cambridge 2009.

- Rittel S.J., *Dyskurs akademicki: ujęcie systemowe*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Warszawa 1996.
- Siwińska B., *Uniwersytet ponad granicami: internacjonalizacja szkolnictwa wyższego w Polsce i w Niemczech*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2013.
- Slaughter S., *Problems in Comparative Higher Education: Political Economy, Political Sociology and Postmodernism*, „Higher Education” 2001, nr 41, s. 389–412.
- Smith K., *Assuring Quality in Transnational Higher Education: A Matter of Collaboration or Control?*, „Studies in Higher Education” 2010, nr 35 (7), s. 793–806.
- Smith K., *Critical Discourse Analysis and Higher Education Research*, w: *Theory and Method in Higher Education Research*, red. J. Huisman, M. Tight, „International Perspectives on Higher Education Research” 2013, Emerald Group Publishing, Bingley: UK, vol. 9, s. 61–72.
- Stankiewicz Ł., *Wizje uniwersytetu w polskiej debacie publicznej 2007–2010*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2018.
- Szadkowski K., *Uniwersytet jako dobro wspólne. Podstawy krytycznych badań nad szkolnictwem wyższym*, PWN, Warszawa 2015.
- Szczepankowska I., *Konstelacja dyskursów związanych tematycznie i funkcjonalnie ze sferą prawa – próba typologii*, w: *Dyskurs i jego odmiany*, red. B. Witosz, K. Sujkowska-Sobisz, E. Ficek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016.
- Szwabowski O., *Uniwersytet – fabryka – maszyna. Uniwersytet w perspektywie radykalnej*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2014.
- Tight M. (red.), *Access and Exclusion*, Sprenger, Dordrecht 2003.
- Williams J., *Debt Education: Bad for the Young, Bad for America*, „Dissent” 2006, nr 53 (3).
- Witosz B., *O ponadgatunkowych kategoriach typologicznych uniwersum mowy*, „Стиль” 2005, vol. 5.
- Wodak R., *Wstęp: Badania nad dyskursem – ważne pojęcia i terminy*, w: *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, red. R. Wodak, M. Krzyżanowski, Oficyna Wydawnicza ŁOŚGRAF, Warszawa 2011.
- Wróblewska M.N., Angermuller J., *Dyskurs akademicki jako praktyka społeczna. Zwrot dyskursywny i Społeczne Badania Szkolnictwa Wyższego*, tłum. M.N. Wróblewska, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2017, nr 2.

Johannes Angermuller

Analiza dyskursu „po strukturalizmie”

Streszczenie

Dyskurs określa społeczną aktywność produkcji znaczenia. W artykule zarysowuję podejście do dyskursu, które bada, w jaki sposób teksty są używane w kontekstach. Korzystając z francuskiej pragmatyki wypowiedzi, postrzegam wypowiedzi jako najmniejsze jednostki dyskursu. Wypowiedzi to polifoniczne wiązki głosów, które mogą odnosić się do uczestników dyskursu, zarówno do mnie, jak i innych, nieważne, czy prawdziwych, czy fikcyjnych. Na tym tle dyskursy nigdy nie są źródłem jednego autora-podmiotu; odnoszą się do wielu uczestników dyskursu i podmiotowości, których ślady można wykryć w języku. Niniejszy artykuł przedstawia pragmatykę wypowiedzi, technikę analityczną z zakresu językoznawstwa i omawia, w jaki sposób można ją wykorzystać do wyjaśnienia dyskursywnej konstrukcji porządku społecznego. Posiłkując się przykładami pochodzącymi od pracowników akademickich, omawiam, jak ta mnogość głosów dyskursu jest redukowana i udomowiana w instytucji akademickiej. Wraz z przejściem na nowe formy zarządzania akademickiego, dyskursywna produkcja znaczenia w szkolnictwie wyższym podlega nowym ograniczeniom.

1. Wprowadzenie

Dyskurs jest, jak wiadomo, terminem wieloznacznym, który raz odnosi się do wypowiedzi monologicowej czy dialogowej, innym razem zaś do intersubiektywnie

dzielonej wiedzy czy komunikacyjnego zasobu danego społeczeństwa. Czasami pojęcie to odnosi się do tradycyjnych technik sprawowania władzy, czasami do sposobów prowadzenia rozważań w przestrzeni publicznej, innym razem do użycia językowego czy pragmatycznych zasad kontekstualizacji. Dyskurs może sugerować istnienie gramatyk językowych lub kulturowych albo pomóc w uwiarygodnieniu rozpoczętych procesów interpretacyjnych. Można by tak jeszcze długo wymieniać kolejne definicje pojęcia „dyskurs”, nie wyczerpując przy tym „dyskursu o dyskursie”. Nic więc dziwnego, że termin „dyskurs” bywa utożsamiany z najbardziej ogólnymi kategoriami debaty społeczno-humanistycznej, takimi jak „komunikacja”, „kultura” i „społeczeństwo”. Pomimo tych nieścisłości terminologicznych, w ostatnich dekadach pojawiły się zarysy interdyscyplinarnej dziedziny analizy dyskursu w naukach społecznych, humanistycznych i językoznawstwie.

Ten stan rzeczy skłonił mnie do podjęcia próby wyznaczenia pozycji, jaką zajmuje analiza dyskursu, oraz do zarysowania konturów „programu badawczego do analizy dyskursu po strukturalizmie”¹. Po wskazaniu miejsca analizy dyskursu względem zakorzenionych nurtów intelektualnych, umiejscawianego na styku języka i społeczeństwa, podejmę rozważania na temat tego, czym analiza dyskursu wyróżnia się w kontekście teoretyczno-empirycznych badań społecznych. Badania nad dyskursem po strukturalizmie są łącznikiem między tendencjami antyhumanistyczno-poststrukturalistycznymi a pragmatyczno-interakcjonistycznymi, między tendencjami związanymi z analizą tekstu a analizą procesu w naukach społecznych i lingwistyce. Ujmując dyskurs metodologicznie jako używanie tekstów w kontekstach, odnoszę się pod względem teoretycznym do poststrukturalistycznej krytyki mówiącego i działającego podmiotu oraz zamkniętych modeli społeczeństwa(-pojemnika). Na przykładzie zaczerpniętym z dyskursu naukowego przedstawię następnie przebieg postępowania badawczego w analizie dyskursu i jego związki ze studiami nad urzędaniem. Porządek społeczny staje się nośnikiem sensu – w wyniku procesów interpretacyjnych zachodzących między czytelnikiem a tekstem i wśród samych czytelników, którzy w dyspozytywach redukcyjnych, takich jak uniwersytety, wzajemnie się korygują, chcąc ustalić „właściwy” sens. Zawsze chodzi

1 J. Angermuller, *Poststructuralist Discourse Analysis. Subjectivity in Enunciative Pragmatics*, Basingstoke 2014. Tenże, *Why There Is No Poststructuralism in France. The Making of an Intellectual Generation*, London 2015.

tu zatem o kwestię, w jaki sposób zredukować różnorodność dynamik sensu, nadmiar możliwości interpretacyjnych, niedające się poskromić „niesforne” sensory i według jakich reguł zachodzi wytwarzanie określonych reprezentacji porządku społecznego oraz ich forsowanie.

2. Trzy tradycje analizy dyskursu: hermeneutyka, pragmatyka, strukturalizm

Czym jest analiza dyskursu? Według jednej z definicji, analiza dyskursu bada tworzenie sensów w kontekście społecznym². Definicja ta w swej ogólności nie jest bezproblemowa, zakłada jednak quasi-wszechmiarodajność dla problemów i kwestii naukowej debaty społeczno-humanistycznej. Z pewnością nasuwa się pytanie: w jakiej dyscyplinie sens społeczny nie był już w centrum uwagi? Czy nie jest tak, że pytanie o związek między sensem a społeczeństwem od samego początku towarzyszyło rozwojowi nowoczesnych nauk społecznych i humanistycznych? Na tym tle może dziwić fakt, że analiza dyskursu jako dziedzina naukowa pojawiła się właściwie dopiero w ostatnich dekadach drugiej połowy XX wieku. Chociaż analiza dyskursu we Francji wywodzi się od teoretyków, takich jak Michel Pêcheux³ i Michel Foucault⁴, którzy około roku 1970 stworzyli w duchu strukturalizmu podstawy tego, co przez jakiś czas zwane było „francuską szkołą analizy dyskursu”⁵, to w świecie anglo-amerykańskim były to mikro-socjologia jakościowa i pragmatyka językowa, które w latach 1970. i 1980. ukonstytuowały analizę dyskursu jako analizę konwersacyjną. Międzynarodowy rozgłos idei Michela Foucaulta w znacznym stopniu przyczynił się do wykształcenia w ciągu ostatniej dekady interdyscyplinarnej dziedziny analitycznych badań nad dyskursem.

2 Por. *Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Zwei Bände. Band 1: *Theorien, Methodologien und Kontroversen*, Band 2: *Methoden und Analysepraxis Perspektiven auf Hochschulreformdiskurse*, red. J. Angermüller i in., Bielefeld 2014. *DiskursNetz. Wörterbuch der interdisziplinären Diskursforschung*, red. D. Wrana i in., Berlin 2014. J. Angermüller, *Discourse Studies*, w: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. J.D. Wright, Amsterdam 2015, s. 510–515.

3 M. Pêcheux, *Analyse automatique du discours*, Paris 1969.

4 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, tłum. M. Siemek, Warszawa 1977.

5 Por. J. Angermüller, *Poststructuralist Discourse Analysis*, dz. cyt.

Biorąc pod uwagę wieloznaczność odniesień pojęcia dyskursu u Foucaulta, jest ono obecnie najczęściej używane w swojej kontynentalnej odmianie, czyli w sensie ponadsytuacyjnej organizacji produkcji sensu społecznego. Ale wpływ Foucaulta nie powinien przesłonić intelektualnej hybrydowości tej dziedziny analizy dyskursu, w której przecinają się różne dyscyplinarne, narodowe i intelektualne tradycje. Analiza dyskursu zawsze była wynikiem kontrowersyjnych starć między tymi tradycjami, co generowało nowe dyskursywne problemy analityczne i nowe definicje dyskursu. Chociaż analitycy dyskursu zwykle utrzymują jak największy dystans wobec tego słowa na „h”, odruchowo odzęgnują się od niego jak mogą, podkreślając jego nieatrakcyjną patynę – to pierwszą tradycją, którą należy wymienić z uwagi na społeczne generowanie sensu, jest hermeneutyka. Rewolucyjna idea hermeneutyki polega na tym, że słowo samo w sobie nie ma sensu, nie interpretuje siebie, lecz wymaga ciągłej interpretacji. Wszyscy nieustannie poznajemy świat poprzez ciągłe poszukiwanie znaczeń; ale tego sensu nie da się zdefiniować raz na zawsze. Kto szuka dostępu do świata, nieuchronnie trafia na niestabilny teren sensu, który próbujemy rozpoznać przy pomocy zwodniczych i niejednoznacznych znaków językowych.

Jeśli w hermeneutyce chodzi o rozumienie świata przyobleczonego w sens historyczny, to pragmatyka lub interakcjonizm rozumieją społeczny względnie znaczący porządek jako rezultat porozumiewania się aktorów. Z tego punktu widzenia sens powstaje w sytuacjach podwójnej przypadkowości, kiedy to aktorzy komunikują się ze sobą za pomocą znaków, symboli i języka w procesie wzajemnego uzgadniania swojej pozycji, tożsamości i intencji. Sens społeczny jest zatem wyłaniającym się produktem aktorów, którzy raz po raz muszą radzić sobie z sytuacjami niedookreślonymi społecznie. Społeczeństwo nie jest już istniejącym lub ustanowionym porządkiem, któremu członkowie są biernie poddani; język nie jest systemem reguł gramatycznych, łatwych do zastosowania. Aktorzy konfrontowani są z faktem, że społeczeństwo nigdy nie będzie jawić się przed nimi od razu jako w pełni uporządkowana, przejrzysta i zdefiniowana rzeczywistość. Tak więc nie da się norm i zasad ot tak po prostu przekazać, procedur i sposobów postępowania tak po prostu wyłożyć, jeśli aktorzy nie będą stale weryfikowali swoich praktycznych umiejętności i kompetencji.

Jako trzecią tradycję można wskazać strukturalizm. Strukturalizm usiłuje wywieść złożoność zjawisk językowych, kulturowych i społecznych od ich

konstytutywnych zasad. Na powierzchni świat jawi się jako różnorodność zjawisk. Ale za tym stoją reguły, za pomocą których można wytworzyć nieskończone wiele wariantów z ograniczonej liczby elementów. Sens jest wynikiem działania tych zasad, których jednostki nie muszą być świadome. To nie podmiot wytwarza sens; podmiot jest używany jako wyrazista i celowa instancja przez strukturę i jej zasady. Istnieje zatem rozłam między subiektywnym doświadczaniem sensu a zasadami go konstytuującymi. Strukturalistyczny obserwator zrywa z naocznością spontanicznie rozpoznanego sensu, obstając przy różnicy między językiem przedmiotowym a metajęzykiem. Nie próbuje przebić się przez materiał językowy niejako do pierwotnie zamierzonego sensu; podkreśla za to nieprzejrzystą materialność swojego przedmiotu, którego sensu nie da się po prostu odczytać z tekstualnej powierzchni.

„Niemiecka” hermeneutyka w filozofii, historii i filologii historycznej, „anglo-amerykańska” pragmatyka i interakcjonizm w mikrosocjologii jakościowej, antropologii, językoznawstwie oraz „francuski” strukturalizm w systemowym językoznawstwie porównawczym i filologii – to trzy najważniejsze tradycyjne filary analizy dyskursu, do których chyba można by doliczyć jeszcze czwartą, „rosyjską” tradycję badań nad semiotyką społeczną (Michaił Bachtin, Jurij Łotman...). Prawdopodobnie dzisiejsze pojęcie dyskursu jest najczęściej kojarzone ze strukturalizmem, a najrzadziej z hermeneutyką. Ale analiza dyskursu zawsze pozostawała pod wpływem tych wszystkich nurtów.

3. Analiza dyskursu jako badania nad dyskursem po strukturalizmie

Analiza dyskursu stała się w ostatnich dekadach XX wieku pełnoprawną dyscypliną dzięki ponownemu scaleniu konkretnych dziedzin nauk społecznych i humanistycznych, które w XIX wieku stały się niezależnymi dyscyplinami. Co odróżnia zatem analizę dyskursu na tle teoretyczno-empirycznych badań społecznych i jaka jest jej metodologia? Badacz dyskursu, niezależnie od tego, czy dokonuje rozległej historycznej analizy najróżniejszych kontekstów komunikacyjnych, czy bada najmniejsze sekwencje konwersacyjne – zawsze musi dokonać wyboru spośród licznych językowo-komunikacyjnych form, które rzucają światło na ponadsytuacyjny kontekst dyskursu. Wybrany materiał empiryczny

staje się następnie przedmiotem dokładniejszej analizy – w odniesieniu do sformułowanego pytania, w zakresie ram teoretycznych i za pomocą określonych metod. Zatem analiza dyskursu bada zazwyczaj ograniczoną liczbę produktów komunikacyjnych, względnie językowych w celu uzyskania wglądu w ich szerszy kontekst społeczny, polityczny lub kulturowy, zachowując pewną teoretyczną ramę i posługując się określoną metodą. Metoda uzasadnia konkretne postępowanie z materiałem badawczym; uczula na z pozoru nieistotne szczegóły; pomaga odkrywać nowe rzeczy i tworzyć swoiste „niespodzianki”. Teoria z kolei pozwala umieścić tworzone za pomocą metodycznych procedur „nagie fakty” w szerszym kontekście; zapewnia ramy koncepcyjne, w których uzyskane wyniki „mają sens”. Teoria jest zorientowana na materiał empiryczny (lub metodologiczna), jeśli wyjaśnia, w jaki sposób przedmiot tworzony jest z materiału; teoria jest przedmiotowa, gdy dostarcza założeń i hipotez na temat obiektu, za pomocą których można wypełnić luki w zebranej wiedzy empirycznej o tym przedmiocie, by dało się nakreślić jego „pełny wizerunek”. Analiza dyskursu bada na ogół przedmioty, które należy umieścić w teoretycznych ramach w świetle metodologicznie zdobytej wiedzy o materiale badawczym.

Analiza dyskursu jako określone badanie dyskursu rodzi szereg pytań dotyczących procesu analitycznego. Pytanie brzmi: jak przejść od właściwego dla dyskursu naukowego czy metadyskursu formułowania zagadnień dotyczących materiału badawczego do dyskursu przedmiotowego? Jak ma wyglądać pośrednictwo między poziomem „mikro” a „makro” dyskursu przedmiotowego i jak wprowadzić z powrotem teorię o dyskursie przedmiotowym do metadyskursu naukowego?

W tym kontekście chciałbym opowiedzieć się za programem badawczym analizy dyskursu po strukturalizmie, który zakłada prymat teorii materiałowej. Punktem wyjścia jest analityka, która uwrażliwia na złożoną organizację materiału empirycznego i uwidacznia z pozoru nieistotne cechy i szczegóły jego formalnej organizacji. Skupiona na materiale teoria ma na celu dokonanie nieprzewidywanych i zaskakujących odkryć w materiale badawczym, który przez stawiającą opór nieprzejrzystość nie poddaje się spontanicznemu rozpoznawaniu sensu. W miejsce hermeneutycznych *kunstlehren* pozwala wkroczyć rygorystycznym, wyuczalnym i powtarzalnym technikom analitycznym, które nie są ukierunkowane na *co*, ale na *jak* – na racjonalną i rygorystyczną analizę produkcji społecznego sensu. Badania nad dyskursem po strukturalizmie

koncentrują się w szczególności na dwóch problematykach: na kwestii materiałowej, czyli przechodzeniu od materiału do przedmiotu (lub od tekstów do ich szerszego kontekstu dyskursywnego), oraz na kwestii przedmiotowej, dotyczącej strukturyzacji szerszych kontekstów dyskursywnych między mikro- i makropoziomami (lub między aktorem a społeczeństwem).

Sformułowaniem „po strukturalizmie” nawiązuję do mojej pracy dotyczącej „poststrukturalizmu”. Wieloznaczność pojęcia „poststrukturalizm” skupia trzy problematyki: 1. dotyczącą osobliwego faktu, że o francuskim poststrukturalizmie mówi się na całym świecie, tylko nie we Francji⁶, 2. odnoszącą się do metodologicznego przewrotu, polegającego na przejściu od strukturalnych modeli różnicujących do pragmatyki używania języka w kontekstach⁷, 3. uwzględniającą nurty teorii społecznej, takie jak krytyka intencjonalnego aktora czy społeczeństwa(-pojemnika).

W szczególności dwa ostatnie punkty mają znaczenie dla przedstawionego tutaj programu badań. Tak więc z etykietą „po strukturalizmie” łączy się metodologiczny apel o rygorystyczną pracę nad materiałem empirycznym, w szczególności o mikroanalizę tekstów (pisemnych). Analiza wypowiedzi uwypukla zatem nieprzejrzystą materialność tekstów, których sensu nie da się rozpoznać na pierwszy rzut oka; teksty wymagają intensywnego wysiłku nadawania im kontekstu, jeśli czytelnicy chcą wydobyć ich sens. Dyskurs jest zatem pragmatycznie ujmowany jako produkt łączenia tekstów z kontekstami. Metodologia ta wpisuje się w pragmatyczny zwrot, który we francuskiej analizie dyskursu spowodował w późnych latach 70. odejście od modelu strukturalnego. Również we francuskojęzycznym językoznawstwie sens nie jest już odtąd uważany za produkt (abstrakcyjnych) różnic, lecz coraz częściej za wynik (określonego) użycia tekstów w kontekstach. W odróżnieniu od tradycji anglo-ame-rykańskiej francuska odmiana pragmatyki dyskursu – pragmatyka wypowiedzi (*énonciation* lub *enunciative pragmatics*) – nie rozpoczyna swojej analizy od działań dialogowych czy sekwencji interakcyjnych, ale od formalnych ścieżek w materiale językowym, poprzez które wypowiedź się w ten materiał wpisuje⁸.

6 J. Angermüller, *Why There Is No Poststructuralism in France*, dz. cyt.

7 Tenże, *Poststructuralist Discourse Analysis*, dz. cyt.

8 E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paris 1974. D. Maingueneau, *Le Contexte de l'oeuvre littéraire*, Paris 1993.

Wypowiedź rozumiana w sensie pragmatyki w tradycji „francuskiej” odnosi się do niebezpośrednio obserwowalnego wydarzenia, dyskursywnej praktyki, aktu użycia języka, które można zrozumieć tylko poprzez formalną organizację tekstualnego produktu. Pisanie i czytanie w takim samym stopniu oznaczają wyrażanie tekstu – raz poprzez fakt, że wypowiedź „odciska” się w formie formalnych markerów w materiale językowym, innym razem poprzez to, iż czytelnicy wykonują instrukcje kontekstualizacyjne, skupione w formalnych markerach wypowiedzi. Ponieważ teksty „odzwierciedlają” wypowiedź w określonych kontekstach (z uwzględnieniem mówców, miejsca i czasu), sens musi być ciągle konstruowany na nowo, niezależnie od tego, czy tekst jest pisany, czy czytany. Wobec powyższego teksty charakteryzują się złożoną indeksacją. Za pomocą znaczników lingwistycznych teksty wymagają od swoich czytelników ciągłego poszukiwania kontekstów, w jakich zostały wypowiedziane, oraz poszerzania wiedzy na temat szerszego dyskursu ponadsytuacyjnego.

Ale etykieta „po strukturalizmie” odnosi się także do problematyki teoretycznej, zwłaszcza krytyki autonomicznego podmiotu i zamkniętej struktury, do decentralizacji aktora i delimitacji społeczeństwa. W krajach niemiecko- i anglojęzycznych debata ta, przebiegająca przede wszystkim pod hasłem „poststrukturalizmu”, rozpoczęła się w latach 70. ubiegłego wieku od problematyzacji humanistycznych teorii sensu i działania, a obecnie objęła również teorie socjologiczne i polityczne. Klasyczni socjologowie, tacy jak Max Weber i Émile Durkheim, zdefiniowali proces socjalizacji jako dialektykę stosunkowo niezależnych podmiotów (Weber) i społeczeństwa z jego strukturalnymi ograniczeniami (Durkheim). Aktorzy próbują przeforsować „na dole” swoje cele i interesy wbrew przymusom i ograniczeniom społeczeństwa „na górze”. Poststrukturalizm problematyzuje to teoretyczne *double bind* klasycznej socjologii i rozwija poprzez wysyłanie krytycznych impulsów prakseologicznej etnografii i procesowej analizie interakcji, teorii aktora-sieci⁹ lub konstruktywistycznej teorii systemów¹⁰. Na tym tle nie chodzi już o zrozumienie działań i intencji aktorów czy o opisanie struktury pewnej rzeczywistości społecznej. Teorie poststrukturalne ani nie pojmują aktorów jako już ukonstytuowanych jednostek,

9 B. Latour, *Splatając na nowo to, co społeczne: wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, tłum. A. Derra, K. Abriszewski, Kraków 2010.

10 N. Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1998.

które jako podmioty kontrolują swoją mowę i działanie (i na przykład produkują „zamierzony sens”), ani nie rozumieją też społeczeństwa jako stałego zamkniętego układu, w którym wszystkie elementy mają swoje funkcjonalne miejsce.

W przeciwieństwie do rekonstrukcyjnych tendencji w filozofii świadomości, rozumiejących teorii działania czy fenomenologicznego konstruktywizmu społecznego, analiza dyskursu po strukturalizmie uważa się za dekonstrukcyjny konstruktywizm, który pojmuje aktorów jako efekty dyskursu, a nie jako źródło pierwotnie zamierzonego sensu. Ale nawet jeśli „aktor” i „społeczeństwo” stracili swoją teoretyczną niewinność, problemy przez to zarysowane bynajmniej nie zniknęły. Powstaje zatem pytanie, w jaki sposób czytelnicy tekstów konstruują społeczeństwo i jego aktorów. Dyskurs powstaje wtedy, gdy członkowie społeczności językowej, czyli czytelnicy ustnych lub pisanych tekstów, próbują rozpoznać komunikacyjne intencje innych. Stają się uczestnikami dyskursu, reagując na oferty interpretacyjne innych i próbując określić sens tego, co zostało powiedziane. W końcu aktorzy powstają wtedy, gdy uczestnicy dyskursu przypisują podmiotowość działania określonym osobom, grupom lub innym instancjom i sprawiają, że stają się oni aktorami. W ten sposób czytelnicy w nieskończonym strumieniu interpretacyjnych hipotez gromadzą wiedzę o społeczeństwie i jego aktorach. Ich problemem nie jest to, że istnieje zbyt mało sensów; jest o wiele za dużo sensów, które nieustannie im się wymykają i które ich przerastają. Uczestnicy dyskursu – czytelnicy pierwszego rzędu – mają do czynienia z niesfornym sensem, który próbują kontrolować, i to zgodnie z zasadami, jakie badacze dyskursu – czytelnicy drugiego rzędu – mogą poddać analizie.

4. Od tekstu do dyskursu lub: w jaki sposób czytelnicy konstruują podmioty i porządki

Jak powstaje dyskurs? Bazując na pytaniu o to, jak czytelnicy tekstów naukowych konstruują zarys pola badawczego i jego aktorów, niżej chciałbym zaprezentować poszczególne etapy w badaniach nad dyskursem po strukturalizmie. Odnoszę się do wyników projektu badawczego dotyczącego komunikacji naukowej w dyscyplinach społecznych i humanistycznych. Niniejsza część nasświetla dyskurs od strony tekstowej, zanim w kolejnej dojdzie do głosu jego strona kontekstualna, a mianowicie praktyki używania tekstów w kontekstach.

Jako heterogeniczny produkt powiązania ze sobą tekstów i kontekstów dyskurs wymaga również niejednorodnej metodologii, która raz zajmuje się formalną organizacją tekstów, innym zaś razem przygląda się instytucjonalnym procesom redukcji sensu. Owa „triangulacja” różnych metod nie sprawia, że analiza dyskursu staje się bardziej „precyzyjna” czy „autentyczna”. Połączenie metod analizy tekstu i analizy procesu jest przede wszystkim zgodne z naturą przedmiotu – faktem, że dyskurs nie przetwarza z osobna tekstów (języka) czy kontekstów (wiedzy), ale zasadza się na współdziałaniu tekstów i kontekstów z odpowiednio specyficznymi dla nich zjawiskami empirycznymi.

W przeciwieństwie do analizy treści, analiza dyskursu nie interesuje się tym, *co* rozumieją czytelnicy. Pyta, *jak* czytelnicy dopasowują teksty do kontekstu, zwłaszcza wobec ograniczeń językowych i społecznych, które mogą być mniej lub bardziej skonwencjonalizowane. Teksty nie są więc analizowane w celu zrekonstruowania ich sensu, lecz po to, by opisać, w jaki sposób praktyki interpretacyjne danej społeczności dyskursywnej są zorganizowane poprzez markery językowe czy mniej lub bardziej zinstytucjonalizowane reguły interakcji. Ta część poświęcona analizie tekstu, na tle analizy wypowiedzi obecnej w pracy Foucaulta (*analyse énonciative*)¹¹, francuskiej tradycji pragmatyki wypowiedzi (*enunciative pragmatics*)¹², teorii polifoniczności i dialogiczności¹³ oraz spostrzeżeń mikroscjologicznej analizy interakcji¹⁴, dotyczy zasad, w oparciu o które (różni) czytelnicy posiadający (różną) wiedzę kontekstową konstruują (różne) sensy tekstów. Badania nad dyskursem po strukturalizmie zachowują postawę radykalnej obojętności wobec „zamierzonego sensu” aktorów. Ograniczanie, stabilizowanie, ustanawianie sensu pozostawiają one prawdziwym ekspertom, którzy na co dzień zajmują się, „właściwym” zrozumieniem materiału językowego: członkom społeczności dyskursywnej, czytelnikom pierwszego rzędu, uczestnikom dyskursu. Dlatego zabawa w policję dyskursywną nie jest zadaniem czytelnika drugiego rzędu, analityka dyskursu. Najlepszymi policjantami stojącymi na straży

11 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, dz. cyt.

12 E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, dz. cyt. D. Maingueneau, *Le Contexte de l'oeuvre littéraire*, dz. cyt.

13 M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, tłum. N. Modzelewska, Warszawa 1970). O. Ducrot, *Le Dire et le dit*, Paris 1984. H. Nølke, K. Fløttum, C. Norén, *ScaPoLine. La Théorie scandinave de la polyphonie linguistique*, Paris 2004.

14 E. Goffman, *Forms of Talk*, Philadelphia 1981. J. Gumperz, *Contextualization and Understanding*, w: *Rethinking Context*, red. A. Duranti, Ch. Goodwin, Cambridge 1992, s. 229–252.

dyskursu są sami uczestnicy tego dyskursu, którzy próbują zrozumieć „właściwy” sens, kontrolując dynamikę produkcji sensu i ograniczając „wyrwywający się” na wszystkie strony dyskurs.

W badaniach empirycznych nad dyskursem wychodzimy od sformułowania problematyki, za pomocą której próbujemy wypełnić lukę między dyskursem przedmiotowym a metadyskursem, gdzie chcemy zlokalizować swoją pozycję badawczą. Jeden z takich problemów stanowi sposób, w jaki uczestnicy dyskursu naukowego zdobywają wiedzę o tym, kim są jego (ważni) aktorzy. Tak więc z socjologicznej perspektywy w dyskursie naukowym udzielają się wyspecjalizowani producenci wiedzy, którzy z instytucjonalnie określonych pozycji statusowych próbują ustanowić konkretne idee i teorie jako („prawdziwie”) naukową wiedzę. Wiedza naukowa przedstawia się zatem jako produkt procesu redukcji sensu pośród nierównych aktorów – procesu, w którym różnorodność faktycznych i potencjalnych interpretacji ulega stopniowemu zawężeniu. Zadaniem analizy dyskursu jest wykazanie, jak konkretne reprezentacje pola naukowego uznawane są za prawomocne, prawdziwe i właściwe.

Trzeba zatem najpierw spytać, jak czytelnicy tekstów konstruują swoje reprezentacje pola nauki, zanim w następnej części przejdziemy do interakcji, procedur i technik, które pozwalają uczestnikom dyskursu uznać tylko niektóre z różnych możliwych wariantów interpretacji za „uzasadnione” reprezentacje pola naukowego. Wychodząc z założenia, że różni czytelnicy odczytują teksty w różny sposób, przeprowadziłem wywiady czytelnicze z aktorami społeczno-humanistycznego dyskursu, których zadaniem było przeczytanie krótkich fragmentów kanonicznych interdyscyplinarnych teoretyków języka, takich jak Goffman, Foucault czy Heidegger. Pytałem, kto przychodzi im na myśl jako domyślny adresat tych autorów, po czym rozmówcy, w zależności od posiadanej wiedzy, wymieniali różne reprezentacje odpowiednich aktorów i ich relacji w danej dziedzinie. Jako przykład podam wywiad przeprowadzony z Robin Lakoff, feministyczną językoznawczynią z University of California w Berkeley. Najpierw czytaliśmy i omawialiśmy dwa fragmenty tekstu autorstwa Heideggera i Foucaulta. Pod koniec lektury *Response Cries* Ervinga Goffmana¹⁵ Lakoff mówi w wywiadzie:

O, swój człowiek! (...) Krytykuje Chomskiego. (...) Taki trochę Labov. (marzec 2010)

15 E. Goffman, *Form of Talk*, dz. cyt., s. 122.

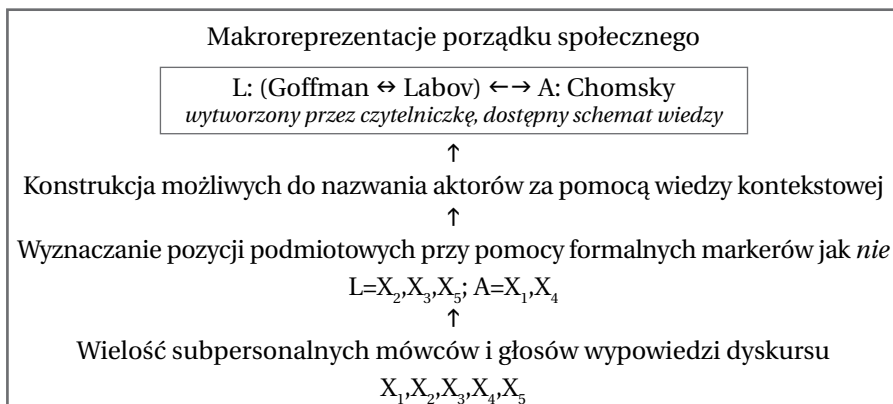
Ciekawe w tej reakcji jest to, że czytelniczka potrafi spontanicznie usytuować Goffmana wobec innych aktorów dyskursu lingwistycznego, chociaż w tekście nie ma jakiegokolwiek wzmianki o Chomskim i Labovie. W reprezentacji pola przez Lakoffa odległość dzieląca Goffmana od Chomskiego jest duża, podczas gdy od Labova przeciwnie – mała. Ponadto uznaje ona Goffmana za sprzymierzeńca, choć w tym tekście wyraźnie krytykuje on lingwistów. W ten sposób Lakoff rysuje *tableau*, na którym z jednej strony widnieje Chomsky (jako przedstawiciel „strukturalnej” gramatycznej lingwistyki, jak dodaje później czytelniczka), z drugiej strony Goffman i Labov (reprezentujący interakcyjną socjolingwistykę). Sama Lakoff sytuuje samą siebie po tej drugiej stronie.

W jaki sposób powstaje taka makroskopowa reprezentacja aktorów i ich związków w danym polu? Czytelniczka nie ma problemów z identyfikacją aktorów niejawnie wymienionych w tekście, z ustawieniem ich we właściwych relacjach oraz rozmieszczeniem na *tableau* w różnych pozycjach. To dla niej jasne, że tekst odnosi się do tych aktorów; ci aktorzy zajmują według niej pozycje w dyskursie naukowym, w którego świetle przeczytany tekst „ma sens”. Zaskakujące są spontaniczność i pewność siebie, z jakimi Lakoff „rozstawia” aktorów dyskursu i prezentuje zamyśl porządku, którym się oni kierują. Jest to tym bardziej zaskakujące, że we wszystkich wywiadach z czytelnikami zostały przedstawione różne makroreprezentacje pola naukowego. Jeśli wszyscy czytelnicy tego fragmentu tekstu dojdą do różnych wniosków, nie oznacza to, że wszystkie one są błędne. W rzeczywistości umiejętność konstruowania makroreprezentacji w danej dziedzinie wskazuje na specyficzną dyskursywną kompetencję czytelniczki, którą nabyła w swoim wyspecjalizowanym dyskursie. Interpretuje ona tekst za pomocą wiedzy ogólnej i praktycznych kompetencji, zdobytych przez lata lektury tekstów powstających w jej społeczności naukowej. Tekst aktywuje różne elementy wiedzy kontekstualnej. Dlatego też niektórzy czytelnicy osiągają sprzeczne wyniki.

Zgodnie z metodologią analizy wypowiedzi nasuwa się pytanie, w jaki sposób teksty dają czytelnikom wskazówki odnośnie kontekstów, których potrzebują oni, aby zrozumieć sens tego, co zostało powiedziane. Analiza wypowiedzi (*analyse énonciative*) opisuje, w jaki sposób (dowolni) członkowie społeczności językowej (czytelnicy) umieszczają teksty w odniesieniu do innych uczestników dyskursu. Tak więc, gdy czytelnik rozpozna ciąg znaków jako wypowiedź (*énoncé*), musi rozwiązać dwa zadania: po pierwsze, musi ustalić lokutora wypowiedzi, który ostatecznie firmuje to, co zostało powiedziane

(i zajmuje pozycję reżysera bądź „autora” wypowiedzi). Po drugie, musi odróżniać mówców i głosy wypowiedzi, wobec których lokutor przyjmuje raz jedną, raz drugą postawę. W ten sposób czytelnik wypowiedzi może skonstruować scenę dla spektaklu dialogowego, w którym występują różni mówcy¹⁶.

Na tym tle możemy wyobrazić sobie kontekstualizację tekstów jako proces, który rozgrywa się na trzech piętrach. Czytelniczka zaczyna na najniższym piętrze, gdzie ma do czynienia z nieprzebraną liczbą głosów dyskursu. Na środkowym piętrze używa formalnych znaczników kontekstualizacji tekstu, aby przyporządkować tę mnogość głosów ograniczonej liczbie pozycji podmiotowych. Na najwyższym piętrze konstruuje *tableau* z aktorami dyskursu, nadając nazwiska pozycjom podmiotowym i kojarząc je ze swoją wiedzą o tych osobach. W związku z tym, zadaniem czytelnika jest przełożenie różnorodności subpersonalnych głosów i mówców wypowiedzi na makroreprezentacje społeczeństwa. W nawiązaniu do teorii interpelacji Althussera można wykorzystać piętrowy model dyskursu do zbadania, w jaki sposób czytelnicy konstruują pozycje podmiotowe dyskursu. W przeciwieństwie do strukturalnych teorii podmiotowości, pozycje podmiotowe nie są jednak narzucane i ustanawiane jako statycznie określone miejsca w symbolice; wymagają zdolności interpretacyjnych czytelników, którzy za pomocą rozproszonych w tekście formalnych znaczników i śladów zyskują wiedzę na temat osób, aktorów i podmiotów dyskursu.

Rysunek 1. Piętrowy model dyskursu – od „mikro” do „makro”

¹⁶ Por. koncepcja *scénographie*: D. Maingueneau, *Le Contexte de l'oeuvre littéraire*, dz. cyt.

Na pierwszym etapie procesu analizy dyskursu należy dokonać selekcji materiału językowego i podzielić go na wypowiedzi. Z reguły wypowiedź składa się z podmiotu i orzeczenia, to jest zdania z centrum deiktycznym, punktu „ja-tu-teraz”, z którego komunikowana jest wypowiedź. Zgodnie z tym wypowiedź jest wytworem wykonanego przez lokutora aktu mowy, który czytelnik musi skonstruować. Cała zawłość analizy wypowiedzi polega na tym, że lokutor wypowiedzi nie jest sam: zawsze ktoś mu towarzyszy. Tak więc w wypowiedzi nie tylko lokutor dochodzi do głosu; jako reżyser wypowiedzi, dopuszcza w niej do głosu kilku mówców, których poglądy częściowo akceptuje, a częściowo odrzuca.

- (1) Lingwiści mają powody, by dawać wyraz temu, co nie jest rozmową,
- (2) lingwiści mają powody, by zajmować się sytuacjami społecznymi,
- (3) lingwiści mają powody, by nie zajmować się jedynie wspólnie podtrzymaną rozmową.

Aby podać przykład uproszczonej analizy¹⁷, niniejszy ciąg znaków został podzielony na trzy wypowiedzi (1), (2), (3), każda z oddzielnym lokutorem. Następnie, w miarę możliwości, zdania te dzieli się na jak najmniejsze treści semantyczne, które składają się z treści zdaniowej (w cudzysłowie, por. poniżej) i mówcy (X_x). W wypowiedzi (1) i (3), z powodu negacji, dwie perspektywy mówców przeplatają się, czyli kogoś (X_1 lub X_4), kto mówi coś, co zostało przez kogoś innego odrzucone (X_2 lub X_3). Proste wypowiedzi, które podobnie jak (2) składają się tylko z jednej perspektywy mówcy, należy odróżnić od złożonych stwierdzeń, takich jak (1) i (3), w których przeplatają się różne perspektywy mówcy. Reprezentacja polifonicznej organizacji tych trzech wypowiedzi wygląda następująco:

- (1) Lingwiści mają powody, by dawać wyraz temu, co nie jest rozmową.
 X_1 : („Lingwiści mają powody, by dawać wyraz temu, co jest rozmową”.)
 X_2 : (NIE X_1)
- (2) Lingwiści mają powody, by zajmować się sytuacjami społecznymi.
 X_3 : („Lingwiści mają powody, by zajmować się sytuacjami społecznymi”.)
- (3) Lingwiści mają powody, by nie zajmować się jedynie wspólnie podtrzymaną rozmową.

17 Pełne analizy znajdują się w: J. Angermüller, *Poststructuralist Discourse Analysis*, dz. cyt.

X_4 : (PRAWDA „Lingwiści mają powody, by zajmować się jedynie wspólnie podtrzymywaną rozmową”.)

X_5 : (NIE X_4)

Na najniższym piętrze czytelnik ma do czynienia z kakofonią anonimowych głosów i mówców, z których każdy mówi co innego. Dyskurs dla czytelnika byłby w takim wypadku jedynie szumem, gdyby wszystkie głosy bez wyjątku pochodziły z tego samego źródła. Wypowiedzi istotnie dużo komunikują, ale nie wszystko jest intencją lokutora. W celu ustalenia źródeł tego, co zostało powiedziane, czytelnik może zastosować się do następującej maksymy: przypisz mówców lokutorowi, jeśli nie ma ku temu żadnych przeciwwskazań! Jednak ta domyślna interpretacja może zostać zniesiona przez formalne ścieżki i znaczniki wypowiedzi. Na przykład negator *nie* wywołuje polifonię, jak chociażby w (1) między kimś (X_1), kto mówi: „Lingwiści mają powody, by dawać wyraz temu, co jest rozmową”, a kimś innym (X_2), kto to odrzuca. W związku z tym negacja nie odwraca jedynie znaku wartości, jak w równaniu matematycznym, ale wywołuje dialog, w którym pozostaje niejako już tylko odpowiedź X_2 .

(1) Lingwiści mają powody, by dawać wyraz temu, co nie jest rozmową.

A_1 : („Lingwiści mają powody, by dawać wyraz temu, co jest rozmową”.)

L_2 : (NIE A_1)

(2) Lingwiści mają powody, by zajmować się sytuacjami społecznymi.

L_3 : („Lingwiści mają powody, by zajmować się sytuacjami społecznymi”.)

(3) Lingwiści mają powody, by nie zajmować się jedynie wspólnie podtrzymywaną rozmową.

A_4 : (PRAWDA „Lingwiści mają powody, by zajmować się jedynie wspólnie podtrzymywaną rozmową”.)

L_5 : (NIE A_4)

Przechodząc na środkowe piętro, czytelnik musi powiązać mówców wypowiedzi z ograniczoną liczbą pozycji podmiotowych, takich jak L i A. To przegarnięcie wielu mówców pod osłonę danej pozycji podmiotowej umożliwia czytelnikowi, po pierwsze, ustalenie relacji między mówcami dyskursu (X_1 i X_4

odnosi się do jednego źródła, X_1 i X_2 za to do innego), a po drugie ograniczenie różnorodności mówców do kilku ważnych pozycji podmiotowych (tutaj: L i A). Oczywiście, przerosłoby to możliwości poznawcze czytelników, gdyby chcieli (jak w niniejszej analizie) przyjrzeć się każdemu mówcy z osobna. Nasz czas i energia są zbyt ograniczone, aby uczynić wszystkich mówców dyskursu przedmiotem świadomej refleksji.

Ale praca czytelnika na tym się jeszcze nie kończy, bo wciąż wie on o szerszym kontekście dyskursu niewiele ponad to, że ktoś, czyli L (za którym kryją się X_2 , X_3 , X_5), rozmawia z kimś innym, a mianowicie z A (czyli z X_1 , X_4). W związku z tym próbuje dokładniej określić L i A i nadać im stałe (indywidualne lub zbiorowe) nazwy czy (instytucjonalne) afiliacje. W dyskursach auktorialnych, takich jak naukowe, nie stanowi to zwykle większego problemu, jeśli chodzi o L. Spojrzenie na bezpośrednie otoczenie wyrazowe (czyli np. na okładkę książki czy początek artykułu) wystarcza, by wymienioną jako autora osobę skojarzyć z L: tutaj z „Goffmanem”. Trudniejsze jest już ustalenie pozycji A (lub innych pozycji podmiotowych, które nie pokrywają się z L), zidentyfikowanej przez Lakoff jako Chomsky. Chomsky nie jest nigdzie wymieniony w tekście. Fakt, że czytelniczka od razu wie, „o kogo chodzi”, świadczy o twórczych umiejętnościach interpretacyjnych i dotychczasowej wiedzy czytelniczki. Najwyraźniej Chomsky „pasuje” do szczeliny zidentyfikowanej jako wypowiedzi A, nie wywołując dysonanсу poznawczego z dotychczasową wiedzą czytelniczki o dyskursie.

Nazwanie podmiotowych pozycji prowadzi czytelnika na najwyższe piętro, gdzie wytwarza on wiedzę o szerszym kontekście dyskursu, gdzie „Goffman”, „Labov” i obóz „socjolingwistów” stoją po jednej stronie, a Chomsky i „strukturaliści” po drugiej. Na tych podanych z imienia i nazwiska pozycjach podmiotowych może gromadzić się wiedza kontekstowa czytelnika, taka jak lokalizowanie w obrębie dyscypliny i wszystko, co wie o Goffmanie i Chomskim jako osobach. Pozycje otwarte przez tekst „przyciągają” zwłaszcza niekonceptualną wiedzę kontekstową czytelników na temat uczestników dyskursu. Ważna jest na przykład wiedza czytelników o karierze zawodowej i powiązaniach uczestników dyskursu lub, w przypadku osobistej znajomości, także wiedza dotycząca ich życia prywatnego. Posługując się konceptualną i niekonceptualną wiedzą kontekstową, czytelnik generuje makroreprezentacje pola – jak choćby *tableau* Lakoffa, które obejmuje Goffmana, Labova i Chomskiego i szereg zbiorowych aktorów, np. socjolingwistów i strukturalistów. Ze złożonej

pracy interpretacyjnej czytelnika pozostają zazwyczaj jedynie te proste schematy wiedzy górnego piętra dyskursu. Procesy na niższych dwóch piętrach, to znaczy wiele anonimowych głosów dyskursu, popadają natychmiast w zapomnienie i trafiają do nieświadomości.

Zanim czytelnik uzyska stabilną, dostępną, świadomą wiedzę o szerszym kontekście dyskursywnym przeczytanego tekstu, musi przebić się przez dyskursywny gąszcz wielu niesionych przez wypowiedzi głosów i mówców. Na drodze z dolnego na górne piętro dyskursu, od wielu subpersonalnych mikro-mówców tekstów teoretycznych do makroreprezentacji pola naukowego i jego aktorów cały czas wymagana jest praktyczna interpretacyjna kompetencja czytelnika, który próbuje sprostać wielu niesformym głosom dyskursu, posługując się coraz bardziej zróżnicowanymi i wyrafinowanymi schematami wiedzy. Różni czytelnicy konstruują różne dyskursy, porządki i aktorów. Jak wiadomo, nie wszystkich się bierze pod uwagę. Co się stanie, gdy różne wyobrażenia na temat *danego* dyskursu lub *danego* społeczeństwa wejdą ze sobą w konflikt? To pytanie wymaga metodologicznego podejścia do procesowego wymiaru dyskursu. W żadnym wypadku analiza wypowiedzi nie może odtwarzać sensu tekstu; określenie właściwego sensu jest zadaniem uczestników dyskursu, którzy z różnym powodzeniem narzucają swoje wizje szerszego kontekstu dyskursu – określonych instytucjonalnych miejsc.

5. Ograniczanie niesformego sensu lub uniwersytet jako dyspozytyw¹⁸ redukcyjny

Podczas lektury czytelnicy zmniejszają różnorodność indeksowanych odniesień i referencji, konstruując mniej lub bardziej stabilne makroreprezentacje porządku społecznego. Ale nawet jeśli złożoność relacji dyskursywnych ulega w tym procesie znacznej redukcji, reprezentacje generowane przez czytelników mogą być znacząco różne. Gdy konkurują ze sobą różne warianty sensów,

18 W polskiej literaturze szersze omówienie pojęcia dyspozytywu, rozumianego za Foucaultem w kategoriach zbioru (*ansambl*) elementów dyskursywnych i niedyskursywnych, powiązanych pełnią strategiczną funkcją, znajdują Czytelnicy m.in. w publikacjach: M. Nowicka, „Urządzenie”, „zastosowanie”, „układ”... – kategoria „dispositif” u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2011, t. 7, nr 2; M. Nowicka, O użyteczności kategorii dyspozytywu w badaniach społecznych, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2016, t. 12, nr 1; H. Ostrowicka, *Przemysły z Michelelem Foucaultem edukacyjne dyskursy o młodości. Dyspozytyw i urządzenie*, Kraków 2015 (przyp. HO).

zwykle stanowi to dla uczestników dyskursu problem, co uruchamia procesy redukcyjne. W przeciwieństwie do obserwatora analizującego dyskurs, uczestnikom dyskursu trudno przyjąć, że (pisany lub ustny) tekst można zrozumieć w ten czy inny sposób, a to ze względu na podstawowe założenia teorii komunikacji. Nie można porozumiewać się bez założenia, że jest *jeden* sens tego, co się mówi, bowiem każda komunikacja implikuje umowę, zgodnie z którą uczestnicy dyskursu muszą interpretować każdy sygnał komunikacyjny jako wyraz racjonalnej, świadomej, zamierzonej realizacji komunikacyjnej¹⁹. Uczestnicy dyskursu znajdują się pod presją, by utrzymywać sensowny porządek świata za pomocą fasad sensowności i racjonalności²⁰. W związku z tym nie chodzi im tylko o sens; chodzi o *właściwy* sens.

W nauce uczestnicy dyskursu mają do dyspozycji cały arsenał procedur i technik, które pozwalają im na „oszlifowanie” niejasnych wieloznaczności do postaci gładkiego, przejrzystego, „właściwego” sensu i poskromienie krnąbrnych znaczeń. W nawiązaniu do rozważań Foucaulta na temat władzy, owo przejście od nieporządku do ładu okazuje się szczególnie efektywne, gdy odbywa się w dyspozytywach, czyli w rozwiązaniach instytucjonalnych, zajmujących się procesami redukcji sensu. Uczelnia może być traktowana jako dyspozytyw redukcyjny dla interakcji, procedur, technologii, dzięki czemu uczestnicy dyskursu odróżniają reprezentacje „właściwe” od „niewłaściwych”.

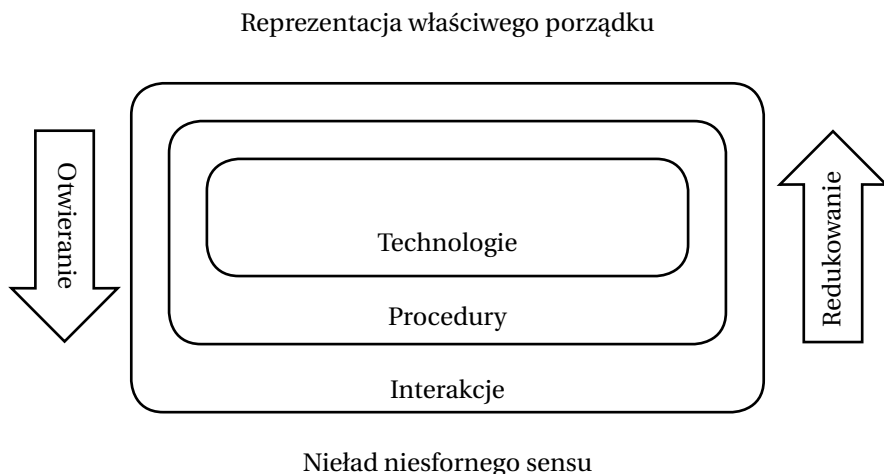
Procesy redukcji sensu obejmują co najmniej dwóch czytelników, którzy próbują według pewnych zasad rozwiązać konflikty i dysonanse interpretacyjne. Najprostszy proces jest interakcją między dwoma uczestnikami lub większą liczbą osób, które muszą porozumieć się w sytuacji „tu i teraz”²¹. Poprzez normalizację i standaryzację procesów interakcyjnych w organizacyjnych lub biurokratycznych kontekstach działania procesy te stają się procedurami. Procedury są stosunkowo przewidywalne; często opierając się na pisemnej komunikacji w różnych sytuacjach interakcyjnych; mogą popadać w rytynę i łączyć się w trwałe aparaty (choćby obecne w uczelniach i organizacjach badawczych biurokratyczne systemy ekspertyz, podejmowania decyzji

19 P. Grice, *Studies in the Way of Words*, Cambridge 1989.

20 H. Garfinkel, *Studia z etnometodologii*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa 2007.

21 J. Angermuller, *Cómo ser un filósofo académico: el discurso como práctica de posicionamiento en varios niveles*, „Sociología histórica” 2013, nr 3, s. 291–320, <http://revistas.um.es/sh/article/view/189011>.

czy ścieżki kariery). Wreszcie procedury te mogą stać się przedmiotem technologii urządzania, które sprowadzą popękany, podzielony na liczne królestwa i minipleciona obszar wytwarzania wiedzy naukowej do wymiernej i dającej się podporządkować przestrzeni komunikacyjnej, na przykład poprzez techniki menedżerskie zdalnego rządzenia (hasło „uniwersytet przedsiębiorczy”).

Rysunek 2. Uniwersytet jako dyspozytyw redukcyjny

Na tym tle dyspozytyw prezentuje się jako instytucjonalny układ oddziaływań, procedur i technologii, które zmniejszają różnorodność i złożoność poszczególnych sensów, interpretacji, znaczeń. W przeciwieństwie do bardziej strukturalnego rozumienia dyspozytywów, podstawą jest tu procesowe rozumienie tworzenia porządku społecznego. Nie chodzi tu o to, czym porządek dyskursywny jest, lecz w jaki sposób powstaje.

W dyspozytywie redukcyjnym uniwersytetu „specjalnie habilitowani” producenci przetwarzają rozmaite interpretacje i warianty tekstów naukowych i odrzucają „błędne” reprezentacje dyskursu naukowego. Na poziomie interakcji wykładowcy i studenci negocjują, które interpretacje tekstów naukowych można, a których nie można uznać za prawidłowe. Osoba prowadząca seminarium podczas interakcji ze studentami może polegać na swoim instytucjonalnym autorytecie. W trakcie takiego seminarium presja na jednoznaczność jest raczej

niska. W zależności od dziedziny wiedzy nauczyciele zarysowują zazwyczaj szersze ramy, pozwalając studentom odróżnić „właściwą” wiedzę od tej „błędnej”. Ze względu na ograniczony czas, wykładowca odpowiada na niewielką liczbę studenckich interpretacji. Często studenci obserwują tylko wyrazy aprobaty lub dezaprobaty nauczyciela w stosunku do innych studentów. Ewentualnie studenci korygują się wzajemnie, gdy uważają, że coś zostało źle zinterpretowane.

Inną kwestią są procedury, za pomocą których naukowcy oceniają innych naukowców w formie pisemnych oświadczeń w ramach „komisji dokonujących wyboru” czy procesów ewaluacji. W tym przypadku członkowie społeczności naukowych muszą podjąć konkretne decyzje, np. czy należy opublikować dany tekst w czasopiśmie, czy zatrudnić naukowca, przyznać nagrodę lub projekt badawczy. Nacisk na jednoznaczność jest tutaj dość duży, ponieważ trzeba porównać różnorodne wytwory naukowe i różnych twórców i sprowadzić do decyzji: tak czy nie. W niektórych przypadkach procedury biurokratyczne charakteryzują się licznymi momentami translacji, jak np. w procesach rekrutacyjnych, kiedy wnioskodawcy muszą przedstawić swoje wyniki naukowe zgodnie z określonymi wytycznymi. Odpowiednio sformatowane zgłoszenia wniosków są następnie konsolidowane w formie podsumowań, zanim członkowie komisji ustalą za pomocą mniej lub bardziej zbiurokratyzowanych procedur decyzyjnych ostateczny porządek – opierając się na różnych prawnych, biurokratycznych i administracyjnych przepisach proceduralnych. Proces decyzyjny obfituje w reprezentacje – nie tylko reprezentacje reprezentacji (czyli dokumenty aplikacyjne, które kandydat sporządza sam na temat własnej pracy), ale także reprezentacje reprezentacji (np. opinie i streszczenia przygotowane na podstawie materiałów aplikacyjnych); mogą zostać dołączone reprezentacje oparte na reputacji (np. powstałe dzięki osobistej znajomości) lub reprezentacje numeryczne (rankingi i kody). Tutaj również szanse osób zaangażowanych w procedurę na przeforsowanie swoich reprezentacji rozkładają się nierównomiernie.

Należy w końcu wspomnieć o technologiach urządzania, które zdalnie wpływają na działalność badawczą i dydaktyczną producentów wiedzy naukowej, na przykład ewaluacje, *New Public Management* czy niemiecka Inicjatywa Doskonałości [*Exzellenzinitiative*]. Instrumenty te są zwykle ukierunkowane na duże grupy producentów lub duże zbiory produktów, które są policzalne i mieralne, czyli reprezentowalne liczbowo. Produkcja reprezentacji numerycznych

sprawia, że najróżniejsze produkty i producenci stają się porównywalni²². Również tu presja na jednoznaczność jest zwykle dość wysoka, chodzi bowiem o to, aby zaprezentować nieprzejrzystą i nieokreśloną wiedzę w postaci obiektywnych wskaźników, kodów i parametrów. Niejednorodne, nieskończenie zróżnicowane pole nauki staje się w ten sposób przejrzyste i sterowalne.

Z punktu widzenia teorii zarządzania szczególna innowacyjność tych numerokratycznych instrumentów rządowych polega na demonopolizacji wiedzy rządowej i udostępnieniu jej podmiotom niepaństwowym²³. Przy pomocy nowych technologii informacyjnych sami producenci wiedzy mogą stać się aktorami rządowymi, zagospodarowując obszar produkcji wiedzy naukowej wskaźnikami, indeksami i parametrami, które powstają pozornie jako produkty uboczne medium cyfrowego. W kontekście „cyfryzacji” sfery społecznej, technologie te nie tylko przedstawiają rzeczywistość, ale ją również tworzą. Wskutek pomiaru i hierarchizacji wyników badań naukowych powstaje przestrzeń, gdzie działają przedsiębiorcze podmioty, będące samosterowalnymi aktorami. Jako przedsiębiorcy samych siebie już nie stosują się do biurokratycznych wytycznych. Program przedsiębiorczego uniwersytetu pozwala im na rozwinięcie potencjału w trybie wolności, ale pod czujnym okiem wszystkich. W „numerokratycznym” reżimie doskonałości akademickiej, polegającym na wiedzy-władzy, nie ma już centrum kontrolnego²⁴.

Te instytucjonalnie związane z dyspozytywem procesy redukcji sensu cechuje różny zakres i natężenie kontroli: interakcje *face-to-face* z reguły lepiej nadają się do częstego korygowania niezbyt dużej liczby osób. Z kolei technologie zarządzania sprawdzają się w szczególności podczas ekstensywnej kontroli dużych populacji. Między nimi znajdują się procedury kontrolne w organizacyjnych kontekstach działań. Od wczesnej epoki nowożytnej funkcje społeczne przechodziły wielokrotną transformację w jednym lub drugim kierunku. „Społeczeństwo dyscyplinarne”, które według Foucaulta przeżywało w wieku XVIII i XIX apogeum w dziedzinie psychiatrii, szpitalnictwa, więziennictwa,

22 J. Angermuller, *Academic Careers and the Valuation of Academics. A Discursive Perspective on Status Categories and Academic Salaries in France as Compared to the U.S., Germany and Great Britain*, „Higher Education”, June 2017, vol. 73, nr 6, s. 963–980.

23 *Gouvernementalität der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung des Sozialen*, red. U. Brockling, S. Krasmann, Th. Lemke), Frankfurt am Main 2000.

24 Tenze, *Discours académique et gouvernementalité entrepreneuriale. Des textes aux chiffres, w: Les discours sur l'économie*, red. M. Temmar, J. Angermuller, F. Lebaron, Paris 2013, s. 71–84.

wojskowości czy szkolnictwa, może stanowić niejako wzór dla proceduralizacji stosunków społecznych. Natomiast „społeczeństwo nadzoru”, tak jak je ujmuje Foucault, w dziedzinie polityki gospodarczej, urbanistyki i publicznej ochrony zdrowia („polizey”) wskazuje na technicyzację tworzenia porządku publicznego. Wraz ze wzrostem znaczenia „przedsiębiorczego uniwersytetu” w ramach Inicjatywy Doskonałości i *New Public Management*, stosunek interaktywnych, proceduralnych i technologicznych sposobów tworzenia ładu społecznego w dziedzinie nauki wydaje się na nowo zrównoważony. Potrzebne są bardziej szczegółowe badania, aby sprostać aktualnej transformacji dyspozytywu uniwersyteckiego, a jednocześnie zachować jego historyczną specyfikę. Można jednak dostrzec tendencje, które świadczą o technologizacji, urzędowieniu lub numerokratyzacji tego dyspozytywu wytwarzającego wiedzę naukową. Są to:

- ▶ rosnąca współpraca czytelników ludzkich i nieludzkich (maszyny, urządzenia, komputery, bazy danych) w tworzeniu cyfrowych makro-reprezentacji doskonałości naukowej;
- ▶ komunikacyjne zniesienie granic i demonopolizacja wiedzy rządowej w mediach cyfrowych oraz powstawanie postnarodowych przestrzeni medialnie zapośredniczonej (samo)kontroli;
- ▶ reorganizacja technologiami rządzenia porozrywanego obszaru wiedzy w panoptyczną przestrzeń komunikacyjną, gdzie wszyscy nadzorują wszystkich, a przede wszystkim samych siebie.

W tym kontekście chciałbym uściślić definicję dyspozytywu pod kątem analizy procesu. Dyspozytyw określa okoliczności instytucjonalne, w których uczestnicy dyskursu łączą teksty z kontekstami i mogą wytworzyć sobie „właściwy” obraz społeczeństwa. Dyspozytyw uniemożliwia dowolną interpretację tekstów mówionych i pisanych. To interakcje, procedury i technnologie dyspozytywu sprawiają, że teksty „funkcjonują” w określony sposób, to znaczy umożliwiają ich czytelnikom zbudowanie określonych wyobrażeń dotyczących społeczeństwa. Przy czym dyskursywna konstrukcja społeczeństwa zawsze implikuje reprezentowaną i niereprezentowaną stronę: po pierwsze, wiedzę, wyobrażenia, reprezentacje, które czytelnicy tekstów uzyskują na temat szerszego kontekstu społecznego; po drugie, warunki społeczne i instytucjonalne, w jakich czytelnicy wytwarzają tę wiedzę. Dyspozytyw znajduje się dla nich niejako w martwym polu, ponieważ nie mogą oni jednocześnie interpretować tekstów

i obserwować procesu interpretacji i okoliczności, w jakich on się odbywa. Chcąc potraktować dyskursywną konstrukcję społeczeństwa kompleksowo, musimy rozważyć zarówno reprezentowaną stronę – dużego w małym, makro-reprezentacje społeczeństwa zagnieżdżone w mikrorozgałęzieniach dyskursu – jak również niereprezentowaną stronę – procedury nadawania sensu, dyspozytywowe instrumentarium do wytwarzania wiedzy i techniki dochodzenia do prawdy, społeczne warunki tworzenia symboli, które są niedoceniane i kryją się w nieświadomości²⁵.

Jeśli zarezerwujemy pojęcie społeczeństwa dla reprezentowanej strony tego procesu, a pojęcie warunków społecznych dla strony niereprezentowanej, z jednego powodu stanie się jasne, dlaczego musimy dokonać „triangulacji” dyskursu za pomocą metod analizy tekstu i procesu; analiza tekstu jest potrzebna z uwagi na dyskursywne wytwarzanie wiedzy o społeczeństwie, w przeciwieństwie do analizy procesu, która odnosi się do warunków społecznych, w jakich ta wiedza powstaje. Z drugiej strony, staje się chyba też jasne, dlaczego społeczeństwa nie da się odwzorować jako ostatecznie zamkniętej całości: każda reprezentacja społeczeństwa jest performatywnym produktem dyskursywnych praktyk, który powstaje w pewnych niereprezentowanych warunkach społecznych. Społeczeństwo jako reprezentacja porządku społecznego wielokrotnie odwołuje się do swoich niereprezentowanych warunków społecznej produkcji sensów. Z tego powodu społeczeństwo musi być rozpatrywane w coraz to nowych reprezentacjach; z tego też powodu społeczna produkcja sensów nigdy się nie kończy; i w końcu z tego powodu badacze dyskursu nie muszą się na razie martwić, że nie będą mieli czym się zajmować.

6. Wniosek: różnorodne dyskursy wiedzy poza „mikro” i „makro”

Badania nad dyskursem przez długi czas cechowała trudna do pogodzenia sprzeczność między teoriami „mikro” i „makro”: z jednej strony, kontynentalna, europejska tradycja, która w nawiązaniu do takich teoretyków, jak Michel Foucault czy Michel Pêcheux, bierze pod uwagę „duże” ponadsytuacyjne

25 P. Bourdieu, *Medytacje pascaliańskie*, tłum. K. Wakar, Warszawa 2006.

dyskursy danego społeczeństwa i podobnie duże korpusy (pisemnych) tekstów prasowych bada pod kątem tego, w jaki sposób mówi i pisze się na scenie politycznej o aktualnych kwestiach dotyczących wartości narodowych. Po drugiej stronie mamy anglo-amerykańską tradycję, która obejmuje takich teoretyków, jak Erving Goffman, Harvey Sacks czy John Gumpert, i zajmuje się „małymi” sytuacyjnymi dyskursami, na przykład symboliczną organizacją rozmów ustnych w codziennych interakcjach²⁶.

Badania nad dyskursem po strukturalizmie mają na celu przezwyciężenie tego kontrastu między „dużymi”, pisemnymi a „małymi”, ustnymi dyskursami. Tak więc czytelnicy muszą zawsze umieszczać pisemne i ustne teksty w szerszym kontekście dyskursywnym, nie ma więc znaczenia, czy interakcja dotyczy obserwowalnej sytuacji *face-to-face*, czy też nie. W ten sposób zakwestionowany zostaje dogmat interakcjonizmu, zgodnie z którym analiza empiryczna musi opierać się na obserwowalnych interakcjach „tu i teraz”. W związku z tym sytuacja w rozmowach obejmuje zawsze także to, co nieobecne. Rozmówcy są „w towarzystwie”, rozmowa mobilizuje ich wiedzę dotyczącą wielu innych elementów kontekstu społecznego²⁷. Sens społeczny wykracza poza sytuację; powstaje on w dyskursie.

Problematyzowane są także kodowe, gramatyczne i tekstowe modele dyskursu, które próbują określić sens elementu dyskursu niezależnie od tego, przez kogo, kiedy, gdzie i jak został on wypowiedziany. W przeciwieństwie do strukturalistycznego dogmatu sensu jako wytworu różnic, zaprezentowana tu pragmatyka dyskursu wprowadza heterogeniczność dyskursu. Wypowiedzi występują zatem w różnych modalnościach, pojawiają się w specyficznych kontekstach i składają się z różnych punktów widzenia i poziomów znaczeniowych. Teksty potrzebują aktywnych czytelników, którzy próbują poradzić sobie z nieprzejrzystymi tekstami w wielokrotnie rozgałęzionej i zawsze na nowo formującej się przestrzeni dyskursywnej, bez możliwości zrozumienia i spojrzenia na konkretny dyskurs niejako z góry²⁸.

26 W polskiej literaturze na temat napięć i dylematów związanych z „elementami” i „całościami” w analizie dyskursu pisze m.in. Marek Czyżewski w tekście: *Elementy i całości. O niektórych dylematach analizy dyskursu*, w: *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, red. A. Horolets, Toruń 2008 (przyp. HO).

27 Por. J. Gumperz, *Contextualization and Understanding*, dz. cyt.

28 Oznacza to dla czytelników drugiego rzędu (analityków dyskursu), że analizują techniki i praktyki, za pomocą których czytelnicy pierwszego rzędu dyskursu zgłębiają dyskurs w górę i w dół, do wewnątrz i na zewnątrz.

W przeciwieństwie do tradycyjnych teorii „mikro” i „makro”, z ich skłonnością do dyskursów lokalno-sytuacyjnych lub publiczno-ponadspołecznych, badania nad dyskursem po strukturalizmie preferują heterogeniczne dyskursy wiedzy, które rozciągają się od codziennych interakcji poprzez organizacyjnie ograniczone obszary działania aż po publiczne przestrzenie komunikacji. Niejednorodne dyskursy wiedzy obejmują różne poziomy instytucjonalne. W przypadku produkcji wiedzy naukowej, sięgają przykładowo od komunikacji między wykładowcami a studentami podczas zajęć poprzez dyskurs sub- lub transdyscyplinarnych wspólnot naukowych aż po interdyscyplinarne punkty styczności między społecznościami naukowymi a nienaukowymi. W niejednorodnych dyskursach wiedzy powstają stosunkowo kruche, płynne i otwarte układy, które w dużym stopniu zależą od obserwatora, odzwierciedlają własną przygodność i nie muszą być intersubiektywnie podzielane. Korzystają z szerokiej gamy kanałów komunikacyjnych, operują technologiami medialnymi i czerpią z charakteryzujących się pewną nieprzejrzystością tekstów multimodalnych (pisemnych, ustnych, wizualnych...). Mówiąc w skrócie: heterogeniczne dyskursy wiedzy są złożonymi obiektami, które konstytuują się w trójkącie: „język (tekst) – wiedza (kontekst) – praktyka (wypowiedź)” i wymagają kombinacji różnych strategii i metod badawczych.

Biorąc pod uwagę wymienione właściwości, należy podkreślić granice zarówno podejścia „mikro”, jak i podejścia „makro”. Dyskurs nie zamyka się w granicach sytuacji interakcyjnej; nie jawi się też jako ponadspołeczna totalność wytwarzania sensu i wiedzy. W dyskursie dochodzą do głosu poziomy „mikro” i „makro”. Pytanie brzmi, w jaki sposób uczestnicy dyskursu przechodzą te trzy piętra dyskursu i przekształcają kłębowisko subpersonalnych mówców i głosów w reprezentacje porządku społecznego. Tak więc makroreprezentacje porządku społecznego dają się odnaleźć w najmniejszych rozgałęzieniach dyskursu. W sensie konstruktywistycznej makrosocjologii oznacza to, że „duże” przejawia się w „małym”.

Jeśli społeczeństwo istnieje w niezliczonych reprezentacjach, które są tworzone w dyskursie, to czy można jeszcze mówić o konkretnym społeczeństwie? Badania nad dyskursem po strukturalizmie kontynuują konstruktywistyczną krytykę realistycznego pojęcia społeczeństwa w klasycznej socjologii (*à la* Émile Durkheim czy Max Weber), która zaczęła się od mikro-socjologicznych projektów w latach 1960., a od lat 1980. zaostrzyła poprzez

antyhumanistyczne konstruktywizmy. W związku z tym świat po strukturalizmie nie zostawia już żadnej nadziei na ostateczne rozwiązanie konfliktu interpretacyjnego. Nasz świat jest światem, którego wspólny horyzont znaczeniowy uległ nieodwracalnemu uszkodzeniu. Wzajemne zrozumienie i właściwe rozumienie jest na tym świecie zaledwie wyblakłym romantycznym ideałem. Ale czy nie idzie w ślad za tym polityczna arbitralność? W żadnym razie, bo nawet jeśli teksty są różnie interpretowane, to nie oznacza, że mogą być interpretowane dowolnie, że każda interpretacja ma taką samą szansę na zaistnienie. Stwierdzenie, że „społeczeństwo” jest produktem dyskursywnych praktyk, że zawsze mogłoby inaczej być zaprojektowane, nie musi prowadzić do bierności politycznej. Wręcz przeciwnie – to właśnie ów wgląd w dyskursywną przygodność „społeczeństwa” sprawia, że możemy pytać o alternatywy, zwłaszcza ze względu na uwarunkowania społeczne i instytucjonalne tego społeczeństwa, w których działamy jako naukowcy.

Bibliografia

- Angermuller J., *Academic Careers and the Valuation of Academics. A Discursive Perspective on Status Categories and Academic Salaries in France as Compared to the U.S., Germany and Great Britain*, „Higher Education”, June 2017, vol. 73, nr 6, s. 963–980.
- Angermuller J., *Cómo ser un filósofo académico: el discurso como práctica de posicionamiento en varios niveles*, „Sociología histórica” 2013, nr 3, s. 291–320, <http://revistas.um.es/sh/article/view/189011>.
- Angermuller J., *Discours académique et gouvernementalité entrepreneuriale. Des textes aux chiffres*, w: *Les discours sur l'économie*, red. M. Temmar, J. Angermuller, F. Lebaron, PUF, Paris 2013, s. 71–84.
- Angermuller J., *Discourse Studies*, w: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, red. J.D. Wright, Second Edition, Elsevier, Amsterdam 2015, s. 510–515.
- Angermuller J., *Poststructuralist Discourse Analysis. Subjectivity in Enunciative Pragmatics*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke 2014.
- Angermuller J., *Why There Is No Poststructuralism in France. The Making of an Intellectual Generation*, Bloomsbury, London 2015.

- Angermüller J., Bunzmann K., Nonhoff M. (red.), *Diskursanalyse: Theorien, Methoden, Anwendungen*, Hamburg 2001.
- Angermüller J., Maingueneau D., Wodak R. (red.), *The Discourse Studies Reader: Main Currents in Theory and Analysis*, John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia 2014.
- Bachtin M., *Problemy poetyki Dostojewskiego*, tłum. N. Modzelewska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.
- Benveniste É., *Problèmes de linguistique générale*, Gallimard, Paris 1974.
- Bourdieu P., *Medytacje pascaliańskie*, tłum. K. Wakar, Oficyna Naukowa, Warszawa 2006.
- Bröckling U., Krasmann S., Lemke T. (red.), *Gouvernementalität der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung des Sozialen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2000.
- Butler J., *Walczące słowa: mowa nienawiści i polityka performatywu*, tłum. A. Ostolski, Wydawnictwo „Krytyki Politycznej”, Warszawa 2010.
- Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Zwei Bände, Band 1: *Theorien, Methodologien und Kontroversen*, Band 2: *Methoden und Analysepraxis Perspektiven auf Hochschulreformdiskurse*, red. J. Angermüller i in., transcript, Bielefeld 2014.
- DiskursNetz. Wörterbuch der interdisziplinären Diskursforschung*, red. D. Wrana i in., Suhrkamp, Berlin 2014.
- Ducrot O., *Le Dire et le dit*, Éditions de Minuit, Paris 1984.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977.
- Garfinkel H., *Studia z etnometodologii*, tłum. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Goffman E., *Forms of Talk*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1981.
- Grice H.P., *Studies in the Way of Words*, Harvard University Press, Cambridge 1989.
- Gumperz J., *Contextualization and Understanding*, w: *Rethinking Context*, red. A. Duranti, Ch. Goodwin, Cambridge University Press, Cambridge 1992, s. 229–252.
- Laclau E., Mouffe Ch., *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, tłum. S. Królak, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2007.
- Latour B., *Splatając na nowo to, co spoteczne: wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, tłum. A. Derra, K. Abriszewski, Universitas, Kraków 2010.
- Luhmann N., *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1998.

Maingueneau D., *Le Contexte de l'oeuvre littéraire*, Dunod, Paris 1993.

Nølke H., Fløttum K., Norén C., *ScaPoLine. La Théorie scandinave de la polyphonie linguistique*, Kimé, Paris 2004.

Pêcheux M., *Analyse automatique du discours*, Dunod, Paris 1969.

Tomasz Marttila

Postfundacyjna analiza dyskursu. Sugestia programu badawczego

Streszczenie

Postfundacyjna¹ analiza dyskursu – zwana również Szkołą z Essex – cierpi na deficyt metodologiczny, który ogranicza możliwości jej zastosowania w badaniach empirycznych. Głównym celem niniejszego artykułu jest przezwycięzenie owego deficytu metodologicznego poprzez stworzenie programu badań, który ułatwia operacjonalizację postfundacyjnej analizy dyskursu w badaniach empirycznych. Za Imre Lakatosem² i Davidem Howarthem³ definiujemy program badawczy jako wewnętrznie spójny i wyrażony *explicite* system pojęć odnoszących się do teorii, metodologii i opisu zjawisk, otwierający możliwość rozróżniania między „negatywną” i „pozytywną” heurystyką badań empirycznych. Pierwsze trzy części artykułu rozwijają pozytywną heurystykę postfundacyjnej analizy dyskursu, objaśniając jej teoretyczne podstawy, metodologiczne stanowisko i koncepcje związane ze zjawiskami. Czwarta i zarazem ostatnia część na podstawie zaprezentowanej wcześniej pozytywnej heurystyki opisuje analityczne

1 Przekład pojęcia „post-foundational” jako „postfundacyjny” za: W. Marzec, *Momenty polityczności. Kazimierz Kelles-Kraus – między dialektyką dziejów a stanowieniem polityki demokratycznej*, „Hybis” 2012, nr 16 (przyp. tłum.).

2 I. Lakatos, *Falsyfikacja a metoda naukowych programów badawczych*, w: tegoż, *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, tłum. W. Sady, Warszawa 1970.

3 D. Howarth, *Towards a Heideggerian Social Science: Heidegger, Kiesel and Weiner on the Limits of the Anthropological Discourse*, „Anthropological Theory” 2004, nr 4 (2), s. 229–247.

etapy oraz strategie postfundacyjnej analizy dyskursu, a następnie omawia odpowiednie metody zbierania oraz interpretacji empirycznych danych.

1. Wstęp

Nauki społeczne stały się w ostatnich dekadach areną zwrotu dyskursywnego, który spowodował wyłonienie się różnych analitycznych podejść do analizy dyskursu, przykładowo Krytycznej Analizy Dyskursu (KAD)⁴, analizy dyskursu po strukturalizmie [*discourse analysis after structuralism*]⁵, foucaultowskiej analizy dyskursu⁶, podejścia socjologii wiedzy do analizy dyskursu⁷ oraz studiów nad rządzeniem [*governmentality studies*]⁸. Pojęcie „Szkoła z Essex” odnosi się do oryginalnego zbioru teoretycznych pojęć przedstawionych w pionierskich pracach Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe⁹ oraz w późniejszych tekstach inspirowanych ich koncepcjami, autorstwa Jasona Glynosa¹⁰, Davida Howartha¹¹, Oliviera Marcharta¹², Martina Nonhoffa¹³, Yannisa Stavrakakisa¹⁴ oraz Jacoba Torfinga¹⁵.

4 R. Wodak, M. Meyer, *Methods of Critical Discourse Analysis*, wyd. 2, London 2009.

5 J. Angermüller, *Nach dem Strukturalismus: Theoriediskurs und intellektuelles Feld in Frankreich*, Bielefeld 2007.

6 R. Diaz-Bone, *Zur Methodologisierung der Foucaultschen Diskursanalyse*, „Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research” 2006, nr 7 (1), art. 6; R. Diaz-Bone, *Die französische Epistemologie und ihre Revisionen: Zur Rekonstruktion des methodologischen Standortes der Foucaultschen Diskursanalyse*, „Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research” 2007, nr 8 (2), art. 6; R. Diaz-Bone, *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil: Eine Diskurstheoretische Erweiterung der Bourdieuschen Distinktionstheorie*, wyd. 2, Wiesbaden 2010.

7 R. Keller, *Wissenssoziologische Diskursanalyse: Grundlegung eines Forschungsprogramms*, wyd. 3, Wiesbaden 2011; R. Keller, *The Sociology of Knowledge Approach to Discourse (SKAD)*, „Human Studies” 2011, nr 34.

8 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism: Specters of Entrepreneurship*, London 2013.

9 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, tłum. S. Królak, Wrocław 2007.

10 J. Glynos, *The Grip of Ideology: A Lacanian Approach to the Theory of Ideology*, „Journal of Political Ideologies” 2001, nr 6 (2).

11 D. Howarth, *Dyskurs*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa 2008.

12 O. Marchart, *Post-foundational Political Thought*, Edinburgh 2007.

13 M. Nonhoff, *Politischer Diskurs und Hegemonie: Das Projekt Soziale Marktwirtschaft*, Bielefeld 2006.

14 Y. Stavrakakis, *The Lacanian Left: Psychoanalysis, Theory, Politics*, Edinburgh 2007.

15 J. Torfing, *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*, Oxford 1999.

Pojęcie postfundacyjnej analizy dyskursu było używane w pracach Cederströma i Spicera¹⁶, Marcharta¹⁷, Marttili i Gengnagela¹⁸. Bardziej popularne pojęcie „poststrukturalistycznej analizy dyskursu” zdaje się nieodpowiednie, gdyż tak zwana postfundacyjna analiza dyskursu (PAD) nie sytuuje się poza strukturalistycznym paradygmatem nauk społecznych. W przeciwieństwie do wcześniej wymienionych, wyraźnie odrębnych i złożonych podejść do empirycznej analizy dyskursu, PAD, częściej nazywana „Szkołą z Essex¹⁹, cierpi na znaczący „deficyt metodologiczny”²⁰. Objawem deficytu metodologicznego postfundacyjnej analizy dyskursu jest niemal całkowity brak analitycznych i metodologicznych wytycznych prowadzenia badań w ramach PAD²¹. Celem niniejszego tekstu jest rozwinięcie ogólnych metodologicznych wskazówek, które mogłyby zażegnać ów metodologiczny deficyt.

Zagadnień metodologicznych nie da się zredukować *jedynie* do kwestii związanych z gromadzeniem i interpretacją empirycznych danych. Jak podkreślają Glynos i Howarth, pytania metodologiczne są raczej nierozdzielnie związane z „ontologicznym i epistemologicznym wymiarem każdego badania społecznych”²². Howarth przekonuje zatem, że pozostaje nam jedynie rozwiązanie kwestii metodologicznego deficytu PAD poprzez zbudowanie dla tego nurtu całego „programu badań”²³. Lakatos twierdzi, że na koncepcje stanowiące gramatykę programu badawczego składa się „twardy rdzeń”²⁴ pojęć

16 C. Cederström, A. Spicer, *Discourse of the Real Kind: A Post-foundational Approach to Organizational Discourse Analysis*, „Organization” 2014, nr 21 (2).

17 O. Marchart, *Post-foundational Political Thought*, dz. cyt.

18 T. Marttila, V. Gengnagel, *Post-foundational Discourse Analysis and the Impasses of Critical Inquiry*, „Journal for Discourse Studies / Zeitschrift für Diskursforschung” 2015, nr 3 (1).

19 T. Purvis, A. Hunt, *Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...*, „The British Journal of Sociology” 1993, nr 44 (3), s. 473n.

20 D. Howarth, *The Method of Articulation*, w: *Words Matter in Policy and Planning: Discourse Theory and Method in Social Science*, red. M. van den Brink, T. Metzke, Utrecht 2006, s. 23–40.

21 Por. R. Keller, *Wissenssoziologische Diskursanalyse: Grundlegung eines Forschungsprogramms*, dz. cyt., s. 164.

22 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, London 2007, s. 6. Jeśli cytowany tekst nie został wcześniej przetłumaczony na język polski, cytowane fragmenty przełożone są z języka cytowania (angielskiego) przez tłumaczkę (przyp. tłum.).

23 D. Howarth, *The Method of Articulation*, dz. cyt., s. 23.

24 I. Lakatos, *Criticism and the Methodology of Scientific Research Programmes*, „Proceedings of the Aristotelian Society” 1968, nr 69; I. Lakatos, *Falsyfikacja a metoda naukowych programów badawczych*, dz. cyt.

związanych z teorią, metodologią i zjawiskami [*theoretical, methodological and phenomenal concepts*]²⁵, a wszystkie one „wskazują, jakich ścieżek badawczych unikać (*heurystyka negatywna*), a jakimi podążać (*heurystyka pozytywna*)”²⁶. Innymi słowy, „gramatyka” programu badawczego PAD stanowi heurystyczną ramę, która umożliwi nam „naświetlenie danego zjawiska w określony sposób”²⁷. Niniejszy artykuł wychodzi od pojęcia programu badawczego jako wewnętrznie spójnej „gramatyki” koncepcji związanych z teorią, metodologią, zjawiskami i analitycznymi pojęciami²⁸. Program badawczy PAD jest zbudowany poprzez rozwinięcie „teoretycznej podbudowy”, obejmującej ogólne twierdzenia dotyczące struktury organizacji życia społecznego (część 2), „metodologiczne przesłanki”, których celem jest zarazem ułatwianie, jak i ograniczanie empirycznej analizy dyskursu (część 3), oraz „ramę interpretacyjną zjawisk”, a więc opis zjawisk [*phenomenal features*] stanowiących formę, poprzez którą założona struktura organizacyjna świata staje się dostępna dla empirycznych obserwacji (część 4). Na podstawie tej trójdzielnej struktury gramatyki obejmującej pojęcia związane z teorią, metodologią i zjawiskami, ostatnia, piąta część tekstu stara się zmniejszyć deficyt metodologiczny PAD poprzez wyłożenie ogólnych metodologicznych przesłanek dla badań empirycznych, przedstawienie kolejnych analitycznych kroków (część 5.1) i wskazanie adekwatnych metod tworzenia i interpretacji danych empirycznych (część 5.2).

2. Podstawy teoretyczne

2.1. Relacyjna epistemologia dyskursu

Podstawy teoretyczne PAD wywodzą się ze strukturalistycznej teorii języka Saussure’a²⁹ oraz jej reinterpretacji zawartej w pismach Derridy³⁰. Zgodnie

25 I. Lakatos, *Falsyfikacja a metoda naukowych programów badawczych*, dz. cyt., s. 77.

26 I. Lakatos, *Criticism and the Methodology of Scientific Research Programmes*, dz. cyt., s. 167n.

27 D. Howarth, *Towards a Heideggerian Social Science*, dz. cyt., s. 245.

28 Tamże.

29 F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk, Warszawa 1961.

30 J. Derrida, *Pismo i różnica*, tłum. K. Kłosiński, Warszawa 2004; J. Derrida, *Pozycje: rozmowy z Henri Ronsem, Julią Kristevą, Jean-Louis Houdebinem i Guy Scarpettą*, tłum. A. Dziadek, Bytom 1997.

z argumentacją przedstawioną przez Marttilę³¹, zamiast częściej używanego pojęcia „poststrukturalistycznej analizy dyskursu”, posługuję się pojęciem „postfundacyjnej analizy dyskursu” (PAD), aby podkreślić fakt, iż PAD nie odrzuca „relacyjnej epistemologii” znaczenia, stanowiącej wyróżnik strukturalistycznej teorii języka Saussure’a. Ogólnie rzecz biorąc, pojęcie relacyjnej epistemologii znaczenia sugeruje, że znaczenie jest niezdeterminowanym wynikiem relacji między elementami będącymi nośnikami znaczenia. W opozycji do epistemologii esencjalistycznej, zakładającej istnienie relacji typu „jeden do jednego” między słowami i rzeczami, do których się odnoszą, a także uznającej do pewnego stopnia, że znaczenia pojęć odzwierciedlają obiektywne właściwości zjawisk, do których się odnoszą³², Saussure argumentował, że w „języku istnieją tylko różnice”³³ bez składników pozytywnych, zaś znaczenie terminów zależy od ich relacji. Ta relacyjna epistemologia znaczenia zakłada, że „tożsamość [tj. znaczone] znaku (...) konstituuje się na podstawie zdefiniowania i określenia, czym znak nie jest – a zatem na podstawie relacji różnicy”³⁴. Relacyjna epistemologia znaczenia zakłada, że jednostki będące nośnikami znaczenia – tj. *znaki* – muszą być rozumiane jako łączące dwa całkowicie oddzielne poziomy: *element znaczący* (dalej: znaczące) – fonetyczną lub graficzną strukturę znaku, oraz *element znaczoney* (dalej: znaczone) – to jest koncept wyrażony przez znak³⁵.

Saussure podkreślał, że wzajemne relacje znaczących, a więc także ich znaczonych, odzwierciedlają społeczno-historyczne wymagania związane z praktykami wykorzystania języka (tj. artykulacji³⁶). Jego zdaniem, zależności praktyk artykulacji od konkretnego kontekstu dowodził fakt, że różne języki

31 T. Marttila, *Post-foundational Discourse Analysis: From Political Difference to Empirical Research*, London 2015.

32 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Post-Marxism without Apologies*, w: *New Reflections of the Revolution of Our Time*, red. E. Laclau, London 1990, s. 109.

33 F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, dz. cyt., s. 128.

34 P. Bowman, *Post-Marxism versus Cultural Studies: Theory, Politics and Intervention*, Edinburgh 2007.

35 F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, dz. cyt., s. 122n.

36 W niniejszym tekście wyraz „articulation” tłumaczę jako „artykulacja”, zgodnie z przyjętą terminologią językoznawczą. Warto jednak pamiętać, że w kontekście teorii poststrukturalistycznej ten sam termin tłumaczony jest także jako „powiązanie”, por. E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, dz. cyt., s. 102 (przyp. tłum).

używały różnych znaczących (np. *pferd*, *cavallo*, *häst*), by wyrazić ten sam koncept, tj. „koń”³⁷. To oznacza, że znaczące „koń” nie jest przywiązane do jednego i tego samego znaczonego, lecz może, na przykład w kontekście rolnictwa, odnosić się do określonego gatunku zwierzęcia, zaś w kontekście motoryzacji – do mocy silnika. Niemniej jednak Saussure zakłada, że praktyka artykulacji – tj. *parole* – jest ograniczona przez „możliwości przewidziane i zapewnione” danego systemu językowego – tj. *langue*³⁸. Innymi słowy, zasięg społecznie akceptowalnych praktyk artykulacji jest zdeterminowany przez zasady dzielone przez wspólnotę użytkowników języka³⁹. Saussure przyjmuje, że jedynie przestrzeganie wspólnie podzielanych zasad pozwala „danej jednostce rozumieć inne jednostki i wzajemnie być przez nią rozumiane”⁴⁰.

Jednak to dopiero prace Derridy dotyczące dekonstrukcji, a rozwiązujące sprzeczności i niedociągnięcia w strukturalistycznej teorii języka Saussure’a, stały się fundamentem PAD⁴¹. Krytyka Saussure’a autorstwa Derridy dotyczyła właśnie statusu zasad społecznych. Dla Derridy⁴² konsekwentna relacyjna epistemologia znaczenia musi jednocześnie zakładać, że praktyki artykulacji regulujące społeczne zasady mogą być jedynie wynikiem poprzednio istniejących praktyk artykulacji. To oznacza także, że zasady społeczne trwają jedynie dopóty, dopóki podtrzymują je kolejne praktyki społeczne. Dekonstrukcja obiektywnego statusu zasad społecznych przeprowadzona przez Derridę ujawniła brak jakiegokolwiek obiektywnej regulacji społecznych praktyk artykulacji. A zatem nie istniałoby żadne społeczne „absolutne zakotwiczenie”, które w obiektywny i oczywisty sposób regulowałoby praktyki artykulacji⁴³. Obserwacja Derridy, iż praktyki społeczne nie są regulowane przez obiektywne zasady, a przez zasady przygodne – tj. powstałe na podstawie wcześniej istniejących praktyk artykulacji – sugerowała, że nie mogą istnieć obiektywne i niepodważalne społecznie rozróżnienia

37 Por. E. Laclau, Ch. Mouffe, *Post-Marxism without Apologies*, dz. cyt., s. 113.

38 R. Jakobson, *Dwa aspekty języka i dwa typy zakłóceń afatycznych*, tłum. L. Zawadowski, Warszawa 1989, s. 153.

39 F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, dz. cyt., s. 82n.

40 Tamże, s. 87.

41 Por. E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, dz. cyt.

42 J. Derrida, *Pismo i różnica*, dz. cyt., s. 483.

43 J. Derrida, *Signature, Event, Context*, w: *Limited Inc*, red. J. Derrida, Evanston (IL) 1981, s. 12.

między uzasadnionymi i nieuzasadnionymi znaczeniami. A zatem praktyki artykulacji mogą powodować ciągłe modyfikowanie wcześniej dominujących struktur znaczenia i zastępowanie ich nowymi⁴⁴. W końcu brak obiektywnych zasad, to jest „transcendentalnego znaczonego”, pociąga za sobą logiczny wniosek, że wachlarz możliwych praktyk artykulacji można powiększać *ad infinitum*⁴⁵.

W PAD koncept „dyskursu” odnosi się do każdego różnicującego zestawu dyskursywnych elementów – tj. znaczących – gdzie każdy element otrzymuje swoje znaczenie – tj. znaczone. Pojęcie dyskursu w ramach PAD może jednak opisywać także strukturalną logikę, która wobec braku jakichkolwiek obiektywnych zasad wyznacza zakres społecznie uzasadnionych i akceptowalnych praktyk artykulacji⁴⁶. Mówiąc bardziej precyzyjnie, „dyskurs” odnosi się do określonej (w czasie i przestrzeni) strukturalnej organizacji znaczących, funkcjonującej jako „totalizujący horyzont” zrozumiałości⁴⁷. Dyskurs reprezentuje – postrzegany jako naturalny i oczywisty – sposób „utrwalenia relacji między znaczącym a znaczym”, przez co stanowi o społecznym potencjale znaczenia obiektów (tj. znaczących⁴⁸). Horyzont zrozumiałości wyznaczany przez dyskurs reguluje społeczną produkcję znaczenia częściowo poprzez definiowanie znaczeń obiektów (postrzeganych jako oczywiste), a częściowo poprzez wskazywanie zestawów artykulacji, jakie muszą stosować aktorzy społeczni, aby pozostawać w zgodzie ze specyficzną dla dyskursu koncepcją prawdy. Dyskursy regulują grę sensownych praktyk artykulacji w obu obszarach i opanowują artykulacje, skłaniając podmioty do tego, aby „powielały” dominujące już znaczenia, informujące nas o obiektach – ich potencjale znaczenia i samym ich byciu⁴⁹.

Strukturalny wpływ wywierany przez dyskursy może się ujawniać w kontekście rozróżnienia między dyskursywnymi „momentami” i „elementami”⁵⁰.

44 J. Derrida, *Pozycje: rozmowy z Henri Ronsem, Julia Kristevą, Jean-Luis Houdebinem i Guy Scarpettą*; J. Derrida, *Pismo i różnica*, dz. cyt., s. 485.

45 J. Derrida, *Pismo i różnica*, dz. cyt., s. 189-190.

46 *New Reflections of the Revolution of Our Time*, dz. cyt.

47 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, dz. cyt., s. 154 (w polskim tłumaczeniu wyrażenie „totalizujący horyzont”, zawarte w angielskim oryginale, nie pojawia się – przyp. tłum.).

48 E. Laclau, *Discourse*, w: *Companion to Contemporary Political Philosophy*, red. E.R. Goodin, Oxford 1993, s. 435.

49 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, dz. cyt., s. 115.

50 Tamże, s. 121–122.

Pojęcie „momentu” odnosi się do znaczącego o wyraźnej i trwałej pozycji w dyferencyjnym ciągu znaczących. W związku ze swoją niezmienną w czasie pozycją w ciągu znaczących, momenty są łączone z konkretnymi znaczeniami (tj. znaczonymi), które pozostają takie same w ramach różnych praktyk artykulacji. Inaczej niż moment, „element” odnosi się do znaczącego, który nie ma wyraźnej ani trwałej pozycji w ramach ciągu znaczących. Jako taki, element ma status „płynnego znaczącego”, którego znaczenie zmienia się w zależności od konkretnej praktyki artykulacji⁵¹. Różnica pomiędzy momentami i elementami wskazuje na to, że trwałość w czasie znaczenia przypisanego znaczącemu jest równoważna „strukturalnej” stabilności ciągu znaczących. Co jeszcze ważniejsze, założona relacja homologii między stabilnością znaczenia a stabilnością strukturalnego porządku dyskursu wskazuje, że przynależność społecznych aktorów do tego samego dyskursu objawia się we wzajemnej spójności ich praktyk artykulacji (por. także część 4)⁵².

Brak jakiegokolwiek obiektywnej podbudowy dyskursu oznacza, że dyskursy mogą pochodzić jedynie od praktyk artykulacji, które leżą u ich podstawy⁵³. Dyskursy są powoływane przez „hegemoniczne podmioty”, biorące udział w „konstruowaniu, bronienu i naturalizacji nowych granic” dyskursu⁵⁴. Hegemoniczne podmioty wytwarzają hegemoniczne – tj. postrzegane jako oczywiste – dyskursy, do których aktorzy społeczni muszą się stosować w praktykach artykulacji⁵⁵. Mówiąc bardziej precyzyjnie, konstrukcja hegemonicznego dyskursu składa się zarówno z „kontr-hegemonicznych działań” (zwanych też „radykałnymi działaniami”), które podważają dominujący obecnie dyskurs⁵⁶, jak i „hegemonicznych działań”, które powołują nowy dyskurs bądź rozbudowują istniejący dyskurs tak, by obejmował nowe konteksty

51 Por. G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskurstheorie von Laclau und Mouffe in einer Triangulation von lexikometrischen und interpretativen Methoden*, „Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research” 2007, nr 8 (2), art. 14, § 18.

52 *New Reflections of the Revolution of Our Time*, dz. cyt., s. 207.

53 O. Marchart, *Post-foundational Political Thought*, dz. cyt., s. 14.

54 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 141.

55 N. Åkerstrøm Andersen, *Discursive Analytical Strategies: Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*, Bristol 2003, s. 56.

56 Tamże, s. 115.

społeczne, zagadnienia, tematy etc.⁵⁷ Dyskurs osiąga hegemoniczny status, gdy charakteryzująca go koncepcja świata stała się intersubiektywnie podzielanym i społecznie przyjmowanym jako oczywisty horyzontem rozumienia. Społeczna akceptacja dyskursu jest podtrzymywana przez złudzenie obiektywnej konieczności, tj. złudzenie, że dyskurs „od początku tam był”⁵⁸. Innymi słowy, dyskurs staje bardziej oczywisty i silniej osadzony w czasie, jeśli w większym stopniu jest oparty „na iluzji, że [dyskurs] od początku tam był, a zatem nie został stworzony przez nas”⁵⁹.

Relacyjna epistemologia znaczenia nie tylko podbudowuje samą możliwość postrzegania życia społecznego jako skonstruowanego w formie dyskursu, lecz także umożliwia identyfikowanie ogólnych właściwości dyskursów. Brak jakiegokolwiek obiektywnego fundamentu dyskursu oznacza, że dyskursy są w sposób konieczny definiowane *ex negativo*, a zatem poprzez odróżnianie ich „od tego, czym nie są”⁶⁰. To oznacza, że dyskurs powstaje w rezultacie różnicy wyznaczonej między nim samym a „ogólnym polem dyskursywności” – to jest wszystkimi istniejącymi dyskursami⁶¹. Granice dyskursów otwierają możliwość rozróżniania między „uzasadnionymi” i „nieuzasadnionymi” praktykami artykulacji i zobowiązują aktorów społecznych do przestrzegania koncepcji prawdy, właściwej dla dyskursu. Stanowią one istotny warunek możliwości znaczenia. Podczas gdy znaczące mogą otrzymać swoje znaczenia jedynie „poprzez wzajemne różnice w dyskursie (...) to warunkiem możliwości wzajemnych różnic (...) jest to, że elementy są identyczne bądź równoważne, jeśli chodzi o należenie do dyskursu i egzystencję w granicach dyskursu”⁶². Jednak granice dyskursów w żadnym wypadku nie są oczywiste. Laclau i Mouffe argumentują⁶³, że dany dyskurs można odróżnić od innego, jedynie jeśli istnieje jakiś „punkt odniesienia”, symbolizujący tożsamość dyskursu i zarazem umożliwiający

57 Tamże.

58 J. Torfing, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 167.

59 S. Žižek, *Looking Awry: An Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture*, Cambridge (MA) 1995, s. 95.

60 T.B. Dyrberg, *The Circular Structure of Power: Politics, Identity, Community*, London 1997, s. 119.

61 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, dz. cyt., s. 112–113.

62 N. Åkerstrøm Andersen, *Discursive Analytical Strategies*, dz. cyt., s. 54.

63 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, dz. cyt., s. 111n.

pojęcie logiki wspólności, która łączy ze sobą znaczące. W PAD te tak zwane „punkty węzłowe” – nazywane też „pustymi znaczącymi” – stanowią „punkty odniesienia” symbolizujące tożsamość dyskursu i sprawiające, że dany dyskurs jest możliwy do odróżnienia od innych dyskursów⁶⁴. Przykładowo, Torfing opisuje⁶⁵ sposób, w jaki pojęcie „państwa opiekuńczego” działa jako punkt węzłowy, umożliwiając symbolizowanie wspólnej tożsamości rozmaitych „politycznych strategii, form instytucjonalnych i struktur władzy...”, co z kolei sprawia, że są one odróżnialne od innych dyskursów.

2.2. Sedymentacja dyskursu

PAD nie redukuje dyskursów do zjawisk lingwistycznych i nie postrzega ich jako wynikające z pisemnych i ustnych praktyk artykulacji. Laclau twierdzi, że dyskurs nie „odnosi się do wąsko rozumianego «tekstu», lecz do całości zjawisk, w których i poprzez które społeczna produkcja znaczenia ma miejsce”⁶⁶. Relacyjna epistemologia znaczenia zakłada, że dyskursy nie mogą być oparte na jakichkolwiek obiektywnych pewnikach. Postrzegana obiektywność dyskursu wynika raczej z procesu dyskursywnej „sedymentacji” [*sedimentation*] (lub „utrwalania”). Istnieją dwa różne typy dyskursywnej sedymentacji. Pierwszy polega na „zapominaniu” przygodnych źródeł dyskursu⁶⁷. Częściowe oderwanie dyskursu od jego historycznych źródeł – to jest hegemonicznych działań, które powołały dyskurs i wspierały jego trwanie – służy chronieniu nieistniejącej obiektywnej konieczności dyskursu, a jednocześnie łączy go z wizją naturalności⁶⁸. Inaczej dzieje się w przypadku „reaktywacji”, jako zachodzi przy ponownym odkryciu „konstytutywnego działania”, które dało początek dyskursowi⁶⁹. Naświetlenie historycznych źródeł dyskursu ułatwia aktorom społecznym refleksję nad brakiem obiektywnej konieczności dyskursu⁷⁰. Reaktywacja ma

64 S. Žižek, *Wzniosły obiekt ideologii*, tłum. J. Bator, P. Dybel, Wrocław 2001, s. 110.

65 J. Torfing, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 225n.

66 E. Laclau, *Populist Rupture and Discourse*, „Screen Education” 1980, nr 34, s. 87.

67 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 116.

68 *New Reflections of the Revolution of Our Time*, dz. cyt., s. 35.

69 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 116.

70 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London 2001, s. viii (odnośnik do wstępu do drugiego wydania w języku angielskim, który nie został przełożony w polskim wydaniu z 2007 roku – przyp. tłum.).

miejsce, gdy aktorzy społeczni nabierają świadomości „przygodnej natury tak zwanej «obiektywności» i zaczynają kwestionować nieuchronność dominującego porządku społecznego oraz dyskursu stanowiącego jego podbudowę”⁷¹. Zapominanie historycznych źródeł dyskursu oraz ich reaktywacja nie stanowią procesów samorzutnych. Podczas gdy zapominanie historycznych źródeł wywodzi się z aktów hegemonicznych, mających na celu ustanowienie nowego dyskursu z jego granicami i czynnikami odróżniającymi go od innych dyskursów, reaktywacja historycznych źródeł wywodzi się z działań kontr-hegemonicznych, które „starają się rozkruszyć [*disarticulate*] dominujący dyskurs, by ustanowić inną formę hegemonii”⁷². Pierwszy typ sedymentacji – czyli zapomnianie i ukrywanie historycznych źródeł dyskursu – do pewnego stopnia może tłumaczyć względną stabilność dyskursów w czasie.

Drugiemu typowi sedymentacji – „materializacji dyskursywnej” – poświęcono mniej uwagi w najnowszych badaniach w ramach PAD. To zaskakujące o tyle, że materializacja dyskursywna jest kluczowa dla stabilności dyskursu w czasie. Gdy dyskurs zaczyna być społecznie postrzegany jako obiektywny horyzont rozumienia, nadaje także znaczenia postrzegane jako obiektywne i motywuje przedmioty poza-językowe, takie jak artefakty, praktyki pragmatyczne i instytucje⁷³. Innymi słowy, sedymentacja w wydaniu dyskursywnej materializacji przenosi horyzont rozumienia właściwy dla dyskursu na odpowiadającą mu „dyskursywną materialność”. Obiekty tworzone i podtrzymywane za pomocą dyskursywnej materializacji uzyskują jedynie status „obiektywnej obecności”⁷⁴. Pojęcie „obiektywnej obecności” Laclaua zakłada, że aktorzy społeczni rutynowo wykonują konkretne praktyki artykulacji, identyfikują się z poszczególnymi rolami podmiotowymi [*subject roles*], akceptują społeczny oraz symboliczny autorytet instytucji, a jednocześnie nie muszą poddawać refleksji ich społecznego znaczenia. Innymi słowy, zgodnie z argumentacją Howartha⁷⁵, dyskursywna materializacja polega na częściowym oddzieleniu „historycznie uwarunkowanych

71 *New Reflections of the Revolution of Our Time*, dz. cyt., s. 35.

72 Ch. Mouffe, *Critique as Counter-Hegemonic Intervention*, „transversal / EIPCP Multilingual Webjournal” 2008, s. 4.

73 J. Torfing, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 35.

74 *New Reflections of the Revolution of Our Time*, dz. cyt., s. 34.

75 D. Howarth, *Dyskurs*, dz. cyt., s. 24.

systemów znaczeń” oraz „konkretnych systemów stosunków i praktyk społecznych”. Jeśli chodzi o dyskursywną materializację, kluczowym punktem jest to, że wyłaniająca się dyskursywna materialność ogranicza zakres społecznie znaczących praktyk artykulacji i reguluje „potencjał enuncjacji” podmiotów⁷⁶. Zdaniem Howartha⁷⁷, możemy zoperacjonalizować „możliwości enuncjacji” poprzez rozumienie praktyki artykulacji jako składającej się z dwóch wymiarów: *énoncé* i *énonciation*. Podczas gdy *énoncé* odnosi się do praktyki artykulacji jako czynności mówienia, pisania i odgrywania ról, *énonciation* odnosi się do utrwalonych [*sedimented*] „warunków i ról, które muszą zostać spełnione”, jeśli konkretna praktyka artykulacji ma „się kwalifikować jako znacząca”⁷⁸. Niestety, ostatnie prace w obrębie PAD nie wyjaśniają dokładniej, na czym tego rodzaju praktyki artykulacji regulujące kontekstualne „warunki” miałyby polegać i jak mogą zostać uwidocznione w sposób empiryczny. Inaczej niż w ramach przeżywającej swoisty *boom* literatury dotyczącej „nowego materializmu”⁷⁹, która podejmuje próby konceptualizacji kontekstualnych przesłanek społecznego działania, w ramach PAD „dyskursywna materialność” wciąż nie została zoperacjonalizowana. Podstawowe pytanie brzmi: jakie rodzaje dyskursywnie skonstruowanych struktur społecznych można uznać za regulatory praktyk artykulacji aktorów społecznych, a zatem za elementy nadające stabilność dyskursom?

Naturalnie, zgodnie z tym, na co wskazuje także literatura związana z „nowym materializmem”, nie istnieje tylko jeden sposób myślenia o dyskursywnej materialności i konceptualizowania jej struktury⁸⁰. Jednym z możliwych sposobów ujmowania materialności dyskursywnej jest postrzeganie dyskursów jako wytwarzających konkretne zestawy „instytucji” i „ról podmiotowych”, które regulują praktyki artykulacji aktorów społecznych, zmuszając ich do akceptowania i przestrzegania koncepcji świata, właściwych dla konkretnego dyskursu. Dla Åkerströma Andersena „role podmiotowe” odnoszą się

76 U. Stäheli, *Die politische Theorie der Hegemonie: Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*, w: *Politische Theorien der Gegenwart II: Eine Einführung*, red. A. Brodacz, G.S. Schaal, Opladen 2001, s. 208.

77 D. Howarth, *Applying Discourse Theory: The Method of Articulation*, w: *Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance*, red. D.R. Howarth, J. Torfing, Basingstoke 2005, s. 343.

78 Tamże.

79 Th. Lemke, *New Materialisms: Foucault and the “Government of Things”*, „Theory, Culture & Society” 2015, nr 32 (4).

80 Tamże.

do stosunkowo złożonych i różniących się od siebie pozycji społecznych, jakie aktorzy społeczni muszą osiągnąć, chcąc „mówić i działać w sposób znaczący”⁸¹. Również Glasze argumentuje, że role podmiotowe są „instytucjonalnie ustabilizowanymi pozycjami (...) związanymi z konkretnymi warunkami dostępu, wiążącymi użycie języka z określonymi możliwościami, tabu i oczekiwaniami”⁸². Według Glaszego, koncepcja roli podmiotu jako zinstytucjonalizowanej pozycji sugeruje, że dyskursy skłaniają aktorów społecznych do „aktów czynnej identyfikacji” z rolami podmiotowymi właściwymi dla dyskursu⁸³. A zatem role podmiotowe nie są powszechnie dostępne, lecz ograniczone określonymi kryteriami dostępu. Kryteria dostępu, wraz z bytami, które zajmują się ich podtrzymywaniem i egzekwowaniem, czyli instytucjami – determinują: „kto otrzyma dostęp i co może zostać wyrażone” poprzez dany podmiot w danej sytuacji⁸⁴. Dostęp do ról podmiotowych może być kwestią mniej lub bardziej sformalizowanych procesów selekcji i może wymagać legitymizowania się określonymi kwalifikacjami, takimi jak dyplom uniwersytecki lub specyficzne umiejętności społeczne⁸⁵. Role podmiotowe łączą się też z zasadami związanymi z ich subiektywnym „uznaniem za swoje” [*self-appropriation*]. Owe reguły „uznania za swoje” oznaczają, że od aktora społecznego oczekuje się, aby „zachowywał się w określony sposób, dążył do konkretnych celów i wykazywał się specyficznymi uczuciami” jako osoba wypełniająca daną rolę podmiotową⁸⁶.

Pojęcie „instytucji” stanowi coś w rodzaju „czarnej skrzynki” w szeroko rozumianej analizie dyskursu⁸⁷, zaś w ramach PAD jest tak szczególnie⁸⁸. W związku z brakiem wcześniejszych zadowalających konceptualizacji pojęcia „instytucji”, skłaniam się ku temu, by uznać (z pobudek przede wszystkim

81 N. Åkerström Andersen, *Discursive Analytical Strategies*, dz. cyt., s. 24.

82 G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskurstheorie*, dz. cyt., §38.

83 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 129.

84 U. Stäheli, *Die politische Theorie der Hegemonie*, dz. cyt., s. 208.

85 J. Torfing, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 70.

86 P. Bourdieu, *Was heißt sprechen? Zur Ökonomie des sprachlichen Tausches*, Vienna 2005, s. 19.

87 Por. S.R. Clegg, D. Courpasson, N. Phillips, *Power and Organizations*, London 2006.

88 Por. G. Boucher, *The Charmed Circle of Ideology: A Critique of Laclau, Mouffe, Butler and Žižek*, Melbourne 2008, s. 97n; N. Carpentier, E. Spinoy, *Introduction: From the Political to the Cultural*, w: *Discourse Theory and Cultural Analysis: Media, Arts and Literature*, red. N. Carpentier, E. Spinoy, Cresskill (NJ) 2008, s. 15.

pragmatycznych), że pojęcie „instytucji” można zastosować do jakiegokolwiek bytu społecznego cechującego się społecznie akceptowanym autorytetem w dziedzinie podtrzymywania i podkreślania ważności poszczególnych dyskursów, regulowania dostępu społecznego do danych ról podmiotowych oraz sankcjonowania i kontrolowania przyjmowania przez aktorów społecznych (uznawanych za naturalne) lingwistycznych i pragmatycznych sposobów działania. Instytucje powstają w wyniku działań hegemonicznych i kontr-hegemonicznych, stanowiących podbudowę do stworzenia określonych instytucji lub definiujących na nowo znaczenie już istniejących instytucji, a także funkcji i zadań, które im odpowiadają. Instytucje wprowadzają i podtrzymują specyficzną dla dyskursu „nierówność tego, co społeczne” [*unevennes of the social*]⁸⁹, gdyż wspierają określone koncepcje świata, sankcjonują bądź karzą to, co uznawane za odstępstwo od tych koncepcji, i regulują dostęp aktorów społecznych do wpływowych i ważnych społecznie ról podmiotowych. To oznacza, że instytucje odgrywają kluczową rolę we wprowadzaniu w życie i podtrzymywaniu dyskursywnie definiowanych i podbudowywanych „relacji dominujący–podporządkowany” między różnymi podmiotami społecznymi i grupami podmiotów społecznych⁹⁰. Instytucje stanowią kluczowe źródło stabilizacji dyskursów także dlatego, że przypisuje się im odpowiedzialność za kontrolę przestrzegania zasad uznawania za swoje określonych ról społecznych⁹¹. Podsumowując, instytucje dysponują autorytetem niezbędnym do skłonienia aktorów społecznych, aby realizowali określone praktyki artykulacji, a te z kolei stabilizują określone dyskursy.

3. Metodologia

W części 2. została przedstawiona argumentacja, zgodnie z którą praktykom artykulacji strukturę nadają utrwalone i zmaturalizowane dyskursy, lecz jednocześnie same praktyki artykulacji leżą u podstaw każdego dyskursu. Ta wzajemna relacja praktyki społecznej (artykulacji) i struktury (dyskursu)

89 E. Laclau, *Emancypacje*, tłum. różni, Wrocław 2004, s. 74.

90 S.R. Clegg, D. Courpasson, N. Phillips, *Power and Organizations*, dz. cyt., s. 330.

91 G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskurstheorie*, dz. cyt.; U. Stäheli, *Die politische Theorie der Hegemonie: Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*, dz. cyt., s. 208; J. Torring, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 153.

przypomina metodologiczną pozycję neo-strukturalistycznej „hermeneutyki drugiego stopnia”⁹². Uważam, że hermeneutyka drugiego stopnia stanowi pierwszą metodologiczną przesłankę PAD (por. część 3.1). Hermeneutyka drugiego stopnia zakłada, iż badania powinny skupiać się na poziomie ponad-subiektywnym, a więc istniejącym ponad świadomymi koncepcjami rzeczywistości aktorów społecznych, oraz na strukturach społecznych, które pojawiają się w tej samej formie w rozmaitych kontekstach (por. część 3.1). A jednak zdaje się niemożliwe zdefiniowanie i opisanie struktur społecznych bez jakiegokolwiek apriorycznej koncepcji dotyczącej ich ogólnych właściwości. O ile teoretyczna podbudowa PAD naświetla zarówno początki, jak i ogólne właściwości dyskursów, o tyle wprowadza także empiryczne nachylenie, jeśli chodzi o badania. Ostatecznie, chcąc prowadzić badania w obrębie PAD, musimy zaakceptować epistemiczny horyzont tej teorii. Aby analizować rzeczywistość społeczną w sposób zgodny z teoretycznymi podstawami PAD, koncepcje dyskursu i materialności dyskursywnej zaczerpnięte z PAD muszą określać nie tylko „naturę badanej rzeczywistości”, lecz także wyznaczać „sposoby badania tej rzeczywistości”⁹³. Jak dowodzą Bourdieu⁹⁴ i Diaz-Bone⁹⁵ w swoich pracach dotyczących „refleksyjnej metodologii”, spójność między przyjętą *a priori* teoretyczną podbudową a praktyką prowadzenia badań można najlepiej zapewnić poprzez „holistyczne” wykorzystanie teorii w badaniach empirycznych. Twierdzę zatem, że „holizm metodologiczny” powinien stanowić drugą metodologiczną przesłankę PAD (por. część 3.2).

3.1. Hermeneutyka drugiego stopnia

Hermeneutyka drugiego stopnia jest stanowiskiem metodologicznym w badaniach empirycznych, powstałym przede wszystkim pod wpływem krytyki metodologicznej pozycji Edmunda Husserla (fenomenologii) ze strony Heideggera⁹⁶. Kluczową kwestią w rozróżnieniu między Heideggerowską metodologią post-fenomenologiczną oraz fenomenologiczną metodologią Husserla

92 M. Frank, *Was ist Neostrukturalismus*, Frankfurt am Main 1984.

93 P. Alasuutari, *Theorizing in Qualitative Research: A Cultural Studies Perspective*, „Qualitative Inquiry” 1996, nr 4 (2), s. 373.

94 P. Bourdieu, *Science of Science and Reflexivity*, Cambridge 2008.

95 R. Diaz-Bone, *Zur Methodologisierung der Foucaultschen Diskursanalyse*, dz. cyt., R. Diaz-Bone, *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil*, dz. cyt.

96 M. Heidegger, *Ontologia (Hermeneutyka faktyczności)*, tłum. M. Bonecki, J. Duraj, Toruń 2007.

jest fakt, że prowadzą one do dwóch odmiennych logik badań społecznych: hermeneutyki pierwszego i drugiego stopnia⁹⁷.

Pozycja fenomenologiczna opiera się na założeniu o nielinearnej relacji między znaczeniami, jakie aktorzy społeczni przyznają obiektom, a ich ogólnym społecznym potencjałem znaczenia. Zakłada się w tym podejściu, że aktorzy społeczni są nie tylko w pełni świadomi znaczeń związanych z obiektami, lecz także że owe świadome koncepcje stanowią „warunek możliwości [ich] ważności, znaczenia i referencyjności”⁹⁸. I odwrotnie, znaczenie przypisane do obiektu może być jedynie wynikiem „procesu przeprowadzonego przez podmiot na [owym] przedmiocie”⁹⁹. Innymi słowy, społeczne znaczenie przedmiotów wymaga „pełnej samo-wiedzy podmiotu”¹⁰⁰. Podmioty mają ontologiczny status „podmiotów transcendentálnych”, gdyż nie są pasywnymi obserwatorami znaczeń „przyczepionych” do rzeczy bądź w nich zawartych, lecz twórcami, których świadome doświadczenie i intencje leżą u podstaw zbiorczo podzielanych koncepcji świata¹⁰¹. To nie potężne zbiory wiedzy – takie jak kulturalne, ideologiczne czy religijne struktury – lecz „transcendentálne doświadczenie” podmiotów tworzy podstawę jakiegokolwiek społecznego znaczenia¹⁰². Postulowana przez Husserla obecność absolutnej i „czystej świadomości”¹⁰³ nie dawała przesłanek do różnicowania między znaczeniem świata w sensie „obiektywnym” – ponad-subiektywnym i niedostępnym dla subiektywności – a tym „subiektywnym” – przynależącym do sfery subiektywnej refleksji¹⁰⁴. W związku z tym, bezcelowa byłaby próba odkrycia jakiegoś obiektywnego i faktycznego poziomu świata społecznego, który mógłby tłumaczyć, dlaczego aktorzy społeczni przypisują specyficzne znaczenia określonym przedmiotom. Badając społeczne znaczenie ładu społecznego, możemy się odwołać jedynie

97 M. Alvesson, K. Sköldbberg, *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research*, London 2000.

98 M. Frank, *Was ist Neostukturalismus?*, dz. cyt., s. 282.

99 A. Costache, *For Post-historicist Philosophy of History: Beyond Hermeneutics*, „Logos & Episteme” 2011, nr 2 (4), s. 498.

100 M. Tiles, *Bachelard: Science and Objectivity*, Cambridge 1984.

101 S.G. Crowell, *Husserl, Heidegger, and Transcendental Philosophy: Another Look at the Encyclopaedia Britannica Article*, „Philosophy & Phenomenological Research” 1990, nr 50 (3), s. 511.

102 Tamże, s. 512.

103 Tamże.

104 Por. R. Diaz-Bone, *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil*, dz. cyt., s. 188.

do intersubiektywnie podzielanych i należących do sfery subiektywnej refleksji struktur znaczenia¹⁰⁵. Przy braku jakiegokolwiek wyraźnej różnicy między obiektywnymi i subiektywnymi podstawami społecznie znaczących przedmiotów, fenomenologiczna metodologia może prowadzić jedynie do analizy „znanego, które poszczególni twórcy tekstów i aktów – autorzy i podmioty działające – przypisują”¹⁰⁶ poszczególnym przedmiotom. Brak jakiegokolwiek obiektywnej i ponad-subiektywnej konstrukcji świata oznacza, że nie ma większego sensu zajmowanie się czymkolwiek poza „treścią ludzkiej świadomości”¹⁰⁷. Podstawowym analitycznym celem wypływającym z pozycji metodologicznej fenomenologii jest uczynienie widocznym doświadczenia świata aktorów społecznych poprzez „postawienie się w sytuacji działającej (piszącej, mówiącej) osoby”¹⁰⁸.

Post-fenomenologiczna metodologia oparta jest na założeniu o braku „ontologicznej podstawy podmiotowości transcendentalnej”¹⁰⁹ oraz obecności zależnych od kontekstu i niedostępnych w sposób subiektywny granic poznania¹¹⁰. Te przesłanki prowadzą do założenia, że aktorzy społeczni postrzegają przedmioty obserwacji w obrębie zależnych od kontekstu horyzontów epistemicznych, które pozostają niedostępne w ramach ich świadomych koncepcji samych siebie [*conscious self-conceptions*]¹¹¹. A zatem relacja między *wiedzącym podmiotem* a subiektywnie postrzeganym *przedmiotem wiedzy* nie może być oparta na „transcendentalnych” kognitywnych zdolnościach podmiotu. Gadamer twierdzi, że „ani poznający, ani to, co poznawane, nie są «ontyczne», nie «istnieją», lecz są «historyczne»”¹¹², gdyż zarówno kognitywne zdolności podmiotów, jak i znaczenia, będące przedmiotami myśli, pochodzą z ponad-kognitywnego i charakterystycznego dla danego czasu i społeczeństwa „sposobu bycia”. Innymi

105 M. Alvesson, K. Sköldbberg, *Reflexive Methodology*, dz. cyt., s. 87.

106 Tamże, s. 52.

107 H.U. Gumbrecht, *Produkcja obecności: czego znaczenie nie może przekazać*, tłum. K. Hoffmann, W. Szwebs, Poznań 2016, s. 80.

108 M. Alvesson, K. Sköldbberg, *Reflexive Methodology*, dz. cyt., s. 54.

109 H.G. Gadamer, *Prawda i metoda: zarys hermeneutyki filozoficznej*, tłum. B. Baran, Kraków 1993, s. 357.

110 Tamże, s. 363.

111 T. Marttila, *Constrained Constructivism in Post-Structural Discourse Analysis*, „Sociologia Internationalis” 2010, nr 48 (1), s. 98.

112 H.G. Gadamer, *Prawda i metoda*, dz. cyt., s. 363.

słowy, aktorzy społeczni, sami nie zdając sobie z tego sprawy, są „rzuceni w” jakiś sposób bycia¹¹³. Ten ontologiczny status podmiotu jako „bycia-w-świecie”¹¹⁴ otwiera epistemologiczną możliwość analizowania, na czym polega tego rodzaju „rzucenie” [*Geworfenheit*]¹¹⁵ w konkretny społeczny kontekst i skąd się wywodzi. Wzajemna relacja między tym, co obiektywne – dyskursywnym rzuceniem aktorów społecznych w świat, znajdujący się poza ich rozumieniem siebie – a tym, co subiektywne – rzuceniem siebie w dyskursywnie skonstruowane bycie świata dokonywane przed aktorów społecznych – jest charakterystyczną cechą post-fenomenologicznej metodologii i stanowi pierwszą metodologiczną przesłankę PAD. Rozróżnienie między tym, co obiektywne – tj. dyskursywne, ustanowieniem potencjału społecznego znaczenia przedmiotów – a tym, co subiektywne – tj. związane z poziomem artykulacji [*articulatory*], a zatem uznaniem za swoje dyskursywnie skonstruowanych znaczeń przedmiotów – stwarza metodologiczne warunki dla rozpoczęcia badań, które zależą od kontekstu form i procesów dyskursywnej konstrukcji świata¹¹⁶.

Dyskursy i procesy dyskursywnej konstrukcji mogą być przypisane obiektywnemu poziomowi rzeczywistości, gdyż stanowią one „głębszą strukturę faktyczności życia, która jest podstawą (...) jakiegokolwiek intencjonalnej relacji między nami a światem”¹¹⁷. Warto jednak zauważyć, że ów faktyczny poziom nie jest oddzielny od subiektywnych koncepcji siebie aktorów społecznych, a raczej stanowi o ich „obiektywnych” warunkach możliwości. Rozróżnienie między ontologicznym „byciem świata” [*Sein*] a subiektywnie postrzeganą „bytością świata” [*Seindheit*]¹¹⁸, charakterystyczne dla post-fenomenologicznej metodologii, wyznacza cele empirycznych badań, nastawionych na ujawnienie dyskursywnych materialności oraz dyskursów, które pozostają poza zasięgiem subiektywnego dostrzegania. Jednocześnie wzajemna relacja między dyskursami i praktykami artykulacji a ogólną strukturą właściwości dyskursu w ujęciu PAD otwiera

113 M. Heidegger, *Ontologia*, dz. cyt., s. 90, por. też M. Heidegger, *Bycie i czas*, tłum. B. Baran, Warszawa 2010, rozdz. VI § 40, s. 248-257.

114 M. Heidegger, *Ontologia*, dz. cyt.

115 Tamże.

116 Tamże, s. 78.

117 Th. Kiesel, *Hermeneutics of Facticity*, w: *Martin Heidegger: Key Concepts*, Durham 2010, s. 21.

118 Tłumaczenie terminów zaczerpniętych z fenomenologii Heideggera za: K. Michalski, *Zrozumieć przemijanie*, Warszawa 2011, s. 235 (przyp. tłum.).

możliwości osiągnięcia „epistemologicznego zerwania” z rozumieniem siebie i świata przez aktorów społecznych¹¹⁹. Epistemologiczne zerwanie oznacza odrzucenie przez aktorów społecznych świadomych [*self-conscious*], zdroworozsądkowych koncepcji oraz interpretowanie owych koncepcji jako przygodnych efektów takich warunków, jak konwencje, normy, ideologie, struktury społeczne, dyskursy etc., które wyznaczają granice możliwości i pozostają na ogół nieuświadomione¹²⁰. Innymi słowy, epistemologiczne zerwanie nie może zostać osiągnięte niezależnie od pochodzących z teorii koncepcji dotyczących „obiektywnych” struktur, regulujących zdolności podmiotów społecznych do tworzenia sensownych koncepcji świata. Konieczną epistemologiczną konsekwencją epistemologicznego zerwania jest to, że ani ogólnie rozumiane empiryczne badania społeczne, ani konkretnie PAD nie mogą uniknąć wpadnięcia w pułapkę epistemicznie „nachylonej” (*epistemically biased*) wizji świata. Ostatecznie, warunkiem możliwości prowadzenia badań w ramach PAD jest przyjęcie jej kluczowych założeń, dotyczących ogólnych form i procesów dyskursywnej konstrukcji świata. Pojawia się pytanie, jak badacze i badaczki powinni radzić sobie z własnym epistemicznym nachyleniem podczas badań empirycznych.

3.2. Metodologiczny holizm

Teoretyczna rama PAD otwiera możliwość osiągnięcia „epistemologicznego zerwania” ze świadomymi koncepcjami siebie aktorów społecznych [*social subjects' conscious self-conceptions*], a także identyfikacji „osiadłych” dyskursów regulujących praktyki artykulacji. Wielu postmodernistycznych krytyków¹²¹ zakwestionowało naukowe aspiracje do osiągnięcia przez aktorów społecznych „epistemologicznego zerwania” ze świadomymi koncepcjami siebie dzięki abstrahowaniu od zdroworozsądkowych przekonań o świecie¹²². Tymczasem,

119 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, tłum. M. Siemek, Warszawa 1977, s. 225–229. Foucault rozwija pojęcie „epistemologicznego zerwania” zapożyczone od Bachelarda. Sugeruje ono, że badacz musi zlokalizować i poddać namysłowi epistemologiczne ograniczenia podmiotów odpowiedzialnym za dyskursywną konstrukcję badanego przedmiotu. Por. G. Bachelard, *The New Scientific Spirit*, Boston 1984.

120 T. Marttila, *Constrained Constructivism in Post-structural Discourse Analysis*, dz. cyt., s. 105.

121 J. Law, *After Method: Mess in Social Science Research*, London 2004; J.F. Lyotard, *Die Phänomenologie*, Hamburg 1993; R. Rorty, *Filozofia a zwierciadło natury*, tłum. M. Szczubińska, Warszawa 1994.

122 T. Marttila, *Whither Governmentality Research? A Case Study of the Governmentalization of the Entrepreneur in the French Epistemological Tradition*, „Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research” 2013, nr 14 (3), art. 10, §18.

jak argumentuje m.in. Law¹²³, epistemiczne nachylenie naukowych badań sprawia, że rozróżnianie między teoretycznie uzasadnionymi interpretacjami własnych przekonań drugiego stopnia a świadomymi interpretacjami pierwszego stopnia jest pozbawione sensu. Zdaniem Lawa, naukowa wiedza dotycząca tego, „co istnieje i jak rzeczywistość jest podzielona, nie powinna być przyjmowana *a priori*. Powstaje ona raczej w toku interakcji między różnymi aktorami”¹²⁴. Jednak postmodernistyczna krytyka hermeneutyki drugiego stopnia nie bierze pod uwagę, że ten pozorny brak obiektywności praktyki naukowej sam jest oparty na równie nachylonej koncepcji (relatywistycznej) natury wiedzy. Innymi słowy, odrzucenie drugo-rzędowej interpretacji pierwszo-rzędowych interpretacji aktorów społecznych nie może jako takie usunąć epistemicznego nachylenia. A zatem, odrzucenie jakichkolwiek apriorycznych konceptualizacji świata, zasugerowane przez Lawa¹²⁵, nie stanowi dobrego rozwiązania praktycznych konsekwencji epistemicznego nachylenia.

Glynos i Howarth¹²⁶ oraz Laclau¹²⁷ i Marttila¹²⁸ promują refleksyjną metodologicznie pozycję, która podkreśla, że epistemicznego nachylenia związanego z badaniami empirycznymi nie należy próbować usunąć, lecz raczej poddać wnikliwej analizie. Holistyczne wykorzystanie teorii w badaniach empirycznych otwiera możliwość wybrania, zdefiniowania i poddania interpretacji empirycznych przedmiotów „w kategoriach rozróżnień wynikających z [naszej] ontologii”¹²⁹. Holistyczne użycie teorii wymaga utrzymania wzajemnej spójności pomiędzy empirycznymi „faktami” – tj. obserwacjami empirycznego *bycia* [*being*] analizowanych przedmiotów – a przyjętymi *a priori* „faktycznymi twierdzeniami” dotyczącymi ontologicznego *bytowania* [*beingness*] przedmiotów¹³⁰.

123 J. Law, *After Method*, dz. cyt., s. 102.

124 Tamże.

125 Tamże.

126 J. Glynos, D. Howarth, *Critical Explanation in Social Science: A Logics Approach*, „Swiss Journal of Sociology” 2008, nr 54 (1), s. 15.

127 E. Laclau, *Glimpsing the Future*, w: *Laclau: A Critical Reader*, red. S. Critchley, O. Marchart, New York 2004, s. 323.

128 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt.

129 E. Laclau, *Glimpsing the Future*, dz. cyt., s. 323.

130 I. Lakatos, *Lecture 8: The Methodology of Scientific Research Programmes*, w: *For and against Method*, red. M. Motterlini, Chicago (IL) 1999, s. 97.

Zgodnie z sugestią Nadela¹³¹, spójność między ramą teoretyczną a empirycznymi obserwacjami zapewnia się poprzez przekucie teoretycznych twierdzeń w odpowiadające im analityczne pojęcia i kategorie. Takie heurystyczne wykorzystanie teorii sprawia, że gdy nasza rama teoretyczna zostanie przełożona na możliwy do empirycznego zastosowania „zbiór twierdzeń”, będzie nam łatwiej „zbadać obszar problemu i przygotować grunt pod empiryczne badanie przy użyciu odpowiednich metod”¹³². Zgodnie z argumentacją Marttili¹³³, wyprowadzony z teorii i możliwy do zastosowania w kontekście analitycznym zbiór twierdzeń może być zdefiniowany jako składający się z „kodów teoretycznych”.

„Kody teoretyczne” należy zdefiniować w sposób praktyczny, przeciwstawiając je kodom empirycznym. Kody empiryczne są tworzone *ad hoc* w czasie empirycznej analizy i odzwierciedlają zaobserwowane właściwości obiektów o charakterze fenomenalnym¹³⁴. Kody teoretyczne natomiast są wyprowadzone z ramy teoretycznej, a ta jest źródłem „ram interpretacyjnych, dzięki którym można postrzegać rzeczywistość”¹³⁵. Ponadto, o ile o analitycznej ważności kodów empirycznych decyduje ich spójność z zaobserwowanymi empirycznymi właściwościami przedmiotów, to analityczna przydatność kodów teoretycznych zależy zarówno od ich spójności z przyjętymi *a priori* właściwościami przedmiotów, jak i od możliwości odniesienia ich do konkretnych empirycznych zjawisk. Chociaż kody teoretyczne powstają zawsze „niezależnie od procesu zbierania i interpretacji danych”¹³⁶, pozostają one mało przydatne z analitycznego punktu widzenia, o ile nie są wykorzystane analogicznie do pojęć średniego zasięgu [*middle-range concepts*] – w celu łączenia „abstrakcyjnych twierdzeń ze zbiorem danych empirycznych”¹³⁷. Chociaż pojęcia średniego zasięgu odzwierciedlają nasze założenia teoretyczne i ontologiczne, muszą

131 S.F. Nadel, *The Theory of Social Structure*, wyd. 2, London 1962, s. 1.

132 Tamże.

133 T. Marttila, *Whither Governmentality Research?*, dz. cyt.

134 U. Kelle, „Emergence” vs. “Forcing” of Empirical Data? A Crucial Problem of “Grounded Theory” Reconsidered, „Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research” 2005, nr 6 (2), art. 27, §49n.

135 K. Charmaz, *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, tłum. B. Komorowska, Warszawa 2017, s. 165.

136 U. Kelle, „Emergence” vs. “Forcing” of Empirical Data?, dz. cyt., §49.

137 B. Rappert, *On the Mid Range: An Exercise in Disposing (or Minding the Gaps)*, „Science, Technology & Human Values” 2007, nr 32 (6), s. 695.

być „wystarczająco konkretne, by możliwe było zastosowanie ich w odniesieniu do empirycznych właściwości badanego zjawiska”¹³⁸. Innymi słowy, pojęcia średniego zasięgu są doskonałym środkiem do przetłumaczenia przyjętej ramy teoretycznej na zestaw teoretycznych kodów, które pozwolą poddać namysłowi nasze dane empiryczne i zinterpretować je zgodnie z ramą teoretyczną PAD. Kolejna część przedstawia próbę przekucia teoretycznej ramy PAD w spójną, z punktu widzenia teorii i możliwą do zastosowania do kontekstów analitycznych, heurystyczną ramę kodów teoretycznych.

4. Interpretacyjna rama zjawisk

Przypomnijmy, że pojęcie „dyskursu” odnosi się do wywodzącego się od praktyk artykulacji, ustrukturalizowanego zestawu elementów dyskursywnych, który ogranicza potencjalne praktyki artykulacji aktorów społecznych. Glynos i Howarth¹³⁹ twierdzą, że przynależność aktorów społecznych do tego samego dyskursu przejawia się w spójności ich praktyk artykulacji. Argumentują dalej¹⁴⁰, że owa spójność przejawia się w wyłaniających się „układach” dyskursywnych elementów. Koherentne „układy dyskursywnej artykulacji”¹⁴¹ stają się widoczne empirycznie w formie pojawiających się wciąż na nowo układów dyskursywnych „relacji” – łączących ze sobą dyskursywne elementy – oraz „tożsamości” – którymi dyskursywne elementy charakteryzują się w ramach łączących je dyskursywnych relacji. Istnieją dwa powody skłaniające do przyjęcia założenia, że koncepcja dyskursywnych relacji i tożsamości odpowiada opisanej powyżej (w części 3.2) definicji teoretycznie spójnych i możliwych do zastosowania analitycznego „kodów teoretycznych”. Po pierwsze, koncepcje dyskursywnych relacji i tożsamości sprzyjają holistycznemu wykorzystaniu teorii do badań empirycznych, gdyż mogą być one wyprowadzone z ramy teoretycznej PAD. A zatem „dyskursywne relacje” i „tożsamości” są spójne z kluczową ideą metodologicznego holizmu, mianowicie „opartej na teorii konstrukcji

138 T. Marttila, *Whither Governmentality Research?*, dz. cyt.

139 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 140.

140 Tamże.

141 Tamże.

zjawisk” [*theory-driven construction of phenomena*]¹⁴². Po drugie, „dyskursywne relacje” i „tożsamości” stanowią możliwe do empirycznego zastosowania pojęcia średniego zasięgu. Kolejne dwie części (4.1 i 4.2) przedstawiają bardziej szczegółowo koncepcje dyskursywnych „relacji” i „tożsamości”.

Musimy pamiętać, że względna regularność artykulacji jest przygodnym wynikiem dyskursywnie zdefiniowanych „możliwości enuncjacyjnych”, „osadzonych” za pomocą dyskursywnej materializacji. Zgodnie z wcześniej opracowaną koncepcją „dyskursywnej materialności” (część 2.2), wzajemna spójność artykulacji odzwierciedla efekt wywoływany przez utrwalone role podmiotów oraz instytucji. Innymi słowy, nie możemy poprzestać na analizie zawartości znaczenia i praktyk artykulacji, lecz musimy interpretować dyskursy dostrzeżone w artykulacjach aktorów społecznych w odniesieniu do ich ról jako podmiotów (często zresztą modyfikowanych przez aktorów społecznych w ramach ich praktyk artykulacji), a także w odniesieniu do instytucji, które regulują społeczny dostęp do ról społecznych. Chciałbym dowieść, że aby uwzględnić materialne warunki możliwości dyskursu, analiza powinna skupiać się nie tylko na strukturach dyskursywnych, lecz także na wzajemnych relacjach między dyskursem a dyskursywną materialnością. W części 4.3 będę przekonywał, że analitycy dyskursu muszą uchwycić dyskursywnie konstruowane dyskursywne materialności, podtrzymujące stabilność dyskursu.

4.1. Dyskursywne relacje

W ostatnich swoich pracach Marttila¹⁴³ i Nonhoff¹⁴⁴ przekonywali, że elementy dyskursywne mogą łączyć cztery rodzaje dyskursywnych relacji: przeciwieństwa, reprezentacji, różnicy i ekwiwalencji. Wstępne rozważania przedstawione w części 2.1 wskazywały, że dyskurs istnieje jako relatywnie spójna i stabilna w czasie struktura jedynie wtedy, gdy jest oddzielony od innych towarzyszących mu dyskursów. Laclau i Mouffe twierdzą, że dyskurs istnieje jako oddzielny, ustrukturyzowany układ dyskursywnych elementów jedynie o tyle, „o ile można wyodrębnić jako całość pewien systemowy zespół różnic w odniesieniu do

142 R. Diaz-Bone, *Die französische Epistemologie und ihre Revisionen*, dz. cyt., §35.

143 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt.

144 M. Nonhoff, *Politischer Diskurs und Hegemonie*, dz. cyt.; M. Nonhoff, *Politische Diskursanalyse als Hegemonieanalyse*, w: *Diskurs, radikale Demokratie, Hegemonie: Zum politischen Denken von Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*, red. M. Nonhoff, Bielefeld 2007.

czegoś, co znajduje się poza [jego granicami]”¹⁴⁵. Innymi słowy, „relacja przeciwieństwa” – rozróżnienie pomiędzy *wnętrzem* obejmującym elementy dyskursu i jego *zewnątrzem* (dyskursy pominięte i wykluczone) – stanowi warunek możliwości jakiegokolwiek możliwego do wyróżnienia w przestrzeni i trwałego w czasie dyskursu. Niedawne prace w obszarze PAD postawiły znak równości między relacją przeciwieństwa a „relacją antagonizmu”, opierającą się na rozróżnieniu między dwoma (lub więcej) przeciwstawnymi elementami, takimi jak sprawiedliwy/niesprawiedliwy, przyjaciel/wróg, demokracja/totalitaryzm etc.¹⁴⁶ Próbką elementów dyskursywnych może być uznana za należąca do jednej całości, tylko jeśli elementy te pozostają w relacji równoważności w odniesieniu do „innego, do przeciwstawnego adwersarza”, który przeciwstawia się ich tożsamości¹⁴⁷. Rozróżnienie między dyskursem (A) a tym, czemu dyskurs się przeciwstawia (nie-A), otwiera możliwość ustanawiania dyskursywnych granic, jakie oddzielają dyskurs od tego, czym on „nie jest”¹⁴⁸. Marttila¹⁴⁹ i Stäheli¹⁵⁰ podważają konieczność redukcji relacji przeciwieństwa do relacji antagonizmu. Luhmann przykładowo twierdzi¹⁵¹, że granice dyskursu mogą być również ustanawiane poprzez wprowadzenie rozróżnienia między „oznaczonymi” i „nie-oznaczonymi” elementami dyskursywnymi. Innymi słowy, praktyki artykulacji podtrzymują dominujący dyskurs poprzez reprodukcję konstytutywnych rozróżnień między „istniejącymi” – tj. mogącymi być przedmiotem myśli – i „potencjalnymi” – tj. niemogącymi być przedmiotem myśli – elementami dyskursywnymi. Rozróżnienie między istniejącymi a potencjalnymi układami elementów dyskursywnych nie oddziela dwóch oznaczonych obszarów elementów dyskursywnych; polega raczej na rozróżnieniu wprowadzonym między subiektywnie postrzeganymi i nie-postrzeganymi obszarami dyskursu.

145 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, dz. cyt., s. 143.

146 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 106.

147 S. Žižek, *Beyond Discourse Analysis*, w: *New Reflections of the Revolution of Our Time*, dz. cyt., s. 253.

148 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, dz. cyt., Wyrażenie „a formation manages to signify itself (...) by constituting a chain of equivalences which constructs what is beyond the limits as that which it is not”, do którego odnosi się tu autor, w polskim przekładzie oddane jest tak: „formacja może oznaczać samą siebie (...) ustanawiając łańcuch równoważności, konstruując to, co poza granicami jako coś, co *nie istnieje*” (przyj. tłum.).

149 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt., s. 44n.

150 U. Stäheli, *The Competing Figures of the Limit*, w: *Laclau: A Critical Reader*, dz. cyt., s. 235.

151 N. Luhmann, *Gesellschaft der Gesellschaft*, Vol. I, Frankfurt am Main 1997, s. 45n.

Twierdzę zatem, że rozróżnienie między oznaczonymi i nieoznaczonymi elementami dyskursywnymi stanowi „relację dysocjacji”.

Poza relacjami antagonizmu i dysocjacji relacja przeciwieństwa może występować także w formie „relacji niewspółmierności”¹⁵². Zasadniczo, relacja niewspółmierności oznacza zanegowanie przystawalności elementów dyskursywnych poprzez odniesienie do innego dyskursywnego elementu, który reprezentuje ogólną zasadę ich niewspółmierności. Innymi słowy, relacja niewspółmierności jest po prostu oddzielnym podtypem relacji przeciwieństwa – oddziela ona dwa (lub więcej) dyskursywne elementy (np. A i B) w stosunku do trzeciego elementu (np. C), który symbolizuje wspólny punkt odniesienia – a więc punkt węzłowy – w relacji do którego A i B mogą być rozumiane jako wzajemnie niewspółmierne. Można przykładowo wyznaczyć granice dyskursu „państwa opiekuńczego” poprzez oddzielenie kwestii związanych z opiekuńczą rolą państwa i spraw niezwiązanych z nią. Podczas gdy zapewnienie zatrudnienia szerokim masom społecznym (A) jest uznawane za kluczowe dla zapewniania dobrostanu społecznego (C), równość płci (B) jest postrzegana jako problem mający niewielkie znaczenie dla dobrostanu społecznego (C). A zatem masowe bezrobocie i nierówność między płciami są oddzielone przez relację niewspółmierności w stosunku do punktu węzłowego, jakim jest dobrostan społeczny. Podsumowując, relacja antagonizmu, relacja dysocjacji i relacja niewspółmierności stanowią relacje dyskursywne umożliwiające oddzielenie danego dyskursu od innych.

O ile różne relacje przeciwieństwa pozwalają na wyodrębnienie dyskursu z innych dyskursów, to „relacja reprezentacji” pozwala na symboliczne przedstawienie wspólnej tożsamości elementów przynależących do tego samego dyskursu. Innymi słowy, „relacja reprezentacji” pozwala na symboliczne przedstawienie logiki wspólności, która elementy dyskursywne w jeden dyskurs¹⁵³. „Relacja reprezentacji” ulokowana jest w tak zwanych punktach węzłowych, które reprezentują wspólną tożsamość elementów dyskursywnych i umożliwiają postrzeganie ich jako „jednej całości”¹⁵⁴. Dokładniej mówiąc, punkt węzłowy (C) stanowi ogólny termin, wskazujący na różne elementy dyskursywne (A, B, C) jako będące swoimi ekwiwalentami. Przykładowo,

152 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt., s. 60n.

153 T.B. Dyrberg, *The Circular Structure of Power*, dz. cyt., s. 125.

154 J. Torfing, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 98.

punkt węzłowy dyskursu zabezpieczeń społecznych [*social welfare*] (C) może być wykorzystany do wskazania na logikę współmierności, łączącą elementy dyskursywne, takie jak masowe bezrobocie, ubezpieczenia społeczne, szkoły publiczne i państwowe emerytury – pozwala on na uchwycenie ich wzajemnego powiązania. Ten przykład pokazuje, że relacja reprezentacji nie tylko łączy odmienne dyskursywne elementy, lecz wprowadza także oddzielny typ relacji między „tym, co reprezentuje” (tj. punkt węzłowy), a „tym, co reprezentowane” – próbką elementów dyskursywnych, których wspólna tożsamość jest symbolizowana przez punkt węzłowy. O ile punkt węzłowy jako reprezentacja symbolizuje i „ucieleśnia” pozornie wewnętrzną istotę „reprezentowanych” elementów dyskursywnych, to reprezentowane elementy dyskursywne umacniają punkt węzłowy, który reprezentuje ich wspólną tożsamość¹⁵⁵.

Laclau i Mouffe argumentują¹⁵⁶, że obserwacja granic dyskursu i punktów węzłowych otwiera możliwość dostrzeżenia wzajemnego powiązania – tj. równoważności – elementów dyskursywnych, które poza tym różnią się od siebie. Przypomnijmy: elementy dyskursywne mogą przyjmować określone tożsamości – tj. znaczone – w relacji różnicy w stosunku do innych elementów. Jednak te relacje różnicy są częściowo „niwelowane poprzez wzajemną relację polegającą na związku elementów ze strukturą dyskursywną”¹⁵⁷. Wszak elementy dyskursywne mogą być tworzone w „relacji różnicy” tylko wtedy, gdy elementy dyskursywne są także wzajemnie równoważne – częściowo w zakresie odniesienia do punktów węzłowych, które symbolizują ich wspólną tożsamość, a częściowo w zakresie ich rozgraniczenia od innych dyskursów. Innymi słowy, elementy należące do dyskursu są wzajemnie związane nie tylko poprzez relację różnicy, lecz także poprzez fakt, że każdego rodzaju relacja różnicy podbudowuje relację ekwiwalencji (równoważności). To oznacza, że elementy dyskursywne są zawsze „równoważne pod jednym względem, a różne pod innym”¹⁵⁸. A zatem elementy dyskursywne są połączone zarówno poprzez wzajemną odmienną, która tworzy relację różnicy, jak i poprzez relację ekwiwalencji, która częściowo wypiera relację związaną z odmiennością.

155 E. Laclau, *Emancypacje*, dz. cyt., s. 135.

156 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, dz. cyt., s. 139.

157 N. Åkerström Andersen, *Discursive Analytical Strategies*, dz. cyt., s. 54.

158 R. Jakobson, *Dwa aspekty języka i dwa typy zakłóceń afatycznych*, dz. cyt., s. 155.

Rozróżnienie między odmiennymi typami relacji przeciwieństwa ma kluczowe znaczenie w empirycznej analizie dyskursu, gdyż pozwala na wprowadzenia rozróżnienia między różnymi typami ogólnej strukturalnej organizacji dyskursu. Zgodnie z argumentacją przedstawioną wyżej, granice dyskursów mogą być oparte na zróżnicowanych typach relacji przeciwieństwa. Dyskurs popularny cechuje antagonistyczna relacja oddzielająca dyskurs od antagonistycznego innego. W dyskursie popularnym elementy dyskursywne „nie są równoważne (...) o tyle, o ile dzielają te same pozytywne własności (...) lecz właśnie o tyle, o ile mają wspólnego wroga”¹⁵⁹. To oznacza, że dyskurs powstaje, gdy dochodzi do „negacji obu stron lub zagrożenia”¹⁶⁰. Elementy należące do popularnego dyskursu są połączone przede wszystkim (lecz nie jedynie) poprzez relację ekwiwalencji, gdyż są wzajemnie równoważne w odniesieniu do swojego antagonistycznego „innego”. Inaczej niż w przypadku dyskursu popularnego, granice dyskursu pluralistycznego są ukonstytuowane bez dosłownej reprezentacji antagonistycznego innego¹⁶¹. Brak antagonistycznego innego oznacza, że elementy pluralistycznego dyskursu nie są sprowadzone do elementów łańcucha równoważności, gdzie straciłyby odrębne znaczenia. A zatem, elementy należące do pluralistycznego dyskursu są połączone przede wszystkim za pomocą relacji różnicy, gdyż posiadają odrębne znaczenia. Niemniej, elementy pluralistycznego dyskursu pozostają wzajemnie równoważne w ramach relacji do wspólnej tożsamości, jaką reprezentują punkty węzłowe. Naturalnie, „popularny” i „pluralistyczny dyskurs” nie odnoszą się tutaj do dwóch odmiennych logik dyskursywnych, lecz do dwóch typów idealnych dyskursu.

Marttila¹⁶² twierdzi, że polityczny dyskurs thatcheryzmu stanowi archetyp popularnego dyskursu, zaś polityczny dyskurs epoki Blaira jest przykładem dyskursu pluralistycznego. Poniższa tabela 1. zawiera przegląd opisanych dyskursywnych relacji i wymienia ich ogólne właściwości o charakterze fenomenalnym.

159 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 144.

160 Tamże.

161 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt., s. 72n.

162 Tamże, s. 69.

Tabela 1. Dyskursywne relacje

Relacja dyskursywna	Właściwości o charakterze fenomenalnym
Przeciwieństwo	Rozróżnienie między dyskursem a całością innych dyskursów.
Antagonizm	Tożsamość dyskursywnego elementu A (np. pomoc społeczna) przeciwstawiona elementowi dyskursywnemu B (np. wolny handel).
Dysocjacja	Dyskursywne elementy A (np. pomoc społeczna) i B (np. wolny handel) są przeciwstawne, gdyż o ile A jest subiektywnie postrzegane, aktorzy społeczni postrzegają błędnie samą obecność B.
Niewspółmierność	Dyskursywne elementy A (np. pomoc społeczna) i B (np. wolny handel) są wzajemnie nieprzystawalne w stosunku do C (np. państwo opiekuńcze), co symbolizuje ich logikę niewspółmierności.
Reprezentacja	C (<i>to, co reprezentuje</i>) (np. społeczna gospodarka rynkowa) symbolizuje punkt wspólny podzielany przez dyskursywne elementy A (np. opieka społeczna) i B (np. wolny handel) (<i>to, co reprezentowane</i>).
Różnica	Dyskursywne elementy A (pomoc społeczna) i B (np. wolny handel) są wzajemnie rozróżnialnymi i możliwymi do łączenia elementami, których logikę wspólności reprezentuje C (np. społeczna gospodarka rynkowa).

4.2. Tożsamości dyskursywne

Obserwacja wzajemnie koherentnych praktyk artykulacji jest możliwa nie tylko dzięki identyfikacji dyskursywnych relacji, lecz także poprzez konceptualizację tożsamości, przypisywanych elementom dyskursywnym w praktykach artykulacji¹⁶³. Konceptualizacja dyskursywnych elementów [*phenomenal conceptualization of discursive elements*] jest heurystycznym narzędziem, umożliwiającym identyfikację względnie regularnych wzorów praktyk społecznych, naświetlenie ich podobieństw i różnic oraz śledzenie ich zmian w czasie. Zgodnie z twierdzeniami Silvermana¹⁶⁴, konceptualizacja dyskursywnych elementów otwiera możliwość śledzenia paradygmatycznej spójności praktyk artykulacji – tj. faktu przypisywania temu samemu elementowi tej samej tożsamości – oraz ich spójności syntagmatycznej – tj. regularnemu występowaniu określonych elementów dyskursywnych z ich określonymi tożsamościami. Jednak aby odkrywać paradygmatycznie i syntagmatycznie spójne praktyki artykulacji, musimy wpięrow poddać namysłowi epistemologiczne możliwości i ograniczenia, związane z empiryczną konceptualizacją tożsamości dyskursywnych elementów.

Omówiona wcześniej (część 2.1) relacyjna epistemologia znaczenia podkreślała, że elementy dyskursywne nie mogą posiadać inherentnych tożsamości,

163 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 140.

164 D. Silverman, *Interpretacja danych jakościowych: metody analizy rozmowy, tekstu i interakcji*, tłum. M. Glowacka-Grajper, J. Ostrowska, Warszawa 2007, s. 220.

tj. swoich *znaczonych*¹⁶⁵. Zamiast tego tożsamości przypadające dyskursywnym elementom zmieniają się w zależności od aktualnych relacji z innymi elementami. Relacyjna epistemologia znaczenia wskazuje, że tożsamości elementów dyskursywnych zmieniają się w zależności od „roli, jaką odgrywają one w konkretnej strukturze, której się przyglądamy”¹⁶⁶. Innymi słowy, zgodnie z relacyjną epistemologią znaczenia, tożsamość elementu dyskursywnego zależy od jego funkcji semantycznej w kontekście, w jakim się pojawia. Kamień może mieć tożsamość „pocisku lub obiektu estetycznej kontemplacji” zależnie od składu „dyskursywnej konfiguracji” wielu innych elementów, w kontekście których występuje¹⁶⁷. Możemy spodziewać się, że artysta będzie postrzegał kamień jako obiekt „estetyczny”, może przedstawić go na płótnie etc. Jako „pocisk” możemy opisać kamień, gdy jest wyrzucony w powietrze, wycelowany w jakiś przedmiot etc.

Metodologiczne stanowisko hermeneutyki drugiego stopnia sprawia, że nieuniknione jest osiągnięcie epistemologicznego zerwania z przekonaniami aktorów społecznych co do znaczeń elementów dyskursywnych. Przyjrzyjmy się przykładowo zdaniu „chłopcy rzucają kamieniami”¹⁶⁸. Analiza oparta na stanowisku metodologicznym hermeneutyki pierwszego stopnia opisałaby znaczenia, które aktorzy społeczni przypisują tym elementom (tj. chłopcy/rzucać/kamienie). Innymi słowy, analiza skupiłaby się na świadomych koncepcjach aktorów społecznych. Relacyjna epistemologia znaczenia i metodologiczne stanowisko hermeneutyki drugiego stopnia sprawiają, że konieczne jest uzyskanie epistemologicznego zerwania ze świadomymi koncepcjami aktorów społecznych oraz interpretacja tożsamości elementów „chłopcy”, „rzucać” i „kamienie” zgodnie z rolami, jakie odgrywają one w kontekście, w którym się pojawiają. Halliday podkreśla¹⁶⁹, że tego rodzaju relacyjna konceptualizacja tożsamości nie powinna, ale jednak wiąże się z celowym etykietowaniem i „przyklejaniem znaczeń do rzeczy”. Zgodnie z tym, co opisze Van Leeuwen¹⁷⁰, tożsamość elementu

165 G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskurstheorie*, dz. cyt., §30.

166 M.A.K. Halliday, *An Introduction to Functional Grammar*, Sydney 1985, s. 29.

167 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Post-Marxism without Apologies*, w: *New Reflections of the Revolution of Our Time*, dz. cyt., s. 101.

168 M.A.K. Halliday, *An Introduction to Functional Grammar*, dz. cyt., s. 31.

169 Tamże, s. 27.

170 Th. Van Leeuwen, *Introducing Social Semiotics*, New York 2005, s. 4.

dyskursywnego może być skonceptualizowana poprzez przyjrzenie się jego „semiotycznemu potencjałowi” w konkretnym kontekście – tj. „jaki zakres znaczeń oferuje” w związku z aktualnymi swoimi relacjami do innych elementów. Konceptualizacja semiotycznego potencjału dotyczy „badania, jak dane zasoby [tj. element] zostały, są i mogą być wykorzystane do celów komunikacji”¹⁷¹. Zgodnie z relacyjną epistemologią znaczenia, „potencjał znaczenia” musi być odkryty w odniesieniu do ról, jakie różne dyskursywne elementy odgrywają w swoich relacjach z innymi elementami. Wróćmy do zdania „chłopcy rzucają kamieniami”. Konceptualizacja dyskursywnych tożsamości spójna z relacyjną epistemologią znaczenia zakładałaby takie rozumienie dyskursywnego elementu „chłopcy”, zgodnie z którym ma on „potencjał znaczenia” jako „podmiot”, gdyż pojawia się w kontekście elementów „rzuć” i „kamienie”, co sugeruje, że odnosi się do wykonywania konkretnej praktyki społecznej – rzucania kamieniami. Element dyskursywny „rzuć” może być rozumiany jako związany z „działaniem”, gdyż odnosi się do społecznej praktyki wykonywanej przez „podmiot”. „Kamienie” mogą być rozumiane jako „zasoby”, gdyż ich obecność stanowi (fizyczny) warunek możliwości wykonanej „czynności”.

Wprowadzona uprzednio przesłanka metodologicznego holizmu sprawia, że konieczna jest konceptualizacja tożsamości dyskursywnych elementów w zgodzie z wymiarem związanym ze zjawiskami w ramie teoretycznej PAD. Praktycznie rzecz ujmując, taka teoretycznie holistyczna konceptualizacja dyskursywnych elementów może być połączona z „kodowaniem teoretycznym”, które w ramach teorii ugruntowanej definiowane jest jako wykorzystanie przez badaczy kategorii związanych ze zjawiskami i wywiedzionymi z ich konkretnej ramy teoretycznej po to, „aby nadać sens danym”¹⁷². Niestety jednak, rama teoretyczna PAD oferuje jedynie nieliczne wskazówki co do kategorii związanych ze zjawiskami, które pozwoliłyby nam na konceptualizację tożsamości elementów dyskursywnych. Glasze¹⁷³ twierdził, że w takiej sytuacji pozostaje nam jedynie połączenie kodowania teoretycznego z kodowaniem empirycznym. Kelle definiuje kodowanie empiryczne jako konceptualizowanie tożsamości

171 Tamże, s. 5.

172 A.L. Strauss, J.M. Corbin, *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Newbury Park (CA) 1990, s. 42.

173 G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskurstheorie*, dz. cyt., § 43–50.

elementów dyskursywnych zgodnie z kategoriami, które „uznajemy za odpowiednie dla badanych danych”¹⁷⁴. Innymi słowy, odnoszące się do zjawisk kategorie pozwalające na konceptualizację dyskursywnych tożsamości muszą być rozwinięte w sposób pragmatyczny lub pojawiać się *ad hoc* w czasie „wstępnego kodowania”¹⁷⁵. Jednak empiryczne kodowanie elementów dyskursywnych musi brać pod uwagę punkty węzłowe i dyskursywne granice, kluczowe dla samej konstrukcji dyskursu. Aby uwzględnić fakt, że dyskursy są skonstruowane w oparciu o zero-jedynkowe rozróżnienia oddzielające dyskursy od innych dyskursów, kategorie stosowane do zjawisk muszą być podzielone na pozytywnie i negatywnie nacechowane tożsamości. Jeśli chodzi o związane ze zjawiskami kategorie dyskursywnych tożsamości [*phenomenal categories of discursive identities*], to punkty węzłowe – wcielające wyidealizowane stany społecznego bycia – i antagonistyczne „inne” – symbolizujące zagrożenie wobec idealnego stanu bycia – stanowią pierwszą, związaną ze zjawiskami kategorię etycznych „wartości”. Zgodnie z argumentacją przedstawioną powyżej, sama obecność i stabilność w czasie dyskursu zależy od zdolności do umieszczenia aktorów społecznych w specyficznych rolach w ramach dyskursu. Czy byłaby zatem racjonalna argumentacja, zgodnie z którą „subiektywność” stanowiłaby drugą związaną ze zjawiskami kategorię dyskursywnych elementów? Odzwierciedlając zero-jedynkowy podział dyskursu na elementy o nacechowaniu pozytywnym i negatywnym, także role podmiotów mogą być podzielone na „protagonistów”, którzy umożliwiają osiągnięcie lub podtrzymanie etycznych wartości, oraz „oponentów”, którzy stanowią zagrożenie bądź powstrzymują przed osiągnięciem etycznych wartości¹⁷⁶. Co więcej, obie kategorie ról, w jakich osadzone podmioty, mogą być dalej rozdzielone ze względu na „pomocników”, którzy wspierają ich aspiracje i działania. Należy pójść za przykładem Greimasa¹⁷⁷ i rozróżnić między rolami podmiotów jako „działaczy” [*destinators*], którzy są domniemanymi źródłami idei i akcji, oraz „odbiorców” [*receivers*], w imieniu których aktorzy społeczni biorą udział w określonych działaniach¹⁷⁸.

174 U. Kelle, „Emergence” vs. „Forcing” of Empirical Data?, dz. cyt., § 22.

175 Tamże, § 12; K. Charmaz, *Teoria ugruntowana*, dz. cyt., s. 65n.

176 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt., s. 67n.

177 A.J. Greimas, *The Social Sciences: A Semiotic View*, Minneapolis (MN) 1990, s. 126n.

178 S. Titscher i in., *Methoden der Textanalyse*, Opladen 1998, s. 168.

Przypomnijmy: role podmiotów wiążą się z określonymi liniami działania o charakterze lingwistycznym i nie-lingwistycznym; warto zauważyć, że instytucje są źródłami dyskursywnie wytworzonych i uzasadnionych działań. Sensowne jest zatem założenie, że „działanie” stanowi trzecią związaną ze zjawiskami kategorię dyskursywnych elementów. Z pragmatycznego punktu widzenia, kategoria zjawiska „działanie” może być rozdzielona na: „akcje” (podjęte przez podmioty lub instytucje), „interakcje” (łącznie przedmioty z ich działaniami), „przedmioty” (na które podmioty bądź instytucje działają dla osiągnięcia określonych celów), „zasoby” (stanowią o potencjale umożliwiającym aktorom społecznym wykonanie określonych działań) i wreszcie „strategie” (odnoszą się do linii działania, a aktorzy społeczni bądź instytucje korzystają z nich dla osiągnięcia pożądanego rezultatu). Przedstawiona niżej tabela 2 podsumowuje kategorie dyskursywnych tożsamości związane ze zjawiskami i opisuje ich ogólne przejawiane cechy.

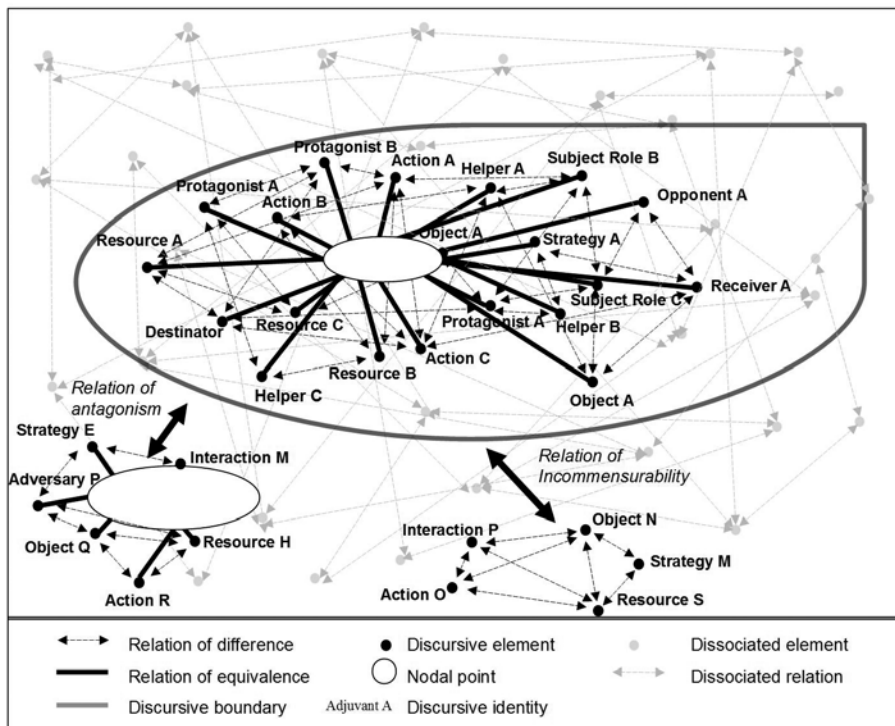
Tabela 2. Dyskursywne tożsamości

Kategorie zjawisk	Właściwości
Wartości	
Idealy etyczne	Najważniejsze wartości i ideały ucieleśnione w formie punktów węzłowych
Antagonistyczni „inni”	Oponenci i elementy, zagrażające osiągnięciu lub utrzymaniu ideałów etycznych
Subiektywność	
Protagonista	Podmioty promujące i ochraniające najważniejsze wartości etyczne
Oponent	Podmiot zagrażający idealnemu porządkowi społecznemu lub utrudniający jego realizację
Pomocnicy	Podmioty mające wyznaczoną rolę wspierającą w procesie osiągania lub podtrzymywania wartości etycznych
Działacze [<i>Destinators</i>]	Domniemani inicjatorzy danej linii działania
Odbiorcy [<i>Receivers</i>]	Indywidualny bądź zbiorowy podmiot, w imieniu którego aktorzy społeczni przeprowadzają działania i interakcje
Działanie	
Akcje	Działania związane z rolami podmiotów i instytucji
Interakcje	Interakcje i procesy łączące działania podjęte przez aktorów społecznych i instytucje
Przedmioty	Przedmioty będące obiektami działania ze strony podmiotów i instytucji, które wykorzystują je w swoich działaniach
Zasoby	Zasoby wspierające aktorów społecznych i instytucje w realizacji działań
Strategie	Strategie i środki wykorzystywane przez aktorów społecznych i instytucje do osiągnięcia określonych celów i efektów

Zaprezentowana typologia dyskursywnych relacji i tożsamości stanowi heurystyczne narzędzie do identyfikacji paradygmatycznej i syntagmatycznej

spójności praktyk artykulacji. Wzięte razem, dyskursywne relacje i tożsamości otwierają możliwość naświetlenia strukturalnego układu dyskursu, przestrzeżanego przez aktorów społecznych w ich praktykach artykulacji. Zamieszczona niżej ilustracja 1 przedstawia rodzaj strukturalnej topografii dyskursu, widocznej poprzez analityczne zastosowanie typologii dyskursywnych relacji i tożsamości.

Ilustracja 1. Strukturalna topologia dyskursu¹⁷⁹

4.3. Dyskursywne reżimy

Wcześniejsze objaśnienie wzajemnie konstytutywnej relacji pomiędzy dyskursami a dyskursywnymi materialnościami (część 2.2) wskazywało, że stosowanie przez aktorów społecznych danego dyskursu jest wzmacniane przez role

179 Tłumaczenie terminów przedstawionych na tej ilustracji podajemy na s. 119.

podmiotowe oraz instytucje, które ograniczają enuncjacyjne możliwości aktorów społecznych, zarazem stabilizując dyskursy. Zgodnie z rozumowaniem Deana¹⁸⁰, możemy opisać tego rodzaju wzajemną relację między dyskursem a dyskursywną materialnością jako „dyskursywny reżim”¹⁸¹. Dyskursywne reżimy pojawiają się jako konsekwencja działań kontr-hegemonicznych, jakie podważyły wcześniej istniejące dyskursy, oraz działań hegemonicznych, które powołały obecny reżim, wspierając dyskurs (*vide* ilustracja 2). A zatem zmiana reżimu dyskursywnego dokonuje się poprzez przebudowanie dyskursów, które wspierają jego istnienie. W związku z dwustronną relacją między dyskursem a praktykami artykulacji, dyskursywny reżim jest utrzymany dopóty, dopóki praktyki artykulacji aktorów społecznych podtrzymują dyskurs stanowiący o racjonalności i znaczeniu danego dyskursywnego reżimu. Glynos i Howarth twierdzą zatem, że reżim dyskursywny nie może trwać niezależnie od obecności odpowiadających mu „reżimów praktyki”¹⁸². Dalej wyjaśnię, jak wzajemna relacja między praktykami (artykulacji) aktorów społecznych, dyskursem, rolami podmiotów oraz instytucjami tworzy – możliwe do wyróżnienia w przestrzeni i stabilne w czasie – reżimy dyskursywne. Opiszę też, jak te wzajemne relacje można badać w sposób empiryczny.

Reżimy dyskursywne obejmują dyskursywnie skonstruowane role podmiotowe, które umożliwiają aktorom społecznym wykonywanie określonych praktyk artykulacji. Role podmiotowe to „dyskursywne pozycje” [*discursive positional(ities)*], racjonalizowane za pomocą dyskursów, które ustanawiają i podbudowują ich bycie¹⁸³. Dyskursywna konstrukcja ról podmiotowych oznacza, że role podmiotowe są zdefiniowane za pomocą określonych strukturalnych układów elementów dyskursywnych. Marttila¹⁸⁴ opisał, w jaki sposób koncepcja roli podmiotowej „przedsiębiorcy” zmieniała się w zależności od układu dyskursywnych elementów, które go definiują i wspierają jego trwanie. Podczas gdy „neoklasyczny” dyskurs ekonomiczny przypisuje przedsiębiorcy rolę czysto gospodarczą, zdefiniowaną poprzez relację do działań o charakterze

180 M. Dean, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, London 1999, s. 27.

181 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 104n.

182 Tamże, s. 11.

183 J. Torfing, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 89.

184 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt., s. 186n.

ekonomicznym, takich jak podejmowanie ryzyka, inwestycja, konkurencja, to „neoliberalny” dyskurs ekonomiczny rozszerza społeczną funkcję przedsiębiorcy poprzez odniesienie do ogólnospołecznych działań, takich jak kreatywność, innowacja, nastawienie na zmianę etc.¹⁸⁵ Innymi słowy, role podmiotowe możemy badać poprzez identyfikowanie elementów dyskursu symbolizujących te role, które są przypisywane aktorom społecznym przez różne dyskursy.

Dyskursy jednak nie tylko nazywają role podmiotowe, lecz także definiują je poprzez łączenie ich z określonymi „działaniami, zakresami odpowiedzialności, prawami i obowiązkami oraz wyposażaniem [ich posiadaczy] (...) w kapitał, interesy, intencje, cele i preferencje”¹⁸⁶. To oznacza, że dyskursy poddają podmioty procesowi upodmiotowienia poprzez definiowanie ich ról podmiotowych, a także lingwistycznych i poza-lingwistycznych praktyk związanych z tymi rolami. Jak pisze Keller, role podmiotowe stają się empirycznie dostrzegalne w postaci lingwistycznych i poza-lingwistycznych „wzorcowych praktyk generowanych przez dyskurs”¹⁸⁷. Podobnie jak wzajemna koherencja praktyk artykulacji wynika z faktu, że należą one do tego samego dyskursu, tak samo wzajemna koherencja działań pragmatycznych służy za wyznacznik przynależności podmiotów społecznych do tych samych ról podmiotowych. Inaczej mówiąc, role podmiotów stają się empirycznie obserwowalne w postaci relatywnie homogenicznych, pragmatycznych działań. Przestrzeganie przez aktora społecznego danej roli społecznej jest jednocześnie źródłem ciągłego potwierdzenia i podtrzymania dyskursu, który zdefiniował tę rolę podmiotową. Zgodnie z wcześniej przedstawionym opracowaniem procesu sedymentacji możemy zasadnie uznać, że subiektywna realizacja mocno „osadzonych” ról podmiotowych zachodzi bez pełnej świadomości aktorów społecznych co do źródeł dyskursu, stanowiącego podbudowę ich ról podmiotowych.

Podobnie jak relacja między dyskursami a rolami podmiotowymi, także relacja między dyskursami a instytucjami jest zapośredniczona poprzez praktyki aktorów społecznych. Ogólnie rzecz ujmując, instytucje mają racjonalną podstawę w dyskursach „które je powołują do istnienia (...), podtrzymują,

---

185 Tamże.

186 G. Teubner, *Rights of Non-humans: Electronic Agents and Animals as New Actors in Politics of Law*, „Journal of Law and Society” 2006, nr 33 (4), s. 519.

187 R. Keller, *Wissenssoziologische Diskursanalyse*, dz. cyt., s. 256.

a niekiedy mogą prowadzić do ich zniknięcia”¹⁸⁸. To oznacza, że racjonalność instytucji i potencjalne znaczenie ich konkretnego zestawu celów, funkcji oraz operacji wywodzi się z konkretnego „dyskursywnego pola reprezentacji”¹⁸⁹. Dyskursy nie tylko racjonalizują obecność instytucji, lecz także sprawiają, że rzeczywistość jest „otwarta” na określone instytucjonalne interwencje w świat¹⁹⁰. Ze swojej strony instytucje uprawomocniają dyskursy poprzez utrzymanie ich funkcji jako epistemicznego fundamentu dla instytucjonalnych działań. Co więcej, instytucje nadają dyskursom materialność poprzez tworzenie ich materialnych efektów. Tego rodzaju instytucjonalna materializacja dyskursu może polegać na przykład na tym, że instytucje wprowadzają wywiedzione z dyskursu społeczne hierarchie, przeprowadzają dystrybucję zasobów materialnych (takich jak środki finansowe) oraz symbolicznych (takie jak dostęp do społecznie istotnych ról podmiotowych). Jednak relacja między dyskursami a instytucjami jest także (w znaczącym stopniu) zapośredniczona przez role podmiotowe. Funkcjonalność (tj. możliwość realizacji) instytucjonalnych działań zależy od obecności odpowiedniej instytucjonalnej społeczności, która dostosowuje się do funkcjonalnych potrzeb instytucji i wprowadza w życie społeczne praktyki, wspierające działania instytucji¹⁹¹. Fakt, że aktorzy społeczni przyjmują jako własne określone interesy, preferencje i sposób zachowania, decyduje o ich dopasowaniu do instytucjonalnych „fikcji aktor-skich” – tj. założeń dotyczących rzekomo naturalnych koncepcji świata, umiejętności, upodobań i możliwych przyszłych zachowań aktorów społecznych¹⁹². Innymi słowy, role podmiotowe nie tylko stanowią połączenie między praktykami aktorów społecznych i instytucji, lecz, co ważniejsze, są także kluczowym źródłem potwierdzenia instytucjonalnych działań.

Dwustronna relacja między rolami podmiotowymi a instytucjami może być dalej rozwinięta, jeśli się przyjmie, że składa się ona z konstelacji

188 N. Phillips, *Discourse or Institution? Institutional Theory and the Challenge of Critical Discourse*, w: *Debating Organization: Point-counterpoint in Organization Studies*, red. R. Westwood, S. Clegg, Malden (MA) 2003, s. 221.

189 R. Keller, *Wissenssoziologische Diskursanalyse*, dz. cyt., s. 141.

190 N. Rose, P. Miller, *Political Power beyond the State: Problematics of Government*, „The British Journal of Sociology” 1992, nr 43 (2), s. 179.

191 G. Teubner, *Rights of Non-humans*, dz. cyt., s. 519; J. Torfing, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 18.

192 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt., s. 18.

różnych typów „technologii władzy”¹⁹³. Technologie władzy obejmują rozmaite środki i strategie, skłaniające aktorów społecznych, „aby wpływali samodzielnie lub przy pomocy innych na określone operacje na własnych ciałach i duszach, myślach, zachowaniu i sposobie bycia”¹⁹⁴. Technologie władzy można odróżnić od instytucjonalnie realizowanych „technologii innego”, które upodmiotawiają aktorów społecznych, w ramach określonych ról podmiotowych i wzorcowych praktyk z nimi związanych, a także od „technologii siebie”, takich jak wstrzemięźliwość seksualna czy uczenie się przez całe życie, które aktorzy społeczni przyjmują i wprowadzają w swoim życiu, aby wpasować się w określone role podmiotowe¹⁹⁵. Technologie innego obejmują rozmaite rodzaje „programów, obliczeń, technik, aparatów, dokumentów i procedur”, przy pomocy których „rządy starają się wcielić i wprowadzić w życie swoje ambicje”¹⁹⁶. Technologie innego między innymi ograniczają enuncjacyjne i pragmatyczne możliwości aktorów społecznych, regulując ich dostęp do ról podmiotowych, umacniając poparcie dla charakterystycznych dla danego dyskursu koncepcji świata, służąc do oceny zgodności z praktykami modelowymi. Natomiast pojęcie „technologii siebie” odnosi się do środków i strategii, które aktorzy społeczni przyjmują, chcąc wpasować się role podmiotowe podbudowane przez dyskursy i narzucane na poziome instytucjonalnym. Inaczej mówiąc, technologie siebie odnoszą się do sposobów subiektywnego „uznania-za-własne” wyznaczonych ról podmiotowych¹⁹⁷.

Podsumowując, dyskursywne reżimy składają się z możliwych do wyróżnienia w przestrzeni i relatywnie stabilnych w czasie systemów wzajemnych relacji pomiędzy dyskursami, rolami podmiotowymi a instytucjami. Choć reżimy dyskursywne są powoływane i podtrzymywane za pomocą dyskursów, które podbudowują ich obecność, nie mogą one być zredukowane do systemów znaczenia. Proces sedymentacji jako taki, a szczególnie materializacja dyskursu przeprowadzona przy pomocy ról podmiotowych i instytucji, tworzą

193 Th. Lemke, *An Indigestible Meal? Foucault, Governmentality and State Theory*, „Distinktion” 2007, nr 8 (2), s. 50.

194 M. Foucault, *Technologies of the Self*, w: *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, red. M.H. Luther, H. Gutman, P.H. Hutton, Amherst (MA) 1988, s. 1988.

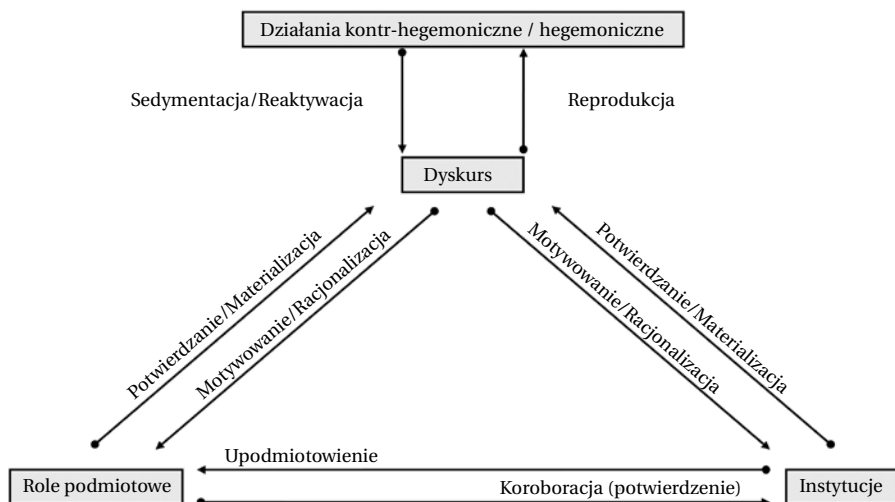
195 Th. Lemke, *An Indigestible Meal*, dz. cyt., s. 50n.

196 N. Rose, P. Miller, *Political Power beyond the State*, dz. cyt., s. 175.

197 N. Åkerström Andersen, *Discursive Analytical Strategies*, dz. cyt., s. 24.

materialne efekty dyskursów i wzmacniają ich strukturalny wpływ na życie społeczne. Poniższa ilustracja 2 przedstawia schemat opisanych wyżej dyskursywnych reżimów związanych ze zjawiskami.

Ilustracja 2. Reżim dyskursywny

5. Wskazówki analityczne i metodologiczne

Celem ostatniej części jest wykorzystanie przedstawionej wyżej ramy teoretycznej, metodologicznej i związanej ze zjawiskami w celu wprowadzenia ogólnych wskazówek dla empirycznej analizy dyskursu. Pierwsza część (5.1) poświęcona jest wyjaśnieniu etapów analitycznych PAD, zaś druga (5.2) naświetla ogólne kryteria dla metod generowania i interpretowania empirycznych danych.

5.1. Analityczne etapy i strategie

Część 3.1 zawiera twierdzenie, że ze względu na ogólne epistemiczne nachylenie procesu poznania badacz nigdy nie może mieć do czynienia z „czystymi faktami (...) lecz z ukształtowanymi przez teorię i kulturę opisami dyskursywnie

skonstruowanej rzeczywistości”¹⁹⁸. A zatem obiekty naszych badań nie „istnieją, czekając tylko na dostrzeżenie i opisanie”, lecz muszą być w złożony sposób skonceptualizowane i skonstruowane¹⁹⁹. Biorąc to pod uwagę, rozsądne zdaje się uznanie, że pierwszym etapem empirycznej analizy dyskursu jest świadome współ-konstruowanie obiektu badań. Metodologiczny holizm zakłada konieczność rozpoczęcia empirycznej analizy dyskursu od „opartego na teorii” [*theory-driven*] współ-konstruowania przedmiotu badań. Bourdieuu twierdzi²⁰⁰, że „im pełniej zobiektywizujemy naszą (społeczną, akademicką etc.) pozycję i nasze interesy”, tym bardziej stajemy się zdolni do obserwowania świata zgodnie z naszym, świadomie wybranym, epistemicznym horyzontem. Oparte na teorii współ-konstruowanie obiektu badań składa się z dwóch etapów. Po pierwsze, brakująca obiektywna podbudowa znaczenia, stanowiąca element teoretycznej ramy PAD, podkreśla „przygodność formowania się społecznych zjawisk”²⁰¹. Przyjęta *a priori*, dyskursywnie przygodna konstrukcja społecznie znaczących przedmiotów otwiera możliwość *dekonstrukcji* społecznie akceptowanej oczywistości obiektu badań i zrozumienia jej domniemanego „wewnętrzne” społeczne znaczenie jako pochodzącego z dyskursywnych prób definiowania i umocowania znaczenia²⁰². Po drugie, dekonstrukcja społecznie „osadzonych”, zdroworozsądkowych koncepcji świata umożliwia myślenie o ogólnych właściwościach dyskursów ustanawiających warunki możliwości jakichkolwiek społecznie znaczących przedmiotów. Rama teoretyczna PAD umożliwia nam myślenie o ogólnych właściwościach dyskursów, uwikłanych w tworzenie jakiegokolwiek społecznie znaczącego obiektu, a także pozwala na namysł nad pytaniami badawczymi, analitycznymi strategiami i ogólnymi projektami badań, które z kolei umożliwiają naświetlenie dyskursu, stanowiącego warunek możliwości naszego obiektu badań.

Oparta na teorii współ-konstrukcja obiektu badawczego otwiera *drugi etap rekonstrukcji*, którego celem jest nadanie widoczności dyskursowi

198 J. Torfing, *Discourse Theory: Achievements, Arguments and Challenges*, w: *Discourse Theory in European Politics*, dz. cyt., s. 27.

199 M. Jørgensen, Ph. Louise, *Discourse Analysis as Theory and Method*, London 2002, s. 144.

200 P. Bourdieu, *Science of Science and Reflexivity*, dz. cyt., s. 92.

201 J. Torfing, *Discourse Theory*, dz. cyt., s. 22.

202 N. Åkerstrøm Andersen, *Discursive Analytical Strategies*, dz. cyt., s. 57n.

odpowiedzialnemu za ustanowienie naszego obiektu badań w określonym czasoprzestrzennym kontekście. Zgodnie z odróżnieniem przez Foucaulta „archeologicznej” od „genealogicznej” analizy dyskursu²⁰³, analityczna rekonstrukcja może przyjąć albo synchroniczną (tj. archeologiczną), albo „diachroniczną” (tj. genealogiczną) perspektywę. Synchroniczna analiza skupia się na strukturalnej organizacji i materialnych, wstępnych przesłankach relatywnie stabilnego dyskursu; diachroniczna analiza zaś jest nastawiona na badanie historycznego procesu sedimentacji i reaktywacji, które wspólnie decydują o formowaniu i transformacji dyskursów. Analiza diachroniczna jednak nie może być całkiem oddzielona od analizy synchronicznej. Åkerstrøm Andersen²⁰⁴ i Foucault²⁰⁵ przekonują, że możemy zidentyfikować i poddać konceptualizacji wymiar i kierunek dyskursywnej zmiany, tylko jeśli znamy ogólne strukturalne właściwości społecznej struktury, która jest w procesie owej zmiany podważana i poddawana transformacji. Innymi słowy, analiza diachroniczna wymaga analitycznego porównania punktów rozłączności (dysjunkcji), które odróżniają dyskursy zakwestionowane i kontestujące. W końcu jedynie przejawiające się empirycznie strukturalne różnice pomiędzy dyskursami różniącymi się na poziomie diachronicznym mogą służyć za empiryczne wskazówki czegoś w rodzaju dyskursywnej zmiany.

Pierwszy krok analizy dyskursu polega na zebraniu „korpusu danych”, obejmującego praktyki artykulacji, które na podstawie naszej znajomości ogólnego kontekstu uznaliśmy za ważne dla ustanowienia i utrzymania społecznego znaczenia naszego obiektu badań (metody generowania i interpretacji danych spójne z PAD opisane są dalej w częściach 5.2.1 i 5.2.2). Istotność i analityczna wystarczalność wstępnie opracowanego zbioru danych jest potwierdzana poprzez obserwowaną, empiryczną spójność praktyk artykulacji. Aby uniknąć potwierdzania jedynie konwencjonalnych przekonań, zebrane dane muszą pozostać otwarte na ciągłą weryfikację w świetle nowo pojawiających się danych empirycznych. Nasze badania mogą między innymi relatywizować zakres zakładanej wzajemnej koherencji praktyk artykulacyjnych i uzasadnić

203 M. Foucault, *Nietzsche, genealogia, historia*, w: Michel Foucault. *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, tłum. D. Leszczyński, L. Rasiński, Warszawa–Wrocław 2000, s. 123.

204 N. Åkerstrøm Andersen, *Discursive Analytical Strategies*, dz. cyt., s. 20.

205 M. Foucault, *Nietzsche, genealogia, historia*, dz. cyt., s. 123–124.

rozszerzenie korpusu danych o początkowo pominięte przedmioty. Drugi etap analizy synchronicznej polega na badaniu zawartości zebranych danych i ma na celu rekonstrukcję dyskursu, w którym uczestniczą aktorzy społeczni i który jest generowany w ramach ich praktyk artykulacji. Dyskursywne relacje i dyskursywne tożsamości stanowią teoretyczne kody pozwalające nam badać paradygmatyczny i syntagmatyczny wymiar koherencji artykulacji. Odzwierciedlając ogólne charakterystyki dyskursu związane ze zjawiskami, nasza empiryczna analiza musi identyfikować punkty węzłowe, które ustanowiły ogólną tożsamość badanego dyskursu, a także przyglądać się logice oraz lokalizacji granic dyskursu, które oddzielają „nasz” dyskurs od innych dyskursów. Punkty węzłowe mogą być odkryte poprzez „identyfikowanie słów-kluczy, nieustannie przywoływanych i używanych w celu uzasadnienia” szczególnego układu elementów dyskursywnych²⁰⁶. Granice dyskursów zaś stają się widoczne w formie artykulacji służących do wyjaśnienia i uzasadnienia przyczyn rozdzielania dyskursywnych elementów, połączonych punktami węzłowymi z innymi elementami dyskursywnymi²⁰⁷. Po zrekonstruowaniu strukturalnego porządku dyskursu przychodzi czas na *trzeci krok* analizy, czyli zidentyfikowanie materialnych przesłanek obserwowanego dyskursu. Rozważając opisaną wcześniej właściwość dyskursywnej materialności (por. części 2.2 i 4.3), badacz skupia się na utrwalonych rolach podmiotowych i instytucjach, które regulują enuncjacyjne możliwości aktorów społecznych. Role podmiotowe i instytucje można identyfikować przy pomocy dwóch analitycznych strategii. Możemy odwołać się do ogólnych właściwości dyskursywnych reżimów (por. ilustracja 2), by szukać empirycznych wskazówek dotyczących zależnych od kontekstu, wzajemnych relacji między dyskursami, rolami podmiotowymi i instytucjami. Analiza synchroniczna jest zakończona, gdy uda się zrekonstruować zarówno dyskurs, który w danym momencie stanowi społeczne znaczenie przedmiotu badań, jak też role podmiotowe i instytucje, które podtrzymują ten dyskurs poprzez skłanianie aktorów społecznych do realizacji wzajemnie spójnych praktyk artykulacji.

Także diachroniczną analizę może postrzegać jako złożoną z trzech analitycznych etapów. Pierwszy zasadza się na wykorzystaniu wcześniejszej

206 C. Cederström, A. Spicer, *Discourse of the Real Kind*, dz. cyt., s. 195.

207 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., § 47–50.

wiedzy, dotyczącej kontekstu w celu konceptualizacji badanej społecznej zmiany, a także identyfikacji aktorów społecznych, których praktyki artykulacji mogły rozpocząć i wprowadzić w życie zaobserwowaną zmianę. To wstępne rozumienie społecznej zmiany otwiera możliwość zbudowania korpusu danych, obejmującego praktyki artykulacji, które podtrzymują istniejące społeczne *status quo*, a także praktyki artykulacji, które dały impuls do społecznej zmiany i towarzyszyły jej wyłonieniu się. Drugim krokiem diachronicznej analizy jest analiza treści zgromadzonych danych. Jest ona nastawiona na rekonstrukcję dyskursywnych struktur kontestującego i kontestowanego dyskursu, a także na identyfikację ich strukturalnych różnic. Poza tym identyfikacja działań kontr-hegemonicznych, które zapoczątkowały proces kontestowania dominującego dyskursu, oraz działań hegemonicznych, które powołały nowy hegemoniczny dyskurs, umożliwi zlokalizowanie historycznych i społecznych źródeł dyskursywnej zmiany. *Trzeci etap* analizy diachronicznej skupia się na wzajemnych relacjach między kontestowanym a kontestującym dyskursem i na materialnych warunkach możliwości każdego z nich. Analitycznym celem jest identyfikacja ról podmiotowych oraz instytucji, które wspierały stabilność kontestowanego dyskursu, wymiaru, w jakim dane role podmiotowe i instytucje były kontestowane, modyfikowane i zastępowane za pomocą działań kontr-hegemonicznych, a także nowych ról podmiotowych i instytucji, których wprowadzenie było uzasadnione za pomocą nowego hegemonicznego dyskursu. Torfing twierdzi²⁰⁸, że analiza dyskursywnej zmiany musi brać pod uwagę także role podmiotowe i instytucjonalne afiliacje hegemonicznych aktorów, gdyż te mogą do pewnego stopnia wyjaśniać wiarygodność zmiany społecznej i wynikającej z owej wiarygodności społecznej akceptację dla zmiany²⁰⁹.

Brak obiektywnego fundamentu dyskursu, na jaki wskazuje rama teoretyczna PAD, oznacza także, że zrekonstruowane analitycznie dyskursy odzwierciedlają kontekstowe historyczne źródła i warunki możliwości. Ten przygodny, zależny od kontekstu charakter dyskursu ogranicza możliwość uogólniania empirycznych wniosków i stosowania ich do innych społecznych kontekstów. Tym niemniej chciałbym dowieść, że empiryczne wnioski powinny być zestawione z innymi, tak by ułatwić recepcję i umożliwić porównania

208 J. Torfing, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 152.

209 Por. E. Laclau, *New Reflections of the Revolution of Our Time*, dz. cyt., s. 77.

z obserwacjami poczynionymi w ramach innych projektów badawczych. A zatem, trzeci krok empirycznej analizy dyskursu polega na zestawieniu [*collocation*] empirycznych wniosków²¹⁰. Zestawienie wyników badań polega na wyróżnieniu tych aspektów zjawisk, które, jak możemy domniemywać, stanowią *differentia specifica* dyskursywnej konstrukcji badanego przez nas przedmiotu, co jednocześnie zasługuje naszym zdaniem na porównanie z dyskursywną konstrukcją podobnych zjawisk w innych kontekstach. Stosując wskazówki Webera²¹¹ dotyczące konstrukcji „typów idealnych”, zestawianie możemy przeprowadzić za pomocą „jednostronnego zaakcentowania” [*one-sided accentuation*] któregoś nadrzędnego, związanego ze zjawiskami wymiaru czy też aspektu umożliwiającego porównanie wyników naszych badań z badaniami przeprowadzonymi na podobnych społecznych zjawiskach. Ogólne właściwości popularnych i pluralistycznych dyskursów oraz ogólne właściwości dyskursywnych reżimów pełnią rolę pojęć średniego zasięgu, a zatem mogą służyć jako heurystyczne środki identyfikowania dyskursów, pojawiających się w różnych kontekstach, a także form i kierunków dyskursywnej zmiany etc. Różne typy hegemonicznych i kontr-hegemonicznych działań opracowane przez Nonhoffa²¹² mogą również pełnić rolę analitycznych kategorii, możliwych do zastosowania w identyfikacji procesów historycznej zmiany, powtarzających się w rozmaitych kontekstach. Stosując podejście Marttili²¹³, możemy również wyprowadzić różnego rodzaju role podmiotowe z empirycznych danych, skupiając się na ich typowych i potencjalnie uogólnianych właściwościach. Glynos i Howarth wskazują na możliwość zestawienia empirycznych wniosków w celu identyfikacji „logik”, takich jak „ekonomizacja”, „biurokratyzacja”, „unaukowienie”, które można rozumieć jako charakterystyki procesów zachodzących w badanym przez nas kontekście²¹⁴. Tabela 3 podsumowuje analityczne kroki PAD w zestawieniu z ich celami i strategiami.

210 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 189.

211 M. Weber, *Objectivity in Social Science and Social Policy*, w: *The Methodology of the Social Science*, red. E.A. Shils, H.A. Finch, New York 1949, s. 90.

212 M. Nonhoff, *Politischer Diskurs und Hegemonie*, dz. cyt., M. Nonhoff, *Politische Diskursanalyse als Hegemonieanalyse*, dz. cyt.

213 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt.; T. Marttila, *Whither Governmentality Research?*, dz. cyt.

214 J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, dz. cyt., s. 104n.

Tabela 3. Analityczne etapy i strategie

Etap analizy	Operacjonalizacja
1. Współ-konstrukcja	
Tematyczna konceptualizacja	Wybór i określenie tematu i przedmiotu badań
Kontekstualna konceptualizacja	Definicja przestrzennych i czasowych współrzędnych obiektu badań
Epistemologiczne zerwanie	Przeczące tradycjom badawczym usunięcie epistemicznego wpływu zdroworozsądkowych koncepcji, mniej lub bardziej eksplicytnych normatywnych stanowisk oraz teoretycznej perspektywy
Dekonstrukcja	Dekonstrukcja społecznie przyjętego przekonania o oczywistości bądź konieczności związanej z ustanowieniem przedmiotu badań
Teoretyczna konceptualizacja	Operacjonalizacja ramy teoretycznej do ramy heurystycznej, informującej o ogólnych warunkach konstytutywnych dla przedmiotu badań
2. Rekonstrukcja	
Analiza synchroniczna	<p><u>Krok 1: Zbudowanie korpusu danych:</u> Identyfikacja zestawu praktyk artykulacji, który na podstawie wcześniejszej wiedzy uznajemy za potencjalnie odpowiedzialny za ustanowienie i podtrzymanie społecznego znaczenia naszego obiektu analizy w badanym kontekście czasoprzestrzennym</p> <p><u>Krok 2: Analiza dyskursu skupiona na treści:</u> Rekonstrukcja dyskursu wytworzonego w wybranej próbie praktyk artykulacji</p> <p><u>Krok 3: Rekonstrukcja dyskursywnej materialności:</u> Identyfikacja ról podmiotowych i instytucji, regulujących enuncjacyjne możliwości podmiotów społecznych i ustanawiających materialne przesłanki zrekonstruowanej struktury dyskursu</p>
Analiza diachroniczna	<p><u>Krok 1: Zbudowanie korpusu danych:</u> Identyfikacja praktyk artykulacji, które wzmacniały postrzeganą zmianę społeczną bądź też ustanawiały i podtrzymywały dyskurs, na który wpłynęła zmiana społeczna</p> <p><u>Krok 2: Analiza dyskursu skupiona na treści:</u> Analiza zawartości kontestowanego dyskursu, sprobematyzowanego i przekształconego przez działania kontr-hegemoniczne, a także nowego hegemonicznego dyskursu, powołanego do życia przez akty hegemoniczne</p> <p><u>Krok 3: Rekonstrukcja materialnego kontekstu i konsekwencji dyskursywnej zmiany:</u> Identyfikacja ról podmiotowych oraz instytucji, ustanowionych przez działania hegemoniczne i kontestowanych przez działania kontr-hegemoniczne</p> <p>Identyfikacja ról podmiotowych i instytucjonalnych afiliacji hegemonicznych aktorów, mogących wyjaśnić wiarygodność i społeczną akceptację dla ich hegemonicznych i kontr-hegemonicznych działań.</p>
3. Zestawienie	Identyfikacja uzyskanych wyników badań z badanymi zjawiskami w celu wsparcia (ułatwienia) ich recepcji i porównania z badaniami prowadzonymi na podobnych zjawiskach.

5.2. Metody gromadzenia i interpretacji danych

Opisana wyżej przesłanka metodologicznego holizmu zakłada, że w toku badań musimy zatroszczyć się o to, aby „teoria, metodologia i metody” tworzyły wewnętrznie spójny „estetyczny kontekst” empirycznych badań²¹⁵. Chcąc

²¹⁵ R. Diaz-Bone, *Zur Methodologisierung der Foucaultschen Diskursanalyse*, dz. cyt., § 6.

wprowadzić w życie metodologiczny holizm, musimy uznać, że to przyjęta przez nas teoretyczna rama decyduje o tym, jak „jawi się rzeczywistość oraz na jakie sposoby możemy ją badać, a na jakie – nie”²¹⁶. Analitycy dyskursu nie mogą dowolnie wybierać spośród istniejących metod zbierania i interpretacji danych, gdyż każda z tych metod została wypracowana w ramach określonych założeń dotyczących właściwości zjawisk i obiektów będących przedmiotem badań. Gaukroger podkreśla, że metody naukowe nie tylko „opisują”, lecz także „tworzą zjawiska”²¹⁷. By zastosować przesłankę metodologicznego holizmu w badaniach empirycznych, musimy poddać świadomej refleksji, w jakim stopniu różne metody zbierania i interpretowania danych są zgodne z przyjętymi *a priori* właściwościami dyskursu i dyskursywnej konstrukcji życia społecznego. Poza wskazówkami zawartymi w pracach Glaszego²¹⁸ i Marttili²¹⁹, istnieje bardzo niewiele informacji o naukowych metodach, które umożliwiłyby wprowadzenie w czyn empirycznej postfundacyjnej analizy dyskursu, opartej na metodologicznym holizmie. W celu wypełnienia tej luki, kolejne dwie części skupią się na identyfikacji spójnych metod zbierania (5.2.1) i interpretacji danych (5.2.2.) w oparciu o teoretyczne, metodologiczne i związane ze zjawiskami fundamenty PAD.

5.2.1. Zbieranie danych

Postfundacyjna analiza dyskursu obejmuje oparte na teorii podejście do badań empirycznych, których głównym celem jest nadanie empirycznej widoczności wszystkim elementom dyskursu, ustanawiającym życie społeczne i nadającym mu strukturę. Pamiętając, że praktyki (artykulacji) są realizowane w ramach jakiegoś dyskursu [*on behalf of some discourse*], który jednocześnie reguluje znaczące praktyki aktorów społecznych, analitycy dyskursu muszą zlokalizować zestaw praktyk społecznych, jakie powołują i realizują [*effectuate*] określony dyskurs. Podobnie jak Foucaultowskie (archeologiczne) podejście do analizy dyskursu²²⁰, także PAD musi zacząć od wstępnego określenia archiwum – tj. zespołu

216 Tamże.

217 St.W. Gaukroger, *Bachelard and the Problem of Epistemological Analysis*, „Studies in History and Philosophy of Science” 1976, Part A, nr 7 (3), s. 222.

218 G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskusstheorie*, dz. cyt.

219 T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt.

220 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, dz. cyt.

praktyk – które można poddać analizie w ramach konkretnych empirycznych badań i które, zgodnie z naszymi obserwacjami, wyrażają dyskurs odpowiedzialny za formowanie naszego obiektu badań i do tego dyskursu należą²²¹.

Zgodnie z ogólnie przyjętymi zasadami badań jakościowych, analitycy dyskursu mogą aktywnie „generować” swoje dane empiryczne poprzez wywiady badawcze oraz obserwacje w terenie, a także „zbierać” dane, czerpiąc z już istniejącego materiału tekstowego²²². Nie będziemy zagłębiać się dalej w kwestie związane z metodologią oraz praktycznymi wyzwaniem wywiadów badawczych, obserwacji w terenie oraz zbierania tekstów. Warto jednak zwrócić uwagę, że każda z tych metod może być wykorzystana w ramach PAD, o ile tylko nie jest używana z intencją zapewnienia „bezpośredniego dostępu” do świadomych koncepcji aktorów społecznych, a także interpretacji i motywacji ich „działań i wzorców postępowania”. Zamiast tego, zgodnie z hermeneutyką drugiego stopnia, analiza winna skupiać się na naświetleniu strukturalnej organizacji dyskursu wprowadzonego w życie i podtrzymanego przez owe praktyki²²³. Biorąc pod uwagę, że dyskursy nie tylko odsyłają do strukturalnej organizacji języka, lecz także obejmują relacyjną strukturę społecznie znaczących obiektów ustanowionych, podtrzymanych i zmienianych za pomocą praktyk społecznych, nie istnieją powody, dla których empiryczna analiza dyskursu miałyby się ograniczać do analizy materiału tekstowego. Każda praktyka społeczna musi być postrzegana jako „fragment” bardziej rozbudowanego dyskursu²²⁴, który ogranicza enuncjacyjny potencjał aktorów społecznych, stąd możemy korzystać z metod obserwacji w terenie, chcąc odkrywać pozalingwistyczne wzory praktyk. Jak wskazują Guest, Namey i Mitchell²²⁵, metody obserwacji w terenie mogą umożliwić identyfikację wzorów praktyk w drodze empirycznego „liczenia częstotliwości bądź/i intensywności określonych zachowań lub wydarzeń, bądź też mapowania społecznej kompozycji oraz

221 N. Åkerström Andersen, *Discursive Analytical Strategies*, dz. cyt., s. 13.

222 A. Diekmann, *Empirische Sozialforschung: Grundlagen, Methoden, Anwendungen (9th ed.)*, Reinbek 2014, s. 434n; U. Flick, *Sozialforschung: Methoden und Anwendungen: Ein Überblick für die BA-Studiengänge*, Reinbek 2009, s. 128n.

223 U. Flick, *Sozialforschung*, dz. cyt., s. 128.

224 S. Jäger, F. Maier, *Theoretical and Methodological Aspects of Foucauldian Critical Discourse Analysis and Dispositive Analysis*, w: *Methods of Critical Discourse Analysis*, dz. cyt., s. 47.

225 G. Guest, E.E. Namey, M.L. Mitchell, *Collecting Qualitative Data: A Field Manual for Applied Research*, London 2013, s. 78.

działania określonej sceny”. Metoda wywiadów badawczych może być wykorzystana w celu naświetlenia rutynowo realizowanych wzorów zachowań. Jednak mając w pamięci przedstawioną wcześniej krytykę metodologicznej pozycji hermeneutyki pierwszego stopnia, nie możemy używać wywiadów badawczych, aby uzyskać dostęp do świadomości przedstawianych przez aktorów społecznych „światów życia” [*life-worlds*]²²⁶. Zgodnie z hermeneutyką drugiego stopnia, wywiad może stanowić środek do uzyskania przez badacza dostępu do „niedostępnych inaczej obszarów praktyki”²²⁷.

Wcześniej objaśniona przesłanka metodologicznego holizmu sugeruje, że dane empiryczne muszą być zbierane w zgodzie z przyjętymi uprzednio właściwościami badanego obiektu. Ogólnie rzecz ujmując, analityczna trafność danych empirycznych zależy od ich możliwości w zakresie nadawania widoczności dyskursowi, który, zgodnie z założeniami, jest odpowiedzialny za formowanie się naszego obiektu badań. Chociaż praktyki artykulacji aktorów społecznych są zawsze prowadzone w ramach jakiegoś dyskursu (por. części 3.1, 4.1), nie możemy zidentyfikować dyskursu, któremu aktor społeczny daje wyraz na podstawie pojedynczego aktu artykulacji. Aby zrekonstruować dyskurs stanowiący horyzont możliwości i inteligibilności określonego aktu artykulacji, musimy zidentyfikować punkty (syntagmatycznej i paradygmatycznej) spójności między artykulacjami przeprowadzonymi przez aktorów społecznych, którzy – jak zakładamy – pełnią określone role podmiotowe w badanym dyskursie. Nasza próbka musi zatem obejmować znaczącą część populacji, co do której możemy przyjąć, że należy do tego samego dyskursu, bądź też stanowi reprezentatywną próbkę całości aktów artykulacji w badanej populacji. To oznacza, że zbieranie danych poprzedza wstępny etap określenia czasoprzestrzennych współrzędnych badanego dyskursu oraz grupy podmiotów, którego (re)produkują.

Jednak opisany wcześniej całkowity brak jakichkolwiek obiektywnych podstaw dyskursu oznacza, że dyskursy nie są w sposób naturalny ograniczone do danej populacji, społecznego kontekstu czy instytucji²²⁸. A zatem wstępna

226 S. Kvale, *The Qualitative Research Interview: A Phenomenological and Hermeneutical Mode of Understanding*, „Journal of Phenomenological Psychology” 1983, nr 14 (2), s.174.

227 A. Deppermann, *Interview als Text vs. Interview als Interaktion*, „Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research” 2013, nr 14 (3), art. 13, § 3.

228 N. Åkerström Andersen, *Discursive Analytical Strategies*, dz. cyt., s. 13.

próbka pozostaje jedynie przybliżoną i wymaga dalszego uzupełniania, wraz ze wzrostem naszej wiedzy o jej czasoprzestrzennych współrzędnych i podmiotach w niej uwzględnionych. Wstępna próbka jest zawsze oparta na jakiegoś rodzaju analizie dyskursu, która poprzedziła zbieranie wtórnych danych, takich jak dotychczas zrealizowane badania dotyczące naszego przedmiotu badań. Możemy korzystać z wtórnych danych, aby identyfikować zdroworozsądkowe założenia, leżące u podstaw przekonań aktorów społecznych co do społecznego znaczenia przedmiotu badań, a następnie prześledzić, którzy aktorzy społeczni powołują i reprodukują te zdroworozsądkowe koncepcje. Po zlokalizowaniu wstępnej próbki danych i zrekonstruowaniu charakterystycznej dla niej struktury dyskursu, możemy krok po kroku rozbudowywać tę próbkę danych o kolejne artykulacje. Istnieje wiele możliwych metod rozbudowywania korpusu danych, tak by osiągnąć pełniejszy obraz badanego dyskursu. Po pierwsze, możemy przejrzeć zebrane dane, szukając odniesień do innych podmiotów uznawanych za wpływowe i inspirujące, by w ten sposób rozbudować próbkę o artykulacje pochodzące od tych podmiotów²²⁹. Po drugie, możemy wykorzystać oparte na metodologii jakościowej wywiady z już uwzględnionymi podmiotami w połączeniu z analizą sieciową, by powiększyć zasób informacji o całej „sieci” aktorów społecznych zaangażowanych w generowanie określonej koncepcji naszego przedmiotu badań²³⁰. Po trzecie, możemy pójść za przykładem Glasze²³¹ i poddać ocenie wzajemną spójność różnych próbek danych za pomocą ilościowej analizy leksykometrycznej, pozwalającej na przeszukiwanie wybranego korpusu danych pod kątem relatywnie często powtarzających się elementów leksykalnych. Częste pojawianie się określonych elementów leksykalnych (np. takich jak „przedsiębiorca”, „innowacja”, „gospodarka oparta na wiedzy”) służy za empiryczną wskazówkę wzajemnej strukturalnej spójności różnych zestawów danych i pozwala nam wnioskować, że dokonujące artykulacji podmioty reprezentują ten sam dyskurs²³². Po

229 D. Soulliere, D.W. Britt, D.R. Maines, *Conceptual Modeling as a Toolbox for Grounded Theorists*, „The Sociological Quarterly” 2001, nr 42 (2), s. 254.

230 S. Bernhard, *Identitätskonstruktionen in narrativen Interviews. Ein Operationalisierungsvorschlag im Anschluss an die relationale Netzwerktheorie*, „Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research” 2014, nr 15 (3), Art. 1, § 11n.

231 G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskurstheorie*, dz. cyt., § 25n.

232 Tamże.

zebraniu wystarczającej ilości empirycznych wskazówek co do strukturalnej koherencji tekstu, możemy przejść do dokładniejszej jakościowej interpretacji dyskursywnych relacji i tożsamości.

Jeśli chodzi o analityczną trafność zgromadzonych danych, brak obiektywnych podstaw i naturalnej „lokalizacji” dyskursu połączony z epistemicznym nachyleniem empirycznej analizy utrudniają bądź ograniczają możliwość ocenienia w kategoriach „teoretycznego nasycenia”, czy zgromadzona ilość danych jest wystarczająca. Koncepcja teoretycznego nasycenia wywodzi się z kontekstu teorii ugruntowanej i oznacza, że zbieranie danych można uznać za ukończone, gdy „gromadzenie nowych danych już nie prowadzi do nowych teoretycznych spostrzeżeń”²³³. Brak obiektywnej podstawy i granic dyskursu oraz epistemiczny relatywizm (naukowych) interpretacji skłaniają do uznania, że twierdzenie o zgromadzeniu wystarczającej ilości danych musi być ocenione pragmatycznie w odniesieniu do empirycznej wiarygodności. Wiarygodność naszych danych może być zapewniona za pomocą dwóch, stosowanych kolejno strategii. Po pierwsze – nasza próbka jest wiarygodna, jeśli możemy wykazać, że podmioty, których praktyki artykulacji analizujemy, mogą być w sposób racjonalny uznane za obejmujące role podmiotowe w ramach badanego dyskursu. Po drugie – wcale nie wystarcza, że zidentyfikujemy istotną grupę aktorów społecznych, musimy jeszcze zadbać o to, by ich praktyki artykulacji były przedstawione w sposób wystarczająco reprezentatywny do naświetlenia całego badanego dyskursu.

5.2.2. Interpretowanie danych

Zgodnie z metodologicznym holizmem, przyjęte apriorycznie właściwości badanego obiektu muszą determinować, „jak... rzeczywistość jawi się oraz na jakie sposoby możemy ją badać, a na jakie – nie”²³⁴. A zatem, nasza wiedza dotycząca właściwości dyskursu i ich materialnych warunków możliwości powinna wyznaczać heurystyczne „ram[y] interpretacyjn[e], dzięki którym można postrzegać rzeczywistość”²³⁵. Teoretyczne i metodologiczne przesłanki PAD podkreślają, że dyskurs odnosi się do opartego na relacjach układu elementów,

233 K. Charmaz, *Teoria ugruntowana*, dz. cyt., s. 147.

234 R. Diaz-Bone, *Zur Methodologisierung der Foucaultschen Diskursanalyse*, dz. cyt., § 5.

235 K. Charmaz, *Teoria ugruntowana*, dz. cyt., s. 165.

ustanawiającego społeczne znaczenie danego obiektu. Chociaż dyskurs ma funkcję związaną z generowaniem znaczenia, nie może być zrównany ani z posiadanym subiektywnie i podzielanym intersubiektywnie zbiorem wiedzy, ani z Foucaultowską „epistemą”, tj. specyficznym dla danego momentu historycznego „horyzontem percepcji”²³⁶. Przypomnijmy: znaczenie (znaczone, *signifié*) jest przygodne i zależy od ustanowionych przez aktorów społecznych relacji między elementami będącymi nośnikami znaczenia (znaczące, *signifiant*). Istnieją dwa powody, dla których PAD może badać jedynie, *jak* znaczenia są produkowane, ale nie *jakie* znaczenia są produkowane. Po pierwsze, dyskursywna sedymencja i wynikające z niej podporządkowanie [*subjection*] aktorów społecznych i ich ról prowadzi do sytuacji, kiedy społeczne znaczenie obiektu jest oddzielone od samoświadomych koncepcji tego obiektu przez aktorów społecznych. Po drugie, epistemologiczne nachylenie charakteryzujące percepcję sprawia, że dostęp do utrwalonych znaczeń, stanowiących racjonalizacje rozmaitych praktyk społecznych, jest dla analityka niemal niemożliwy. Te dwie przeszkody natury epistemologicznej pokazują jasno, że empiryczna analiza danych nie skupia się na „treści znaczenia”, lecz na generujących znaczenia relacjach. Te dwie epistemologiczne przeszkody sprawiają, że możemy odrzucić analityczną przydatność i adekwatność rozmaitych metod „etnometodologicznych”, gdyż zakładają one, iż działania aktorów społecznych są umotywowane i oparte na podzielanej intersubiektywnie, „zbiorowej przestrzeni doświadczenia”²³⁷. U podłoża metod etnometodologicznych, takich jak obserwacja uczestnicząca, wywiady narracyjne, analiza dokumentów i analiza konwersacyjna, leży epistemologiczne założenie, że możliwe jest naświetlenie subiektywnie doświadczanej oraz intersubiektywnie podzielanej „przestrzeni doświadczenia”²³⁸. Co więcej, metody etnometodologiczne są niekompatybilne z PAD także dlatego, że preferują metodologiczną pozycję hermeneutyki pierwszego stopnia, która nie wymaga „ani wstępnego opisu, ani empirycznej generalizacji, ani formalnego zawężenia zmiennych elementów i ich analitycznych

236 R. Diaz-Bone, *Die französische Epistemologie und ihre Revisionen*, dz. cyt., § 21.

237 R. Bohnsack, *Group Discussions and Focus Groups*, w: *A Companion to Qualitative Research*, red. U. Flick, E. von Kardorff, I. Steinke, London 2004, s. 218.

238 Tamże, s. 214n; D.W. Maynard, St.E. Clayman, *The Diversity of Ethnomethodology*, „Annual Review of Sociology” 1991, nr 17, s. 396n.

relacji”²³⁹. W badaniach etnometodologicznych zamiast stosować apriorycznie określone kody teoretyczne do osiągnięcia epistemologicznego zerwania ze świadomymi koncepcjami siebie podmiotów społecznych, badacz powinien odroczyć wprowadzenie analitycznie uczulających [*analytically sensitizing*] pojęć „aż do momentu, gdy zostaną odkryte znaczenia pojęć osadzone w konkretnym kontekście”²⁴⁰.

Pamiętajmy, że głównym analitycznym celem PAD jest uczynienie widocznymi dyskursów i dyskursywnych materialności. O ile dyskursy są empirycznie obserwowalne w postaci „umocowania elementów w konkretnym czasie” [*temporal fixations of elements*] w praktykach artykulacji aktorów społecznych²⁴¹, o tyle dyskursywne materialności są obserwowalne w formach ról podmiotowych i instytucjach, które wspólnie regulują enuncjacyjny potencjał aktorów społecznych. Rozróżnienie między dyskursem a dyskursywną materialnością zakłada, że empiryczna analiza dyskursu powinna uwzględniać perspektywy „multimodalne”, gdyż bierze ona pod uwagę zarówno interpretację elementów lingwistycznych, jak i materiałów poza-językowych²⁴². Multimodalny charakter obiektu badań PAD wymaga zatem przyjęcia multimodalnego podejścia do empirycznych badań. Choć teksty zawierają indeksalne wskaźniki ról podmiotowych i instytucji, które konstytuują dyskursywną materialność, ich analiza będzie najczęściej wymagała wykorzystania metod poza-tekstowych, takich jak „mapowanie sytuacji”, będące elementem „analizy sytuacyjnej”²⁴³. Erzberger i Kelle twierdzą, że wielowymiarowość (i multimodalność) badanych obiektów wymaga wykorzystania wielu metod, które razem „oferują inne ujęcia (...) obiektu i (...) składają się na pełniejszy obraz badanego zjawiska”²⁴⁴.

239 D.W. Maynard, St.E. Clayman, *The Diversity of Ethnomethodology*, s. 387.

240 N.K. Denzin, *Symbolic Interactionism and Ethnomethodology: A Proposed Synthesis*, „American Sociological Review” 1969, nr 34 (6), s. 926.

241 G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskurstheorie*, dz. cyt., § 37.

242 Th. Van Leeuwen, *Introducing Social Semiotics*, dz. cyt., s. 5n.

243 A.E. Clarke, *Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern Turn*, „Symbolic Interaction” 2003, nr 26 (4); A.E. Clarke, *Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern Turn*, Thousand Oaks (CA) 2005.

244 Ch. Erzberger, U. Kelle, *Making Inferences in Mixed Methods: The Rules of Integration*, w: *Handbook of Mixed Methods for the Social and Behavioural Sciences*, red. A.T. Tashakkori, Thousand Oaks (CA) 2003.

Wykazawszy, że praktyki artykulacji nie są jedynie lingwistyczne w swoim charakterze, Howarth, przekonuje do „kreatywnego rozszerzenia konceptu dyskursu, tak by obejmował on wszystkie wymiary społecznej rzeczywistości, a nie tylko – tradycyjnie – praktyki związane z mówieniem, pisaniem i komunikacją”²⁴⁵. Glasze jednak słusznie argumentuje, że dyskursy są najłatwiej dostępne w postaci tekstów²⁴⁶. Innymi słowy, możemy wykorzystywać metody skupione na tekstach [*text-centred methods*] do badania dyskursów zawartych w materiałach tekstowych. Biorąc pod uwagę, że dyskursy składają się z relacyjnych układów dyskursywnych relacji i tożsamości, musimy odwołać się do metod interpretacyjnych, które pozwolą nam na wstępie odkryć relacyjną strukturę pojedynczych artykulacji, a następnie spoić te fragmentaryczne struktury w całościową wspólną strukturę dyskursu. Metody opracowane w kontekście strukturalistycznych podejść do analizy narracyjnej²⁴⁷ są nie tylko spójne z relacyjną epistemologią znaczenia, lecz także dostarczają rozmaitych strategii, pozwalających na identyfikację wzajemnie spójnych „wzorów narracyjnych” [*narrative patterns*]²⁴⁸. Możemy wykorzystać takie „wzory narracyjne” do identyfikacji narracyjnych struktur, charakterystycznych dla określonej grupy społecznej, oraz „meta-narracji”²⁴⁹, które pokażą, że konkretna grupa reprezentuje ten sam dyskurs²⁵⁰. Wiele empirycznych analiz przeprowadzonych zgodnie z PAD świadczy o możliwości zastosowania metod strukturalnej analizy narracyjnej w badaniach empirycznych²⁵¹. Chcąc pozostać w zgodzie z metodologicznie holistyczną interpretacją artykulacji, musimy odwołać się do teoretycznych kodów wywiedzionych z teoretycznej (część 2) i związanej ze zjawiskami (część 4.4.3) ramy PAD, które pełnią funkcję „paradygmatu

245 D. Howarth, *Hegemony, Political Subjectivity, and Radical Democracy*, w: *Laclau: A Critical Reader*, dz. cyt., s. 265.

246 G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskurstheorie*, dz. cyt., § 27.

247 M.S. Somers, *The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach*, „Theory & Society” 1994, nr 23 (5); M.S. Somers, *What is Political or Cultural about Political Culture and the Public Sphere? Toward a Historical Sociology of Concept Formation*, „Sociological Theory” 1995, nr 13 (2).

248 M.S. Somers, *The Narrative Constitution of Identity*, dz. cyt., s. 606.

249 Tamże, s. 135.

250 S. Bernhard, *Identitätskonstruktionen in narrativen Interviews*, dz. cyt.; S. Titscher i in., *Methoden der Textanalyse*, dz. cyt., s. 206.

251 N. Carpentier, E. Spinoy, *Introduction*, dz. cyt.; G. Glasze, *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskurstheorie*, dz. cyt.; T. Marttila, *Culture of Enterprise in Neoliberalism*, dz. cyt.

kodowania” w badaniach empirycznych”²⁵². Analityczne wykorzystanie teoretycznych kodów zdefiniowanych *a priori* oznacza, że interpretacja artykulacji nie jest przeprowadzana *ad hoc*, w formie generowania „teoretycznych kodów i rodzin kodów”, które „uznajemy za odpowiednie do analizy naszych danych”. Zamiast tego musimy zastosować kody, które są „zakorzenione w (...) wybranej przez nas tradycji teoretycznej”²⁵³.

Istnieją co najmniej trzy metody analizowania dyskursywnej materialności. Po pierwsze, możemy prześledzić praktyki artykulacji aktorów społecznych, leżące u podstaw regulacji ról podmiotowych i instytucji poprzez lokalizowanie tych praktyk artykulacji, które definiują i podtrzymują owe role i instytucje. Ta analityczna strategia została opisana powyżej pod nazwą analizy „diachronicznej” (część 5.1.2). Po drugie, możemy odwołać się także do metod analitycznych wypracowanych w ramach „pragmatyki enuncjacji”²⁵⁴. Angermüller²⁵⁵ i Zienkowski²⁵⁶ twierdzą, że tak zwane „znaczniki enuncjacji” [*enunciative markers*] mogą służyć do lokalizowania wskaźników indeksykalnych, odnoszących się do kontekstu sytuacyjnego podmiotu enuncjacji w praktykach artykulacji. Znaczniki enuncjacji mogą być wykorzystane między innymi do naświetlania „schematów interpretacyjnych, reprezentujących pozycje podmiotowe w dyskursach”²⁵⁷. Po trzecie, możemy także odkrywać dyskursywne materialności poprzez wykorzystanie metod opracowanych w ramach „analizy sytuacyjnej”²⁵⁸. Metoda ta umożliwia mapowanie w sposób analityczny „tego, co ludzkie i nieludzkie, materialnych, a także symbolicznych/dyskursywnych elementów” postrzeganych przez analityka jako „robiące różnicę”, jeśli chodzi o zdolności aktorów społecznych w zakresie działania

252 U. Kelle, „Emergence” vs. “Forcing” of Empirical Data?, dz. cyt., § 22.

253 Tamże.

254 J. Angermüller, *From the Many Voices to Subject Positions in Anti-Globalization Discourse: Enunciative Pragmatics and the Polyphonic Organization of Subjectivity*, „Journal of Pragmatics” 2011, nr 43; J. Zienkowski, *Overcoming the Post-Structuralist Methodological Deficit: Metapragmatic Markers and Interpretative Logics in a Critique of the Bologna Process*, „Pragmatics” 2012, nr 22 (3).

255 J. Angermüller, *From the Many Voices to Subject Positions in Anti-Globalization Discourse*, dz. cyt.

256 J. Zienkowski, *Overcoming the Post-structuralist Methodological Deficit*, dz. cyt.

257 J. Angermüller, *From the Many Voices to Subject Positions in Anti-Globalization Discourse*, dz. cyt., s. 2993.

258 A.E. Clarke, *Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern Turn*, dz. cyt.

i realizowania praktyk artykulacji²⁵⁹. Diaz-Bone podkreśla, że analiza sytuacyjna oferuje wiele metod, takich jak różne typy map „sytuacyjnych”, „pozycyjnych”, „społecznych światów/scen” w celu identyfikacji i „ujęcia właściwych zasobów władzy”, które wspólnie wpływają na enuncjacyjny potencjał [*enunciative capacities*] aktorów społecznych. Analityczna korzyść analizy sytuacyjnej polega na tym, że metody mapowania mogą być wykorzystane w różnych kontekstach teoretycznych²⁶⁰. Clarke podkreśla, że analiza sytuacyjna nie definiuje, jakie zjawiska są interesujące w kontekście empirycznych badań, lecz pozostawia tę decyzję badaczowi/badaczce²⁶¹.

6. Podsumowanie i perspektywy

Celem tego tekstu było rozwiązanie problemu, jakim jest metodologiczny deficyt PAD za pomocą skonstruowania programu badawczego dla postfundacyjnej analizy dyskursu. Zgodnie ze wstępną konceptualizacją właściwości programu badawczego, przedstawiłem system pojęć teoretycznych, metodologicznych i związanych ze zjawiskami, które z kolei posłużyły za heurystyczną ramę do identyfikacji i rozwinięcia spójnych z nimi analitycznych strategii oraz metodycznych wytycznych dla empirycznej analizy dyskursu. Empiryczna analiza dyskursu została przedstawiona jako spójna z teorią współ-konstrukcji obiektu badań, jako wymagająca analitycznych strategii dających się pogodzić z właściwościami i pierwotnymi przesłankami dyskursu, i oparta na założeniu, że naukowe metody generowania i interpretacji empirycznych danych muszą być wybierane i wykorzystywane zgodnie z metodologicznymi przesłankami hermeneutyki drugiego stopnia oraz metodologicznego holizmu. Przedstawiony program badawczy działa także jako rama komunikacyjna, ponieważ nie tylko ułatwia analitykom dyskursu realizację indywidualnych projektów badawczych, ale stanowi także punkt odniesienia przy dyskusowaniu o wynikach badań, porównywaniu ich ze sobą oraz identyfikacji i rozwiązywaniu problemów

---

259 Tamże, s. 87.

260 R. Diaz-Bone, *Review Essay: Situationsanalyse – Strauss meets Foucault*, „Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research” 2013, nr 14 (1), Art. 11.

261 A.E. Clarke, *Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern Turn*, dz. cyt., s. 87, 89.

metodologicznych. Trzeba wspomnieć, że zarysowany program badawczy sam pełni funkcję dyskursu, ponieważ umożliwia rozróżnianie zainteresowań badawczych, metod oraz praktyk badawczych spójnych i niespójnych z PAD. Niemniej intencją tego tekstu nie było ustanowienie hegemonicznych i niepodważalnych metodycznych instrukcji. Zgodnie z tym, co twierdził Lakatos²⁶², „moc heurystyczna” programu badawczego zależy w dużej mierze od jego potencjału do inspirowania badań empirycznych. A zatem to wspólnocie naukowej przypadnie zadanie oceny ważności i użyteczności opisanego programu badawczego. W najlepszym wypadku ten program badawczy zainspiruje kolejne teksty, co zaowocuje dalszą debatą o metodologicznej pozycji PAD.

Podziękowania

Pragnę podziękować Vincentowi Gengnagelowi i Andreasowi Kallertowi, a także dwóm anonimowym recenzentom za krytyczne i pomocne uwagi do wcześniejszych wersji tego artykułu.

Bibliografia

- Åkerstrøm Andersen N., *Discursive Analytical Strategies: Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*, Policy Press, Bristol 2003.
- Alasuutari P., *Theorizing in Qualitative Research: A Cultural Studies Perspective*, „Qualitative Inquiry” 1996, nr 4 (2), s. 371–384.
- Alvesson M., Sköldbberg K., *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research*, Sage, London 2000.
- Angermüller J., *From the Many Voices to Subject Positions in Anti-Globalization Discourse: Enunciative Pragmatics and the Polyphonic Organization of Subjectivity*, „Journal of Pragmatics” 2011, nr 43, s. 2992–3000.
- Angermüller J., *Nach dem Strukturalismus: Theoriediskurs und intellektuelles Feld in Frankreich*, transcript, Bielefeld 2007.
- Bachelard G., *The New Scientific Spirit*, Beacon Press, Boston 1984.

262 I. Lakatos, *Falsyfikacja a metoda naukowych programów badawczych*, dz. cyt., s. 80.

- Bernhard S., *Identitätskonstruktionen in narrativen Interviews. Ein Operationalisierungsvorschlag im Anschluss an die relationale Netzwerktheorie*, „Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research” 2014, nr 15 (3), art. 1, <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs140311>, dostęp: 15 października 2014.
- Bohnsack R., *Group Discussions and Focus Groups*, w: *A Companion to Qualitative Research*, red. U. Flick, E. von Kardorff, I. Steinke, Sage, London 2004, s. 214–221.
- Boucher G., *The Charmed Circle of Ideology: A Critique of Laclau, Mouffe, Butler and Žižek*, Re-Press, Melbourne 2008.
- Bourdieu P., *Science of Science and Reflexivity*, Polity Press, Cambridge 2008.
- Bourdieu P., *Was heißt sprechen? Zur Ökonomie des sprachlichen Tausches*, Braumüller, Vienna 2005.
- Bowman P., *Post-Marxism versus Cultural Studies: Theory, Politics and Intervention*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2007.
- Carpentier N., Spinoy E., *Introduction: From the Political to the Cultural*, w: *Discourse Theory and Cultural Analysis: Media, Arts and Literature*, red. N. Carpentier, E. Spinoy, Hampton Press, Cresskill (NJ) 2008, s. 1–28.
- Cederström C., Spicer A., *Discourse of the Real Kind: A Post-foundational Approach to Organizational Discourse Analysis*, „Organization” 2014, nr 21 (2), s. 178–205.
- Charmaz K., *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, tłum. B. Komorowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.
- Clarke A.E., *Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern Turn*, „Symbolic Interaction” 2003, nr 26 (4), s. 553–576.
- Clarke A.E., *Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern Turn*, Sage, Thousand Oaks (CA) 2005.
- Clegg S.R., Courpasson D., Phillips N., *Power and Organizations*, Sage, London 2006.
- Costache A., *For Post-historicist Philosophy of History: Beyond Hermeneutics*, „Logos & Episteme” 2011, nr 2 (4), s. 489–505.
- Crowell S.G., *Husserl, Heidegger, and Transcendental Philosophy: Another Look at the Encyclopaedia Britannica Article*, „Philosophy & Phenomenological Research” 1990, nr 50 (3), s. 501–551.
- Dean M., *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Sage, London 1999.
- Denzin N.K., *Symbolic Interactionism and Ethnomethodology: A Proposed Synthesis*, „American Sociological Review” 1969, nr 34 (6), s. 922–934.

- Deppermann A., *Interview als Text vs. Interview als Interaktion*, "Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research" 2013, nr 14 (3), Art. 13, <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs1303131>, dostęp: 5 lutego 2015.
- Derrida J., *Pismo i różnica*, tłum. K. Kłosiński, Wydawnictwo „KR”, Warszawa 2004.
- Derrida J., *Pozycje: rozmowy z Henri Ronsem, Julią Kristevą, Jean-Louis Houdebinem i Guy Scarpettą*, tłum. A. Dziadek, Kwartalnik Literacki "FA-art", Bytom 1997.
- Derrida J., *Signature, Event, Context*, w: *Limited Inc*, red. J. Derrida, s. 1–23, Northwestern University Press, Evanston (IL) 1977.
- Diaz-Bone R., *Die französische Epistemologie und ihre Revisionen: Zur Rekonstruktion des methodologischen Standortes der Foucaultschen Diskursanalyse*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research” 2007, nr 8 (2), Art. 6, <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0702241>, dostęp: 3 marca 2010.
- Diaz-Bone R., *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil: Eine Diskurstheoretische Erweiterung der Bourdieuschen Distinktionstheorie* (2nd ed.), VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2010.
- Diaz-Bone R., *Review Essay: Situationsanalyse – Strauss meets Foucault?*, „Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research” 2013, nr 14 (1), Art. 11, <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs1301115>, dostęp: 13 czerwca 2014.
- Diaz-Bone R., *Zur Methodologisierung der Foucaultschen Diskursanalyse*, „Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research” 2006, nr 7 (1), Art. 6, <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs060168>, dostęp: 3 marca 2010.
- Diekmann A., *Empirische Sozialforschung: Grundlagen, Methoden, Anwendungen* (9th ed.), Rowohlt, Reinbek 2014.
- Dyrberg T.B., *The Circular Structure of Power: Politics, Identity, Community*, Verso, London 1997.
- Erzberger Ch., Kelle U., *Making Inferences in Mixed Methods: The Rules of Integration*, w: *Handbook of Mixed Methods for the Social and Behavioural Sciences*, red. A. Tashakkori, Ch. Teddlie, Sage, Thousand Oaks (CA) 2003, s. 457–490.
- Flick U., *Sozialforschung: Methoden und Anwendungen: Ein Überblick für die BA-Studiengänge*, Rowohlt, Reinbek 2009.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977.

- Foucault M., *Nietzsche, genealogia, historia*, w: *Michel Foucault. Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, tłum. D. Leszczyński, L. Rasiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Wrocław 2000.
- Foucault M., *Technologies of the Self*, w: *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, red. M.H. Luther, H. Gutman, P.H. Hutton, University of Massachusetts Press, Amherst (MA) 1988.
- Frank M., *Was ist Neostrukturalismus?*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.
- Gadamer H.-G., *Prawda i metoda: zarys hermeneutyki filozoficznej*, tłum. B. Baran, Wydawnictwo „Inter Esse”, Kraków 1993.
- Gaukroger S.W., *Bachelard and the Problem of Epistemological Analysis*, „Studies in History and Philosophy of Science” 1976, Part A, nr 7 (3), s. 189–244.
- Glasze G., *Vorschläge zur Operationalisierung der Diskusstheorie von Laclau und Mouffe in einer Triangulation von lexikometrischen und interpretativen Methoden*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research”, 20078 (2), Art. 14, <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0702143>, dostęp: 17 kwietnia 2008.
- Glynos J., *The Grip of Ideology: A Lacanian Approach to the Theory of Ideology*, „Journal of Political Ideologies” 2001, nr 6 (2), s. 191–214.
- Glynos J., Howarth D., *Critical Explanation in Social Science: A Logics Approach*, „Swiss Journal of Sociology” 2008, nr 54 (1), s. 5–35.
- Glynos J., Howarth D., *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, Routledge, London 2007.
- Greimas A.J., *The Social Sciences: A Semiotic View*, University of Minnesota Press, Minneapolis (MN) 1990.
- Guest G., Namey E.E., Mitchell M.L., *Collecting Qualitative Data: A Field Manual for Applied Research*, Sage, London 2013.
- Gumbrecht H.U., *Produkcja obecności: czego znaczenie nie może przekazać*, tłum. K. Hoffmann, W. Szwebs, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2016.
- Halliday M.A.K., *An Introduction to Functional Grammar*, Edward Arnold, Sydney 1985.
- Heidegger M., *Bycie i czas*, tłum. B. Baran, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- Heidegger M., *Ontologia (Hermeneutyka faktyczności)*, tłum. M. Bonecki, J. Duraj, Wydawnictwo Rolewski, Toruń 2007

- Howarth D., *Applying Discourse Theory: The Method of Articulation*, w: *Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance*, red. D.R. Howarth, J. Torfing, s. 316–349, MacMillan, Basingstoke 2005.
- Howarth D., *Dyskurs*, tłum. A. Gašior-Niemiec, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.
- Howarth D., *Hegemony, Political Subjectivity, and Radical Democracy*, w: *Laclau: A Critical Reader*, red. S. Critchley, O. Marchart, Routledge, New York 2004, s. 256–276.
- Howarth D., *The Method of Articulation*, w: *Words Matter in Policy and Planning: Discourse Theory and Method in Social Science*, red. M. van den Brink, T. Metzke, s. 23–42, Labor Grafimedia, Utrecht 2006.
- Howarth D., *Towards a Heideggerian Social Science: Heidegger, Kiesel and Weiner on the Limits of the Anthropological Discourse*, „Anthropological Theory” 2004, nr 20044 (2), s. 229–247.
- Jäger S., Maier F., *Theoretical and Methodological Aspects of Foucauldian Critical Discourse Analysis and Dispositive Analysis*, w: *Methods of Critical Discourse Analysis 2nd ed.*, red. R. Wodak, M. Meyer, Sage, London 2009.
- Jakobson R., *Dwa aspekty języka i dwa typy zakłóceń afatycznych*, tłum. L. Zawadowski, w: *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. 1, wybór, red. nauk. i wstęp M.R. Mayenowa, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989, s. 150–175.
- Jørgensen M., Louise P., *Discourse Analysis as Theory and Method*, Sage, London 2002.
- Kelle U., „Emergence” vs. „Forcing” of Empirical Data? A Crucial Problem of “Grounded Theory” Reconsidered, „Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research” 2005, nr 6 (2), Art. 27, <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0502275>, dostęp: 17 marca 2013.
- Keller R., *The Sociology of Knowledge Approach to Discourse (SKAD)*, „Human Studies” 2011, nr 34, s. 43–65.
- Keller R., *Wissenssoziologische Diskursanalyse: Grundlegung eines Forschungsprogramms (3rd ed.)*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2011.
- Kiesel Th., *Hermeneutics of Facticity*, w: *Martin Heidegger: Key Concepts*, red. B.W. Davis, Acumen, Durham 2010, s. 17–32.
- Kvale S., *The Qualitative Research Interview: A Phenomenological and Hermeneutical Mode of Understanding*, „Journal of Phenomenological Psychology” 1983, nr 14 (2), s. 171–196.
- Laclau E., *Discourse*, w: *Companion to Contemporary Political Philosophy*, red. E. Goodin, Petit Philip, Basil Blackwell, Oxford 1993, s. 431–437.

- Laclau E., *Emancypacje*, tłum. różni, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław 2004.
- Laclau E., *Glimpsing the Future*, w: *Laclau: A Critical Reader*, red. S. Critchley, O. Marchart, Routledge, New York 2004, s. 279–328.
- Laclau E., *New Reflections of the Revolution of Our Time*, Verso, London 1990.
- Laclau E., *Populist Rupture and Discourse*, „Screen Education” 1980, nr 34, s. 87–93.
- Laclau E., Mouffe Ch., *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, tłum. S. Królak, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2007.
- Laclau E., Mouffe Ch., *Post-Marxism without Apologies*, w: *New Reflections of the Revolution of Our Time*, red. E. Laclau, Verso, London 1990, s. 97–132.
- Lakatos I., *Criticism and the Methodology of Scientific Research Programmes*, „Proceedings of the Aristotelian Society” 1968, nr 69, s. 149–186.
- Lakatos I., *Falsyfikacja a metoda naukowych programów badawczych*, w: *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, tłum. W. Sady, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1970.
- Lakatos I., *Lecture 8: The Methodology of Scientific Research Programmes*, w: *For and against Method*, red. M. Motterlini, University of Chicago Press, Chicago (IL) 1999, s. 96–108.
- Law J., *After Method: Mess in Social Science Research*, Routledge, London 2004.
- Lemke Th., *An Indigestible Meal? Foucault, Governmentality and State Theory*, „Distinktion” 2007, nr 8 (2), s. 43–65.
- Lemke Th., *New Materialisms: Foucault and the “Government Of Things”*, „Theory, Culture & Society” 2015, nr 32 (4), s. 3–25.
- Luhmann N., *Gesellschaft der Gesellschaft (Vol. I)*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1997.
- Liotard J.-F., *Die Phänomenologie*, Junius, Hamburg 1993.
- Marchart O., *Post-foundational Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2007.
- Marttila T., *Culture of Enterprise in Neoliberalism: Specters of Entrepreneurship*, Routledge, London 2013.
- Marttila T., *Constrained Constructivism in Post-structural Discourse Analysis*, „Sociologia Internationalis” 2010, nr 48 (1), s. 91–112.
- Marttila T., *Post-foundational Discourse Analysis: From Political Difference to Empirical Research*, Palgrave MacMillan, London 2015.
- Marttila T., *Whither Governmentality Research? A Case Study of The Governmentalization of the Entrepreneur in the French Epistemological Tradition*, „Forum Qualitative

- Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research” 2013, nr 14 (3), Art.10, <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs1303106>, dostęp: 1 października 2013.
- Marttila T., Gengnagel V., *Post-foundational Discourse Analysis and the Impasses of Critical Inquiry*, „Journal for Discourse Studies/Zeitschrift für Diskursforschung”, 2015, nr 3 (1), s. 50–69.
- Marzec W., *Momenty polityczności. Kazimierz Kelles-Kraus – między dialektyką dziejów a stanowieniem polityki demokratycznej*, „Hybis” 2012, nr 16, s. 1–21.
- Maynard D.W., Clayman S.E., *The Diversity of Ethnomethodology*, „Annual Review of Sociology” 1991, nr 17, s. 385–418.
- Michalski K., *Zrozumieć przemijanie*, Biblioteka Kwartalnika „KRONOS”, Fundacja Augusta hr. Cieszkowskiego, Warszawa 2011.
- Mouffe Ch., *Critique as Counter-hegemonic Intervention*, „transversal / EIPCP Multilingual Webjournal” 2008, <http://eipcp.net/transversal/0808/mouffe/en/print>, dostęp: 15 czerwca 2014.
- Nadel S.F., *The Theory of Social Structure (2nd ed.)*, Cohen & West Ltd, London 1962.
- Nonhoff M., *Politischer Diskurs und Hegemonie: Das Projekt Soziale Marktwirtschaft*, transcript, Bielefeld 2006.
- Nonhoff M., *Politische Diskursanalyse als Hegemonieanalyse*, w: *Diskurs, radikale Demokratie, Hegemonie: Zum politischen Denken von Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*, red. M. Nonhoff, transcript, Bielefeld 2007, s. 173–193.
- Phillips N., *Discourse or Institution? Institutional Theory and the Challenge of Critical Discourse*, w: *Debating Organization: Point-counterpoint in Organization Studies*, red. R. Westwood, S. Clegg, Blackwell, Malden (MA) 2003, s. 220–231.
- Purvis T., Hunt A., *Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...*, „The British Journal of Sociology” 1993, nr 44 (3), s. 473–499.
- Rappert B., *On the Mid Range: An Exercise in Disposing (or Minding the Gaps)*, „Science, Technology & Human Values” 2007, nr 32 (6), s. 693–712.
- Rorty R., *Filozofia a zwierciadło natury*, tłum. M. Szczubiałka, Fundacja Aletheia, Warszawa 1994.
- Rose N., Miller P., *Political Power beyond the State: Problematics of Government*, „The British Journal of Sociology” 1992, nr 43 (2), s. 173–205.
- Saussure F. de, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.

- Silverman D., *Interpretacja danych jakościowych: metody analizy rozmowy, tekstu i interakcji*, tłum. M. Głowacka-Grajper, J. Ostrowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Somers M.S., *The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach*, „Theory & Society” 1994, nr 23 (5), s. 605–649.
- Somers M.S., *What is Political or Cultural about Political Culture and the Public Sphere? Toward a Historical Sociology of Concept Formation*, „Sociological Theory” 1995, nr 13 (2), s. 113–144.
- Soulliere D., Britt D.W., Maines D.R., *Conceptual Modeling as a Toolbox for Grounded Theorists*, „The Sociological Quarterly” 2001, nr 42 (2), s. 253–269.
- Stäheli U., *Die politische Theorie der Hegemonie: Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*, w: *Politische Theorien der Gegenwart II: Eine Einführung*, red. A. Brodacz, G. Schaal, s. 194–223, Leske + Budrich, Opladen 2001.
- Stäheli U., *The Competing Figures of the Limit*, w: *Laclau: A Critical Reader*, red. S. Critchley, O. Marchart, Routledge, London 2004, s. 226–240.
- Stavrakakis Y., *The Lacanian Left: Psychoanalysis, Theory, Politics*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2007.
- Strauss A.L., Corbin J.M., *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Sage, Newbury Park (CA) 1990.
- Teubner G., *Rights of Non-humans: Electronic Agents and Animals as New Actors in Politics of Law*, „Journal of Law and Society” 2006, nr 33 (4), s. 497–521.
- Tiles M., *Bachelard: Science and Objectivity*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- Titscher S. i in., *Methoden der Textanalyse*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1998.
- Torfining J., *Discourse Theory: Achievements, Arguments and Challenges*, w: *Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance*, red. D.R. Howarth, J. Torfining, s. 1–32, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2005.
- Torfining J., *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*, Blackwell, Oxford 1999.
- Van Leeuwen Th., *Introducing Social Semiotics*, Routledge, New York 2005.
- Weber M., *Objectivity in Social Science and Social Policy*, w: *The Methodology of the Social Science*, red. E.A. Shils, H.A. Finch, Free Press, New York 1949, s. 49–112.
- Wodak R., Meyer M. (red.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, 2nd ed., Sage, London 2009.

Zienkowski J., *Overcoming the Post-structuralist Methodological Deficit: Metapragmatic Markers and Interpretative Logics in a Critique of the Bologna Process*, „Pragmatics” 2012, nr 22 (3), s. 501–534.

Žižek S., *Beyond Discourse Analysis*, w: *New Reflections of the Revolution of Our Time*, red. E. Laclau, Verso, London 1990, s. 249–260.

Žižek S., *Looking Awry: An Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture*, MIT Press, Cambridge (MA) 1995.

Žižek S., *Wzniosły obiekt ideologii*, tłum. J. Bator, P. Dybel, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001.

Tłumaczenie terminów przedstawionych na ilustracji 1 na s. 89:

Angielski	Polski
Nodal Point	Punkt węzłowy
Object A	Obiekt A
Helper A	Pomocnik A
Adversary P	Adwersarz P
Action A	Akcja A
Receiver A	Odbiorca A
Protagonist A	Protagonista A
Subject Role	Rola podmiotowa
Resource A	Zasób A
Opponent A	Oponent A
Destinator	Działacz
Strategy A	Strategia A
Antagonistic Other	Antagonistyczny „Inny”
Interaction M	Interakcja M
Relation of antagonism	Relacja antagonizmu
Relation of incommensurability	Relacja niewspółmierności
Relation of difference	Relacja różnicy
Relation of equivalence	Relacja ekwiwalencji (równoważności)
Discursive boundary	Granica dyskursu
Discursive element	Element dyskursu
Discursive identity	Tożsamość dyskursywna
Dissociated element	Element oddzielny
Dissociated relation	Relacja oddzielenia

Sofia Branco Sousa, António Magalhães

Analiza dyskursu w badaniach nad szkolnictwem wyższym

Streszczenie

Celem niniejszego tekstu jest ukazanie potencjału analizy dyskursu w badaniach nad szkolnictwem wyższym. Opisuje on analizę dyskursu jako perspektywę konstrukcjonistyczną, leżącą u podstaw jej empirycznych zastosowań w obszarze szkolnictwa wyższego. Zaproponowano tu model dwufazowy jako potencjalną odpowiedź na często podkreślany brak narzędzi metodologicznych w dziedzinie analizy dyskursu. Model ten łączy teorię dyskursu autorstwa Laclau i Mouffe z krytyczną analizą dyskursu Fairclougha, przy założeniu, że mają one elementy wzajemnie się uzupełniające, które mogą być zastosowane do badań w szkolnictwie wyższym. Na wybranym tekście zilustrowaliśmy użycie organizatorów dyskursu (faza pierwsza) i przeanalizowaliśmy sposób, w jaki dyskursy stają się dominujące/wykluczone (faza druga). W konkluzji wskazujemy na to, że badania nad szkolnictwem wyższym zajmujące się dyskursami przynoszą znaczne korzyści, gdy uwzględniają analizę dyskursu zarówno jako teorię, jak i metodę.

1. Wprowadzenie

Celem niniejszego tekstu jest omówienie potencjału analizy dyskursu w badaniach nad szkolnictwem wyższym. Postrzegamy dyskurs w szerszej

perspektywie jako proces, w którym zachodzi społeczna produkcja znaczenia, a analizę dyskursu jako studium tego procesu. Pytania stawiane przez analityków dyskursu, na których się skupiliśmy, to: (a) jakie dyskursy dominują?; (b) w jaki sposób stają się dominujące?; (c) co zostało pominięte w tym procesie?

W pierwszej części omówimy znaczenie analizy dyskursu dla badań nad szkolnictwem wyższym. Rozpocznemy od podkreślenia potencjału, jaki tkwi w podejściu opartym na analizie dyskursu i w jego empirycznych zastosowaniach do badań nad szkolnictwem wyższym¹. Następnie, korzystając z rozróżnienia między badaniami *nad* szkolnictwem wyższym i *dla* niego², wykazemy, że analizę dyskursu można zastosować w obu przypadkach. Będziemy także przytaczać argumenty za wspólnym interdyscyplinarnym podejściem do badań nad szkolnictwem wyższym i analizą dyskursu. Według Teichlera³, badania nad szkolnictwem wyższym są typowym obszarem interdyscyplinarnym, ponieważ mają charakter: (a) tematyczny, (b) strategiczny i (c) wrażliwą podstawę instytucjonalną. Analiza dyskursu jest z kolei projektem interdyscyplinarnym⁴.

Adekwatność analizy dyskursu do badań nad szkolnictwem wyższym jest związana z tym, jak znaczący wpływ dyskursy wywierają na praktyki (np. społeczeństwo/gospodarka wiedzy lub dyskursy modernizacji). Zdając sobie sprawę z tego, że adekwatność ta musi zostać przełożona na *wykonywalne* procedury analityczne i pokonać, często podkreślany w obszarze analizy dyskursu, brak instrumentów metodologicznych, proponujemy dwufazowy model, łączący teorię dyskursu według Laclaua i Mouffe⁵ z krytyczną analizą dyskursu Fairclougha⁶. Z naszego punktu widzenia ten dwufazowy model umożliwia

1 N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis and the Marketisation of Public Discourse: The Universities*, "Discourse & Society" 2002, nr 4 (2), s. 133–168; T. Saarinen, *Position of Text and Discourse Analysis in Higher Education Policy Research*, „Studies in Higher Education” 2008, nr 33 (6), s. 719–728.

2 A. Amaral, A. Magalhães, *Higher Education Research Perspectives*, w: *Global Issues in Higher Education*, red. P.B. Richards, New York 2007, s. 173–193.

3 U. Teichler, *Research on Higher Education in Europe*, „European Journal of Education” 2005, nr 40 (4), s. 447–469.

4 A. Jaworsky, *Perspectives on Discourse Analysis*, w: *The Discourse Reader*, red. A. Jaworsky, N. Coupland, London 2010, s. 1–37.

5 E. Laclau, C. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, tłum. S. Królak, Wrocław 2007.

6 N. Fairclough, *Language and Power*, Essex 2001.

operacjonalizację analizy dyskursu w dziedzinie badań nad szkolnictwem wyższym i otwiera drogę do szerszego wykorzystania jej przez badaczy i analityków polityki. Model dwufazowy ma na celu przezwycięzenie problemu często uznawanego za główną wadę analizy dyskursu: (nie)dostosowanie analizy dyskursu do obszernych dokumentów (takich jak dokumenty dotyczące polityki szkolnictwa wyższego) i do rozszerzonego *korpusu* analizy (np. podczas analizy danych z wywiadów szczegółowych). Model dwufazowy opiera się na: (a) identyfikacji organizatorów dyskursu (porządków dyskursu, punktów węzłowych, płynnych znaczących, artykulacji⁷ i pól dyskursywności) oraz (b) rozważaniach dotyczących budowy dominujących/wykluczonych dyskursów.

We wnioskach końcowych podkreślamy potencjał analizy dyskursu jako teorii i metody w badaniach nad szkolnictwem wyższym. Założenie jest takie, że analiza dyskursu jest zarówno teorią, której nie można oddzielić od jej empirycznego zastosowania, jak i metodą. Nie możemy używać analizy dyskursu jako metody badawczej, nie przyjmując jej podstawowych założeń.

2. Dlaczego analiza dyskursu może być adekwatna do badań nad szkolnictwem wyższym?

2.1 Dyskurs i społeczna produkcja znaczeń

Analiza dyskursu obejmuje kilka perspektyw. Gromadzi różne znaczenia tego, co dyskurs może oznaczać, a także różne sposoby badania dyskursów.

Analiza dyskursu jest teorią i metodą prowokacyjną, ponieważ kwestionuje ustaloną interpretację świata społecznego. Pozwala nam zidentyfikować i ocenić główne powody legitymizacji praktyk oraz przyczyny ich dominacji i naturalizacji, a także, co ważniejsze, analiza dyskursu pozwala nam dostrzec, co zostało w tym procesie wykluczone.

Warto uświadomić sobie, czym dyskurs nie jest. Wszyscy analitycy dyskursu zakładają, że znaczenie świata tworzy się poprzez dyskurs. To nie to samo, co stwierdzenie, że „rzeczy” nie istnieją poza dyskursem, ale raczej, że zyskują znaczenie poprzez dyskurs. Podczas analizy dyskursu zwracamy zatem

⁷ Angielski termin *articulation* konsekwentnie w całym zbiorze tłumaczony jest zgodnie ze spolszczoną jego wersją. W polskich tłumaczeniach tekstów Laclaua i Mouffe występują dwie wersje: „artykulacja” i „wiązanie” (przyj. HO).

uwagę nie tylko na to, co ludzie mówią czy jak się wyrażają. Próbujemy również zrozumieć, jak działają, kiedy uzyskujemy wgląd w to, jak posługują się dyskursami. Jeśli zatem analiza dyskursu niekoniecznie wiąże się z obowiązkowym zainteresowaniem działaniem, prawdą jest również, że analiza dyskursu niekoniecznie musi oznaczać zainteresowanie „jedynie” wątkiem argumentacyjnym, ale także jego skutkami społecznymi. Analiza dyskursu koncentruje się na tworzeniu znaczenia i na walce o hegemonię dyskursywną.

Istnieją podstawowe założenia, które wszystkie podejścia do analizy dyskursu wydają się podzielać. Analiza dyskursu może być postrzegana nie tylko jako metoda (odmienna, na przykład, od analizy treści), ale także jako teoria. Chcąc przeprowadzić analizę dyskursu, należy przyjąć założenia zarówno metodologiczne, jak i teoretyczne. Teoretyczne i metodologiczne ramy analizy dyskursu są określone przez konstrukcjonizm społeczny⁸ i poststrukturalizm, na podstawie prac m.in. Deleuze'a⁹, Foucaulta¹⁰, Guatarriego¹¹ i Derridy¹². Przyjęcie analizy dyskursu zarówno jako teorii, jak i metody nie oznacza sztywnego i nieelastycznego sposobu prowadzenia badań. Wręcz przeciwnie, jest to elastyczne i dynamiczne spojrzenie na świat społeczny, które zakłada epistemologiczne *locus* swoich wytycznych.

Aby w prosty sposób przekonać się, czy analiza dyskursu jest instrumentem adekwatnym do naszych badań, należy postawić pytanie: „Jaką rolę odgrywa dyskurs w konstruowaniu świata społecznego, który nas interesuje?”. Jeśli dyskurs jest odzwierciedleniem świata społecznego, „tylko” i wyłącznie wyrazem jego relacji, nasze badania nie dotyczą obszaru analizy dyskursu. Jeśli natomiast uważamy, że dyskurs konstytuuje świat społeczny, na którym się koncentrujemy (nawet jeśli to stanowienie może być różne), to możemy posłużyć się analizą dyskursu.

Celem analizy dyskursu nie jest zwykłe wyjście poza tekst, aby dowiedzieć się, co ludzie myślą *naprawdę*. Znaczenie zawiera się w dyskursie i w analizowanym tekście (tekstach).

8 Por. np. V. Burr, *Social Constructionism*, New York 2003.

9 G. Deleuze, *Logika sensu*, tłum. G. Wilczyński, Warszawa 2011.

10 M. Foucault, *Słowa i rzeczy: archeologia nauk humanistycznych*, tłum. T. Komendant, Gdańsk 2006.

11 F. Guatarri i in., *Schizoanalytic Cartographies*, London 2012.

12 J. Derrida, *Pismo i różnica*, tłum. K. Kłosiński, Warszawa 2004.

2.2 Badanie dyskursów i analiza dyskursu w szkolnictwie wyższym

Chociaż w studiach nad szkolnictwem wyższym poświęcono wiele uwagi badaniu dyskursów, takich jak „społeczeństwo/gospodarka oparte na wiedzy”, „plan modernizacji”, „ocena jakości”, „internacjonalizacja” lub „mobilność”, analiza dyskursu jako teoria i metoda nie jest często stosowana do badania tych dyskursów. Jeśli nie trzeba posługiwać się wyłącznie analizą dyskursu do badania dyskursów, to przynajmniej warto zastanowić się, dlaczego analiza dyskursu zajmuje tak szczątkowe miejsce w dziedzinie, która jest zdominowana przez dyskursy. Z naszego punktu widzenia dzieje się tak dlatego, że analiza dyskursu, choć obecnie stosowana w dziedzinach interdyscyplinarnych, wciąż mocno związana jest z lingwistyką i literaturoznawstwem, bez większych perspektyw na zaistnienie w szerszym obszarze nauk społecznych, a zatem i w badaniach nad szkolnictwem wyższym. Warto również podkreślić, że dominuje pozytywistyczna i oparta na faktach tradycja badawcza¹³. Ponadto, ponieważ operacjonalizacja przynajmniej niektórych aspektów analizy dyskursu jest dość złożona – jak to ma miejsce w przypadku krytycznej analizy dyskursu autorstwa Fairclougha, posługującego się imponującym zestawem narzędzi badawczych¹⁴ – nie rozpowszechniła się ona w odniesieniu do innych form analizy tekstu (np. analizy treści). Niezależnie od tego istnieją konkretne empiryczne jej zastosowania w badaniach nad szkolnictwem wyższym¹⁵. Skoncentrujemy się na dwóch przypadkach.

13 R. Dale, *Políticas e práticas educativas baseadas em dados verificáveis?*, „A Página da Educação” 2007, s. 165; S.L. Robertson, R. Dale, „Designed” Dialogues. *The Real Politics of Evidence-based Practice and Education Policy Research in England*, w: *Limitations and Possibilities of Dialogue among Researchers, Policymakers, and Practitioners: International Perspectives on the Field of Education*, red. M.B. Ginsburg, J. Gorostiaga, New York 2003, s. 219–235.

14 N. Fairclough, *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, London 2003.

15 Por. R. Dale, *Repairing the Deficits of Modernity. The Emergence of Parallel Discourses in Higher Education in Europe*, w: *World Yearbook of Education 2008. Geographies of Knowledge, Geometries of Power: Framing the Future of Higher Education*, red. D. Epstein i in., London 2007, s. 14–31; N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, dz. cyt.; A. Magalhães, *Higher Education Dilemmas and the Quest for Identity: Politics, Knowledge and Education in an Era of Transition*, Enschede 2001; T. Nokkala, *Constructing Ideal Universities – The Internationalisation of Higher Education in the Competitive Knowledge Society*, Tampere 2007; T. Saarinen, *Position of Text and Discourse Analysis in Higher Education Policy Research*, dz. cyt.; S.B. Sousa, *The ‘Academic Community’ and the Transformation of Modes of Knowledge Production. A Disciplinary, Institutional, Professional and Generational Study* [praca doktorska], Faculty of Psychology and Educational Sciences of University of Porto, Porto 2011.

Fairclough¹⁶, znany badacz w dziedzinie analizy dyskursu, ilustruje podejście związane z analizą dyskursu, posługując się analizą dyskursywnych aspektów urynkowienia publicznych dyskursów w szkolnictwie wyższym w Wielkiej Brytanii. Wykorzystując trójwymiarowe ramy swojej analizy¹⁷, oparte na tekście (produkcje dyskursu, tym, co się mówi), praktyce dyskursywnej (procesach produkcji i interpretacji tekstów) i praktyce społecznej (społecznych warunkach interpretacji razem z warunkami niejęzykowymi), autor identyfikuje „trzy zestawy powiązanych toków wydarzeń”¹⁸, występujące we współczesnych dyskursywnych praktykach opartych na literaturze przedmiotu: (1) „współczesne społeczeństwo jest post-tradycyjne”; (2) „podstawową cechą współczesnego społeczeństwa jest refleksyjność, rozumiana jako systematyczne wykorzystywanie wiedzy o życiu społecznym w celu organizowania go i przekształcania”; oraz (3) współczesna kultura została scharakteryzowana jako „promocyjna” lub „konsumencka”¹⁹.

Fairclough konkretyzuje abstrakcyjne ujęcie tych dyskursywnych praktyk, skupiając się na uniwersytetach, a konkretnie na urynkowaniu dyskursu publicznego. Korzysta z konkretnych tekstów (jak reklamy, materiały programowe, życiorysy i prospekty). We wnioskach wymienia następujące zmiany: (a) spadek stabilnych tożsamości instytucjonalnych, co jest raczej oczywiste, oraz znacznie większe zaangażowanie w budowę bardziej przedsiębiorczych tożsamości instytucjonalnych, (b) proporcjonalny spadek domniemanego (niewypowiedzianego) autorytetu instytucji wśród kandydatów, potencjalnych studentów i potencjalnych pracowników, (c) rekonstrukcja zawodowych tożsamości pracowników akademickich na zasadach bardziej konkurencyjnych (autopromocyjnych), z uwypukleniem cech osobistych²⁰. Zdaniem Fairclougha, zmiany te stanowią ilustrację zestawu wydarzeń wspomnianych na poziomie dyskursywnych praktyk. Według autora, ograniczona liczba przykładów ilustrujących (cztery) nie pozwala na wyciągnięcie ogólnych wniosków dotyczących praktyki społecznej. Niemniej jednak Fairclough twierdzi, że tego rodzaju

16 N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, dz. cyt.

17 Tenże, *Language and Power*, dz. cyt.

18 Tenże, *Critical Discourse Analysis*, dz. cyt., s. 139.

19 Tamże, s. 139–141.

20 Tamże, s. 158.

wnioski można sformułować, ponieważ jego artykuł zawiera długoterminowe studium zmian w szkolnictwie wyższym. Na tym właśnie założeniu chcemy się skupić.

Korzystając z trójwymiarowego modelu Fairclougha, można zapytać, ile przykładów potrzeba, aby uzyskać trafne wnioski dotyczące praktyki społecznej. Odpowiedź brzmi: jak najwięcej. Ale to powoduje z kolei poważne trudności w operacjonalizacji analizy dyskursu w badaniach prowadzonych na małą skalę. Możliwe, że jeśli chodzi o kwestię generalizacji, jest tak w przypadku wszystkich teorii i metodologii. Ale tym bardziej dotyczy to analizy dyskursu, ponieważ zakłada ona wyższy poziom szczegółowości i, podobnie jak w przypadku trójwymiarowego modelu Fairclougha, dużą liczbę pojęć i narzędzi. Ponadto, trudno za pomocą tego trójwymiarowego modelu analizować długie dokumenty i rozległe korpusy. Tak więc, jeśli z jednej strony analiza dyskursu za pomocą modelu Fairclougha zakłada zwrócenie uwagi na niewielką ilość tekstu, to z drugiej, aby możliwe było sformułowanie solidnych wniosków na poziomie praktyki społecznej, badania muszą objąć dużą liczbę tekstów. W praktyce oznaczałoby to dla wielu badaczy pracę nad tym samym projektem przez długi czas. Chociaż większy nakład pracy przez dłuższy okres niekoniecznie musi być czymś „złym”, to może być trudny do wykonania w dzisiejszych czasach, kiedy to nauka i jej finansowanie wymagają maksymalnych osiągnięć w stosunkowo krótkim czasie oraz przy niewystarczających zasobach ludzkich.

Według Saarinen²¹, która jest autorką doktoratu powstałego przy użyciu analizy dyskursu, mimo że badania nad polityką szkolnictwa wyższego opierają się głównie na dokumentach politycznych jako danych, wykorzystanie analizy dyskursu w tych badaniach jest bardzo ograniczone. Autorka ilustruje podejście dyskursywne do szkolnictwa wyższego dwoma przykładami ze studium przypadku, analizującymi dyskursywne tworzenie jakości w szkolnictwie wyższym. Pierwszy przypadek dotyczy analizy „tego, w jaki sposób kwestionowane poglądy polityczne są przedstawiane jako ogólnie akceptowana wiedza podstawowa w dokumentach dotyczących polityki szkolnictwa wyższego dwóch ponadnarodowych podmiotów politycznych: Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) i Unii Europejskiej (UE)”²². Drugi

21 T. Saarinen, *Position of Text and Discourse Analysis in Higher Education Policy Research*, dz. cyt.

22 Tamże, s. 723.

przypadek „analizuje styk polityki ponadnarodowej i reakcji narodowych, koncentrując się na reprezentacji aktorów społecznych w procesie bolońskim”²³. Odpowiadając na pytanie: „po co zawracać sobie głowę tekstami?” - Saarinen argumentuje: „teksty kształtują nasze spojrzenie na świat, a użycie tekstów politycznych wywołuje łańcuch operacjonalizacji, które mają wpływ na świat”²⁴.

Wszystkie dokumenty polityczne, reklamy instytucjonalne, materiały programowe, życiorysy i prospekty reklamowe są materiałami dyskursywnymi w tym sensie, że przyczyniają się do konstruowania znaczenia świata, w którym żyjemy. Materiały, które można analizować za pomocą analizy dyskursu, mogą obejmować fotografie, filmy wideo i dokumenty. Przez analityka dyskursu są one postrzegane jako teksty.

2.3. Badania nad szkolnictwem wyższym a analiza dyskursu: kilka podobieństw

Amaral i Magalhães²⁵, chcąc nakreślić kierunek badań dotyczących szkolnictwa wyższego, jako pierwszy punkt zwrotny wskazują na przejście z badań *nad* szkolnictwem wyższym do badań *dla* szkolnictwa wyższego:

Podczas gdy badania *nad* szkolnictwem wyższym koncentrują się na badaniu i analizie procesów i transformacji zachodzących w tej dziedzinie oraz na skutkach tych procesów, badania *dla* szkolnictwa wyższego skupiają się na konieczności wydania konkretnych zaleceń oraz dostarczenia decydyntom, administratorom i menedżerom informacji i danych, aby pomóc im w procesach zarządzania²⁶.

Analizę dyskursu można zastosować na obu tych polach. Analiza dyskursu jest teorią i metodą silnie związaną z walkami o władzę, co może mieć znaczenie zarówno na polu akademickim, jak i w dziedzinie polityki. Należy dołożyć starań, aby w obu przypadkach analiza dyskursu była z założenia teorią i metodą.

23 Tamże, s. 724.

24 Tamże, s. 725.

25 A. Amaral, A. Magalhães, *Higher Education Research Perspectives*, dz. cyt.

26 Tamże, s. 185.

Badania nad szkolnictwem wyższym są typowym obszarem badań interdyscyplinarnych. Mają one charakter tematyczny i są związane z określonymi dyscyplinami lub metodami; są strategiczne, dążąc do „zlikwidowania częstych podziałów między podejściami czystymi a stosowanymi”²⁷; mają bardziej kruche podstawy instytucjonalne w porównaniu z badaniami dyscyplinarnymi, ponieważ dyscypliny stanowią (nadal) rdzeń instytucji szkolnictwa wyższego. Uważamy, że jest to zbieżne z analizą dyskursu jako projektem interdyscyplinarnym, ponieważ „wiele dyscyplin jest zasadniczo zaangażowanych w dyskurs jako praktykę społeczną i kulturową”²⁸. Chociaż analiza dyskursu składa się z kilku obszarów dyscyplinarnych, do jej stosowania niekoniecznie trzeba być badaczem interdyscyplinarnym. Jest to teoria i metoda transwersalna, stosowana w dyscyplinach tak różnorodnych jak lingwistyka, literaturoznawstwo, pedagogika, ekonomia, psychologia i politologia.

2.4. Dominacja „naukowości” i (nie)korzystanie z analizy dyskursu

Nie chcąc wdawać się w szczegółowe dyskusje na temat paradygmatów i metod stosowanych w naukach społecznych, skoncentrujemy się (dla celów tej części) na opozycji między paradygmatem ilościowym a jakościowym oraz naukowym a interpretacyjnym. Współczesny pozytywizm reprezentuje podejście do badań społecznych obejmujące „empiryczne zaangażowanie na rzecz naturalizmu i metody ilościowe... tracąc ich konotacje filozoficzne, gdyż ich znaczenie jest zarówno bardziej złożone, jak i precyzyjne”²⁹. Preferuje on podejścia ilościowe i poszukiwanie prawidłowości ilościowych. Biorąc pod uwagę paradygmaty i epistemologiczne spektrum badań społecznych, na jednym krańcu znajdziemy cele pozytywistyczne (wyjaśnianie, przewidywanie i kontrolowanie), a na drugim – konstrukcjonizm społeczny (rozumienie i rekonstruowanie)³⁰.

Zastosowanie metod i podejść ilościowych w naukach społecznych i badaniach nad szkolnictwem wyższym może być związane z ich wyższym

27 U. Teichler, *Research on Higher Education in Europe*, dz. cyt., s. 449.

28 A. Jaworsky, *Perspectives on Discourse Analysis*, dz. cyt., s. 8.

29 C. Seale, *Glossary*, w: *Researching Society and Culture*, London 2006, s. 509.

30 Y.S. Lincoln, S.A. Lynham, E.G. Guba, *Paradigm Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences Revisited*, w: *The Sage Handbook of Qualitative Research*, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, London 2011, s. 98.

prestżem w porównaniu do metod jakościowych. Oporem wobec badań jakościowych i wyzwaniem z nimi związanymi zajmują się Denzin i Lincoln³¹. Badacze ci twierdzą, że nazywanie naukowców zorientowanych jakościowo „miękkimi” lub (nawet) dziennikarzami, jak sugerują niektórzy „twardzi” naukowcy i politycy, jest odzwierciedleniem politycznych i proceduralnych oporów wobec badań jakościowych. Badania jakościowe są postrzegane jako „napaść”, w ostatecznym rozrachunku nic niewnosząca do „nauki”. Z kolei poststrukturalizm jest postrzegany jako „atak na rozum i prawdę. Jednocześnie, pozytywistyczny atak na badanie jakościowe jest uznawany za próbę ustanowienia jednej wersji prawdy ponad inną”³².

Metody jakościowe i ilościowe często bywają łączone. Używając analizy dyskursu, należy zachować szczególną ostrożność przy tego typu kombinacjach. Nie oznacza to jednak, że badania oparte na analizie dyskursu muszą być pozbawione jakichkolwiek odniesień do statystyk i modeli matematycznych, ale z pewnością nie jest to podejście „nauk ścisłych”. W przypadku analizy dyskursu kluczowe znaczenie ma to, czy badania spełniają podstawowe wytyczne, zakładając, że (nawet) statystyki są dyskursem, za pomocą którego konstruowane jest społeczne znaczenie świata. I tym ostatecznie różni się to podejście od czysto pozytywistycznej perspektywy, w której statystyki mogą okazać się drogą do „prawdy” i odzwierciedleniem świata społecznego.

„Zwrot lingwistyczny” oznacza zmianę myślenia w naukach społecznych, jaka dokonała się w XX i XXI wieku, przyczyniając się do twierdzenia, że język nie jest neutralny i że nie jest prostym odwzorowaniem rzeczywistości. Przeciwnie, język jest „kluczowym składnikiem samej struktury wiedzy”³³. Chociaż „zwrot lingwistyczny” jest niekwestionowanym osiągnięciem w sposobie postrzegania zjawisk społecznych przez nauki społeczne, to nadaje też językoznawstwu (jako naukowemu badaniu języka) odpowiednią rangę w sferze nauk społecznych. Fakt ten może stanowić przeszkodę dla badaczy z nauk społecznych, a w szczególności dla tych zajmujących się szkolnictwem wyższym. Naukowcy wywodzący się z dziedzin takich jak socjologia, ekonomia,

31 N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*, tłum. K. Podemski, w: *Metody badań jakościowych*, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, tłum. różni, Warszawa 2009, s. 19–75.

32 Tamże, s. 31.

33 A. Jaworsky, *Perspectives on Discourse Analysis*, dz. cyt., s. 3.

pedagogika, psychologia i politologia mogą mieć trudności z posługiwaniem się pojęciami i teoriami lingwistycznymi. Uważamy jednak, że w analizie dyskursu siła języka jest czymś innym niż umiejętności językowe. Model dwufazowy zaproponowany w drugiej części stara się wyjść poza ramy językowe i podkreśla punkt widzenia nauk społecznych, zadając pytania związane z identyfikacją dyskursów, które są dominujące/wykluczone, oraz ze sposobem, w jaki stają się dominujące bądź wykluczone.

3. Dwufazowy model analizy dyskursu: przyczynki do konstrukcji narzędzi metodologicznych

Proponujemy połączenie dwóch stanowisk wobec analizy dyskursu: krytycznej analizy dyskursu Fairclougha i teorii dyskursu Laclaua i Mouffe. Założenie jest takie, że poza różnicami mają one elementy wzajemnie się uzupełniające.

Powyższe stanowiska różnią się podejściem metodologicznym. Krytyczna analiza dyskursu zakłada określone kroki analityczne, operacjonalizację, a także przedstawia analizę dyskursu jako metodę, podczas gdy teoria dyskursu jest teoretyczną ramą, która nie proponuje żadnych metodologicznych narzędzi służących operacjonalizacji analizy. W krytycznej analizie dyskursu Fairclougha rozróżnia się praktyki dyskursywne i niedyskursywne. Natomiast w teorii dyskursu Laclaua i Mouffe dyskurs sam w sobie jest w pełni konstytutywny (por. rys. 1). Z naszego punktu widzenia znaczenie świata społecznego konstruowane jest poprzez dyskurs, a tym samym przyjmujemy stanowisko bliższe teorii dyskursu. Dlatego wyłączamy wymiar praktyki społecznej analizy Fairclougha z modelu dwufazowego, zachowując dwa pozostałe wymiary: tekst (korpus) i praktykę dyskursywną.

Model dwufazowy umożliwia operacjonalizację analizy dyskursu w zakresie badań nad szkolnictwem wyższym oraz jej szersze zastosowanie przez badaczy i analityków polityki. Model ten ma na celu przezwycięzenie problemu, który bywa określany jako główny negatywny aspekt analizy dyskursu: (nie)stosowalność analizy dyskursu do długich dokumentów i rozległego korpusu tekstów. Model dwufazowy opiera się na identyfikacji organizatorów dyskursu i dyskusji na temat budowy dominujących/wykluczonych dyskursów.

rozpoznanie najlepszych pomysłów oraz zachowanie i nadanie statusu oraz rozgłosu najlepszym umysłom z Europy, a jednocześnie przyciągnięcie talentów z zagranicy. Jednak ERC dąży do czegoś więcej niż zwykle finansowanie badań. W dłuższej perspektywie chodzi o znaczne wzmocnienie i ukształtowanie europejskiego systemu badawczego. Odbywa się to poprzez wysokiej jakości wzajemną weryfikację, ustanowienie międzynarodowych mierników sukcesu oraz dostarczanie aktualnych informacji o tym, kto odniósł sukces. (Źródło: <http://erc.europa.eu/mission>)

3.2. Tekst 1 – Fragment misji Europejskiej Rady ds. Badań Naukowych (ERC)

Porządek dyskursu jest pojęciem używanym przez Foucaulta do oznaczenia zbioru konwencji, które zamieniają określony dyskurs w coś naturalnego lub niekwestionowanego. Foucault uważa, że

wszelki jawny dyskurs opiera się w skrytości na czymś już-powiedzianym, przy czym to już-powiedziane jest nie tyle uprzednio wymówionym zdaniem czy napisanym wcześniej tekstem, ile czymś „nigdy niepowiedzianym” – dyskursem bezcielesnym, głosem tak cichym jak tchnienie, pismem będącym pustym miejscem dla swych własnych śladów³⁵.

Pojęcie porządku dyskursu wykorzystywane jest również przez krytyczną analizę dyskursu, pozostając w silnym związku z dyskursywną praktyką. Porządek dyskursu, według Fairclougha, „jest sposobem, w jaki rzeczywisty dyskurs jest określany przez ukryte konwencje dyskursu. Uważam, że te konwencje są grupowane w zestawy lub sieci ... Te konwencje i porządki dyskursu zawierają ponadto określone ideologie”³⁶.

Jeśli chodzi o tekst 1., powiedzielibyśmy, że to merytokracja ustala porządek dyskursu, ponieważ to ona jest kontekstem lub gruntem, na którym rozwija się dyskurs misji ERC. Wydaje się rzeczą niekwestionowaną

35 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Warszawa 1977, s. 48–49.

36 N. Fairclough, *Language and Power*, dz. cyt., s. 23.

i niepodważalną, że nagradzanie najlepszych i najdoskonalszych badaczy jest jedynym możliwym scenariuszem. Kto bowiem odważyłby się podać w wątpliwość, że najlepsi i najdoskonalsi badacze zasługują na nagrodę?

Laclau, Mouffe i Žižek twierdzą, że koncepcja *punktów węzłowych* ujawnia „tajemnicę metafor: ich zdolność do ujednolicania konkretnego dyskursu poprzez częściowe ustalanie tożsamości jego momentów”³⁷. Punkt węzłowy jest zatem „uprzywilejowanym znakiem, wokół którego uporządkowane są inne znaki; pozostałe znaki nabierają znaczenia poprzez związek z punktem węzłowym”³⁸. Punkty węzłowe są głównymi elementami dyskursu, bez którego argument utraciłby swoje centralne znaczenie.

W tekście 1. możemy zidentyfikować punkty węzłowe, które wydają się „sklejać” dyskurs, aby uczynić go jednolitym i spójnym: „doskonałość naukowa”, „najlepsze pomysły”, „najlepsze umysły”, „wysokiej jakości wzajemna weryfikacja”, „międzynarodowe mierniki sukcesu” i „aktualne informacje o tym, kto odniósł sukces”. Wydaje się, że te punkty węzłowe przyczyniają do wzmocnienia i legitymizacji konkretnego dyskursu, dotyczącego zarządzania badaniami. Punkty węzłowe mogą być jawnymi znakami lub wyrażeniami przepisanyymi z tekstu (jak w przypadku tekstu 1.), lub wyrażeniami, które my, jako badacze, wybieramy do reprezentowania zbioru punktów węzłowych. Ten ostatni przypadek jest szczególnie istotny, jeśli teksty są długie.

Płynne znaczące, „wynikające z faktu, że niektóre znaczące mają różne znaczenia w różnych kontekstach”³⁹, są znakiem, o który „różne dyskursy zmagają się, aby obdarzyć go znaczeniem w określony sposób”⁴⁰. Termin „płynne znaczące” jest nierozzerwalnie związany z ciągłą walką między różnymi dyskursami o to, aby ustalić znaczenie znaków centralnych. Punkt węzłowy może być płynnym znaczącym, wykrystalizowanym w konkretnym dyskursie. Elementy dyskursu stają się oczywiste, gdy wydają się „naturalne”, w kontekście znaczenia konsensualnego. Biorąc pod uwagę tekst 1. w oderwaniu od innych, mamy pewne trudności w zidentyfikowaniu płynnych znaczących. Wynika to z faktu, że rozważamy tylko jeden kontekst – kontekst ERC. Za rzetelną ilustrację

37 E. Laclau, C. Mouffe, S. Žižek, *New Theories of Discourse*, Oxford 1999, s. 99.

38 L.J. Phillips, M.W. Jorgensen, *Discourse Analysis as Theory and Method*, dz. cyt., s. 26.

39 E. Laclau, C. Mouffe, S. Žižek, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 62.

40 L.J. Phillips, M.W. Jorgensen, *Discourse Analysis as Theory and Method*, dz. cyt., s. 28.

płynnego znaczącego mogłoby na przykład posłużyć sprawdzenie, co oznacza „doskonałość naukowa” w innym kontekście, powiedzmy w przemyśle. Ostatecznie możemy powiedzieć, że ten sam znak – „doskonałość naukowa” – otrzymuje różne znaczenia – w przypadku ERC związane z najlepszymi „umysłami” i „pomysłami” lub w przypadku przemysłu dotyczące wpływu na konkretne zastosowania.

Artykulacja – jako kategoria w teorii dyskursu – oznacza „każdą praktykę, która ustanawia związek między elementami tak, że tożsamość elementów ulega modyfikacji”⁴¹. W tekście 1. widać powiązania między kilkoma elementami, takimi jak „fundusze” – „nowe i obiecujące obszary badań” – „większy stopień elastyczności”; „wysokiej jakości wzajemna weryfikacja” – „międzynarodowe mierniki sukcesu” – „dostarczanie aktualnych informacji o tym, kto odniósł sukces”; „finansowanie badań” – „wzmocnienie i ukształtowanie europejskiego systemu badawczego” itd. Powiązania między różnymi elementami przyczyniają się do spójności i siły konkretnego dyskursu.

Pole dyskursywności jest kolejną koncepcją wprowadzoną przez teorię dyskursu i odnosi się do wszystkich możliwości wykluczonych przez dyskurs. Według Laclaua, Mouffe i Žižka: „nieokreślone elementy rozproszonego dyskursu wyraźnie należą do pola dyskursywności”⁴². Koncepcja ta wpływa na możliwość hegemonii i przeciwwagi niektórych dyskursów: „Dyskurs jest konsekwencją hegemonicznych praktyk artykulacji, ale to gra znaczeń w dyskursie i przewrotność dyskursu poprzez pole dyskursywności warunkują możliwość hegemonicznej artykulacji”⁴³.

W powyższym tekście pole dyskursywności koncentruje się na badaniach, które „są kierowane przez priorytety ustalone przez polityków”. Ten rodzaj badań jest wyraźnie wykluczony w dyskursie i jest artykułowany razem z badaniami wspieranymi przez ERC jako „kierowanymi przez badacza” i „oddolnymi”. Możemy więc zobaczyć, jak to, co wykluczone, jest tak samo istotne dla analizy, jak to, co uwzględnione. Ten moment prowadzi nas do drugiej fazy analizy.

W Tabeli 1. uwzględniono wymienione dotychczas główne terminy.

41 Tamże.

42 E. Laclau, C. Mouffe, S. Žižek, *New Theories of Discourse*, dz. cyt., s. 93.

43 Tamże, s. 102.

Tabela 1. Definicje organizatorów dyskursu

Organizatory dyskursu	Definicja
Porządek dyskursu	Zbiór konwencji i ideologii, które stanowią tło lub kontekst dyskursów
Punkty węzłowe	Uprzywilejowane znaki wpływające na spójność dyskursu
Płynne znaczące	Znaki, którym różne dyskursy nadają różne znaczenie
Artykulacja	Powiązania między znakami, które przyczyniają się do ich spójności lub różnicowania
Pole dyskursywności	Zbiór dyskursów, które są wykluczane

3.3. Faza druga: dominujące/wykluczone dyskursy

Kiedy organizatory dyskursu zostały zidentyfikowane, można omówić budowę dominujących/wykluczonych dyskursów oraz sposób, w jaki stają się one dominujące lub wykluczone. Opierając się na teorii dyskursu Laclaua i Mouffe, używamy pojęć „dominujących dyskursów” i „wykluczonych dyskursów”, aby zidentyfikować konkretne walki o (nie)hegemonię znaczeń. Omówienie budowy dominujących/wykluczonych dyskursów sugeruje, że skupiamy się na dyskursywnych walkach o konkretny temat. Oznacza to także, że celem wszystkich dyskursów jest stanie się dominującymi i/lub wykrystalizowanymi.

Wracając do tekstu o misji ERC, w drugiej fazie analizy skupiamy się na tym, co jest przedstawiane jako wykrystalizowane, a co jest wykluczone. Odbywa się to poprzez mobilizowanie wzajemnego oddziaływania na siebie organizatorów dyskursów, zidentyfikowanych w pierwszej fazie modelu.

Dominującym dyskursem jest finansowanie badań, które są badaniami „kierowanymi przez naukowców” lub „badaniami oddolnymi”, wykonywanymi w oparciu o kryteria doskonałości naukowej, w celu wzmocnienia i ukształtowania europejskiego systemu badawczego poprzez wysokiej jakości wzajemną weryfikację, ustanowienie międzynarodowych mierników sukcesu oraz dostarczanie aktualnych informacji o tym, kto odniósł sukces. To z kolei wyklucza badania prowadzone według priorytetów ustalonych przez polityków. W związku z tym, dyskurs misji ERC przeciwstawia badania skupione na badaczach agendzie badawczej, narzuconej przez polityków. Ale dominujący dyskurs wykazuje swoistą słabość, ponieważ wprowadza konkretne elementy, które nie są całkowicie spójne z opozycją: badacze *versus* politycy. W miarę wprowadzania pojęć, takich jak analiza porównawcza i dostarczanie aktualnych informacji o tym, kto odniósł sukces, jest to bliższe dyskursowi skoncentrowanemu na odpowiedzialności wobec decydentów politycznych, a nie wobec społeczności naukowców.

Aby to potwierdzić, rozważamy inne teksty, które pomagają prześledzić pochodzenie tych dyskursów⁴⁴. Podobnie jak w przypadku analizy dyskursu w ogóle, tak w badaniach nad szkolnictwem wyższym nie można przeprowadzić analizy dyskursu przy użyciu tylko jednego tekstu, tak jak to zrobiliśmy dla celów tej części. Chcąc prześledzić pochodzenie i dynamikę dyskursów, które są dominujące lub wykluczone, należy przeprowadzić taką samą analizę, jak dla tekstu 1., na wszystkich innych źródłach wybranych do analizy.

4. Wnioski: od stoczni do żeglugi

Omówiliśmy potencjał analizy dyskursu w badaniach nad szkolnictwem wyższym. Zakładając, że dyskurs jest procesem, w którym następuje społeczna produkcja znaczenia, a analiza dyskursu badaniem takiego procesu, poruszyliśmy niektóre cechy podejścia do analizy dyskursu w badaniach nad szkolnictwem wyższym.

Zaproponowany dwufazowy model łączy teorię dyskursu Laclaua i Mouffe⁴⁵ z krytyczną analizą dyskursu Fairclougha⁴⁶. Połączenie to pozwala nam zrównoważyć brak sprawczości (*agency*) i siły oporu trójwymiarowego modelu analizy Fairclougha, podkreślając przede wszystkim dyskursywne walki o władzę i to, co znajduje się poza hegemonią, a na co teoria dyskursu Laclaua i Mouffe kładzie szczególny nacisk. Model dwufazowy ma na celu przyczynienie się do stworzenia narzędzia metodologicznego, umożliwiającego dalszy rozwój analizy dyskursu w dziedzinie szkolnictwa wyższego. Chociaż przytoczony przez nas przykład jest analizą krótkiego tekstu, identyfikacja organizatorów dyskursu i dyskusja na temat dominujących/wykluczonych dyskursów mogą być zastosowane do długich dokumentów i rozległego *korpusu* tekstów.

Naszym celem jest również rezygnacja z przewagi narzędzi językoznawczych (w całym ich formalizmie), stosowanych zwykle w analizie dyskursu. Zorganizowany wokół (a) identyfikacji organizatorów dyskursu (porządku

44 M. Gibbons i in., *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research into Contemporary Societies*, London 1994; J. Ziman, *Real Science. What It is, and What it Means*, Cambridge 2000.

45 E. Laclau, C. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, dz. cyt.

46 N. Fairclough, *Language and Power*, dz. cyt.

dyskursu, punktów węzłowych, płynnych znaczących, artykulacji i pól dyskursywności) oraz (b) dyskusji dotyczącej budowy dominujących/wykluczonych dyskursów, model dwufazowy pozwala, w pierwszej fazie, na wyszukanie jasnych wskaźników, które trzeba znaleźć w dyskursie, aby w drugiej fazie omówić hegemonię niektórych dyskursów i wykluczenie innych. Posiadanie jasnych i dobrze określonych wskaźników pozwala na przeanalizowanie znacznej objętości tekstu w ramach analizy dyskursu. Wskaźniki te, choć opierają się na metodologii lingwistycznej, są próbą wprowadzenia analizy dyskursu do nauk społecznych, a w szczególności do badań nad szkolnictwem wyższym. Dokonano tego poprzez zmniejszenie lingwistycznej szczegółowości pojęć i poprzez ograniczenie liczby organizatorów dyskursu, których można użyć w analizie. Mogłoby to spowodować pewną nieelastyczność analizy; jednak tak nie jest, ponieważ w drugiej jej fazie wszelka nieelastyczność zostanie ostatecznie zneutralizowana w dyskusji wokół walk dyskursywnych.

Kiedy porównamy analizę dyskursu do podróży, pierwsza faza odpowiada stoczni, miejscu, gdzie analiza jest przygotowywana, podczas gdy druga faza odpowiada żeglowaniu, prowadzącemu do dyskusji o dominujących/wykluczonych dyskursach. Model dwufazowy nie ma być „jedynym” sposobem przeprowadzania analizy dyskursu w badaniach nad szkolnictwem wyższym, ale raczej jednym z możliwych sposobów na zastosowanie teorii i metody analizy dyskursu w tych badaniach.

Przedstawiając model dwufazowy, chcemy wypełnić lukę w operacjonalizacji analizy dyskursu i przyczynić się do prostszego wykorzystania analizy dyskursu w badaniach nad szkolnictwem wyższym. Teoretyczne założenia analizy dyskursu są często używane do zrozumienia zjawisk społecznych, ale analiza empiryczna oparta na analizie dyskursu nie jest w takim samym stopniu obecna. Innymi słowy, analiza dyskursu jest częściej używana jako teoria niż jako metoda. Naszym zdaniem, badania nad szkolnictwem wyższym, które analizują dyskursy, powinny uwzględniać analizę dyskursu zarówno jako teorię, jak i metodę.

Bibliografia

- Amaral A., Magalhães A., *Higher Education Research Perspectives*, w: *Global Issues in Higher Education*, red. P.B. Richards, Nova Science Publishers, New York 2007, s. 173–193.
- Burr V., *Social Constructionism*, Routledge, New York 2003.
- Dale R., *Políticas e práticas educativas baseadas em dados verificáveis?*, „A Página da Educação” 2007, s. 165.
- Dale R., *Repairing the Deficits of Modernity. The Emergence of Parallel Discourses in Higher Education in Europe*, w: *World Yearbook of Education 2008. Geographies of Knowledge, Geometries of Power: Framing the Future of Higher Education*, red. D. Epstein i in., Routledge, London 2007, s. 14–31.
- Deleuze G., *Logika sensu*, tłum. G. Wilczyński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Denzin N.K., Lincoln Y.S., *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*, tłum. K. Podemski, w: *Metody badań jakościowych*, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, tłum. różni, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Derrida J., *Pismo i różnica*, tłum. K. Kłosiński, Wydawnictwo KR, Warszawa 2004.
- Fairclough N., *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, Routledge, London 2003,
- Fairclough N., *Critical Discourse Analysis and the Marketisation of Public Discourse: The Universities*, „Discourse & Society” 2002, nr 4 (2), s. 133–168.
- Fairclough N., *Language and Power*, Pearson Education, Essex 2001.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977.
- Foucault M., *Słowa i rzeczy: archeologia nauk humanistycznych*, tłum. T. Komendant, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2006.
- Gibbons M. i in., *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research into Contemporary Societies*, Sage, London 1994.
- Guatarri F. i in., *Schizoanalytic Cartographies*, Continuum, London 2012.
- Jaworsky A., Coupland N., *Perspectives on Discourse Analysis*, w: *The Discourse Reader*, red. A. Jaworsky, N. Coupland, Routledge, London 2010, s. 1–37.
- Laclau E., Mouffe C., *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, tłum. S. Królak, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2007.

- Laclau E., Mouffe C., Žižek S., *New Theories of Discourse*, Blackwell Publishers, Oxford 1999.
- Lincoln Y.S., Lynham S.A., Guba E.G., *Paradigm Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences Revisited*, w: *The Sage Handbook of Qualitative Research*, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, Sage, London 2011, s. 97–128.
- Magalhães A., *Higher Education Dilemmas and the Quest for Identity: Politics, Knowledge and Education in an Era of Transition*, University of Twente, Enschede 2001.
- Nokkala T., *Constructing Ideal Universities – The Internationalisation of Higher Education in the Competitive Knowledge Society*, Tampere University Press, Tampere 2007.
- Phillips L.J., Jorgensen M.W., *Discourse Analysis as Theory and Method*, Sage, London 2002.
- Robertson S.L., Dale R., “Designed” Dialogues. *The Real Politics of Evidence-Based Practice and Education Policy Research in England*, w: *Limitations and Possibilities of Dialogue Among Researchers, Policymakers, and Practitioners: International Perspectives on the Field of Education*, red. M.B. Ginsburg, J. Gorostiaga, Routledge Falmer, New York 2003, s. 219–235.
- Saarinen T., *Position of Text and Discourse Analysis in Higher Education Policy Research*, „Studies in Higher Education” 2008, nr 33 (6), s. 719–728.
- Seale C., *Glossary*, w: *Researching Society and Culture*, red. C. Seale, Sage, London 2006, s. 505–511.
- Sousa S.B., *The ‘Academic Community’ and the Transformation of Modes of Knowledge Production. A Disciplinary, Institutional, Professional and Generational Study* [praca doktorska], Faculty of Psychology and Educational Sciences of University of Porto, Porto 2011.
- Teichler U., *Research on Higher Education in Europe*, „European Journal of Education” 2005, nr 40 (4), s. 447–469.
- Ziman J., *Real Science. What it is, and What It Means*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

Jens Maeße, Julian Hamann

Uniwersytet jako dyspozytyw. Społeczne osadzenie kształcenia i nauki z perspektywy teorii dyskursu

Streszczenie

Artykuł przedstawia kwestię współczesnego uniwersytetu z perspektywy teorii dyskursu. Na początek rozważane są dotychczasowe teorie socjologiczne. W przedstawionym kontekście autorzy artykułu opowiadają się za rozumieniem uniwersytetu, osadzonego w polu sprzecznych oddziaływań różnych pól i dyskursów między edukacją, nauką i społeczeństwem, jako dyspozytywu. Dzięki takiej perspektywie można dowiedzieć się, w jaki sposób uniwersytet pośredniczy w wymianie interpretacji, punktów wspólnych i rozgraniczeń między rzekomym wnętrzem edukacji i nauki a pozornym zewnętrzem gospodarki, polityki i społeczeństwa. Potencjał analizy teoretycznej został zademonstrowany pod koniec za pomocą przykładów empirycznych.

1. Wprowadzenie

W socjologicznej teorii uniwersytetu teoria dyskursu jest raczej marginalizowana. Mimo że w historii badań nad uniwersytetem występowały różne socjologiczne nurty teoretyczne, to dopiero w ostatnich czasach daje się zauważyć systematyczną dyskursywną analizę uniwersytetu jako miejsca łączącego

edukację z nauką¹. Owo dyskursywne podejście do uniwersytetu spowodowało, że pojawiły się nowe możliwości, głównie dzięki zwróceniu uwagi na wielowarstwowe wymiary społecznych działań językowych. Chcielibyśmy w tym miejscu dołączyć nasze rozważania, proponując przemyślenie na nowo koncepcji uniwersytetu z perspektywy teorii dyskursu. Współczesny uniwersytet, pozostający w polu sprzecznych oddziaływań i dyskursów między edukacją, nauką i społeczeństwem, należy rozumieć jako dyspozytyw, w którym zachodzą liczne rozgraniczenia, zamknięcia, przeniesienia i konflikty interpretacyjne. Jako tak rozumiany dyspozytyw, uniwersytet pośredniczy między iluzorycznym wnętrzem edukacji i nauki a pozornym zewnętrzem gospodarki, polityki i społeczeństwa. Pojmujemy, że dyspozytywy to dyskursywne układy, które łączą silne procesy regulacyjne z interpretacyjną otwartością, i spoglądając z perspektywy teorii pola i analizy dyskursu, opowiadamy się za „krytyczną” teorią dyspozytywu.

Ze względu na duże znaczenie społeczno-polityczne, edukacja i nauka będą także w przyszłości ważnym obszarem dociekań nauk społecznych, które wykraczają poza wąskie granice badań w dziedzinie nauki, edukacji i szkolnictwa wyższego. Uniwersytet jest obecnie jedną z instytucji stających w obliczu coraz większych oczekiwań społecznych, wynikających z polityki społecznej i rynku pracy, obiecującej awans społeczny i równość szans poprzez edukację i przypisującej uniwersytetom odpowiednio emancypacyjną funkcję; z polityki gospodarczej, zakładającej wzrost poprzez innowacje będące rezultatem badań naukowych i inwestycji w edukację, oraz postrzegającej rolę uniwersytetu jako czynnika lokalizacji pośród globalnej konkurencji; z opinii publicznej, która ustanawia ekspertów akademickich jako podmioty uprawnione do definiowania i rozwiązywania problemów.

W ten sposób osadzony w globalnych strukturach wiedzy, jak i narodowych, regionalnych i lokalnych kontekstach oraz konkurujący o studentów i zasoby badawcze dzisiejszy uniwersytet stanowi inny przedmiot badań niż jego prekursorskie postaci: elitarny uniwersytet uczonych (XVIII wiek), narodowo-państwowy uniwersytet profesorski (XIX/XX) czy integracyjny uniwersytet inkluzyjny (połowa/koniec XX wieku). Z socjologicznego punktu widzenia

1 Por. np. J. Angermüller, *Nach dem Strukturalismus. Theoriediskurs und intellektuelles Feld in Frankreich*, Bielefeld 2007. J. Hamann, *Die Bildung der Geisteswissenschaften. Zur Genese einer sozialen Konstruktion zwischen Diskurs und Feld*, Konstanz 2014. B. Jessop, N. Fairclough, R. Wodak, *Education and the Knowledge-Based Economy in Europe*, London 2008. J. Maeße, *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses*, Bielefeld 2010.

nie tylko nowe oczekiwania społeczne, ale także zmienione zasady strukturalne uniwersyteckiego funkcjonowania między nauczaniem, badaniami naukowymi i administracją stawiają nowe pytania. W poszukiwaniu odpowiedzi może okazać się pomocna teoretyczna rama dyskursu.

Mimo że społeczne osadzenie uniwersytetu zalicza się do podstawowych wniosków nauk społecznych, to rozwój teorii socjologicznych często przeciwstawiał presji zewnętrznego świata w dużej mierze autonomiczne wnętrze uniwersytetu oraz programowo nie poświęcał wystarczająco dużo uwagi ścisłej integracji uniwersyteckiego świata wewnętrznego ze społecznym otoczeniem. Zgodnie z tym rozróżnieniem na wewnątrz/zewnątrz powstały, z jednej strony, socjologia edukacji, a z drugiej – socjologia nauki i badania nad szkolnictwem wyższym. Natomiast o adekwatnej dla przedmiotu badań socjologicznej teorii uniwersytetu będziemy mogli mówić tylko wtedy, gdy teoretyczna koncepcja obszarów edukacji i nauki nie traktuje ich osobno. Relacje między uniwersytetem a społeczeństwem należy raczej systematycznie zawęzać i poddawać je refleksji teoretycznej. Temu właśnie celowi ma służyć nasza dyskursywna rekonceptualizacja uniwersytetu jako dyspozytywu.

Podczas gdy w pierwszej części artykułu znajduje się zarys programowych luk w teorii uniwersytetu, co czyni nasze naukowe zamierzenia zasadnymi (2), to w drugiej przedstawiono dwa podejścia związane z socjologią organizacji i teorią pola, które zasadniczo ujmują wewnętrzną złożoność i społeczną kontekstualizację uniwersytetu, ale są tylko w ograniczonym stopniu zdolne do konceptualizacji pojęciowej (3, 4). W tym celu – co pokazano w dwóch kolejnych częściach – należy dokonać ich rozszerzenia w kontekście semiotyki. Dyskursywno-analityczna rekonceptualizacja (5), która zakłada to semiotyczne rozszerzenie (6), pozwala mówić o uniwersytecie jako o dyspozytywie, który z jednej strony łączy struktury społeczne, z drugiej – praktyki dyskursywne. Zostało to zilustrowane empirycznie w ostatniej części (7).

2. Społeczne osadzenie jako problem teoretyczny socjologii uniwersytetu

Według Readingsa², w odniesieniu do faz rozwojowych można wyróżnić trzy typy nowoczesnego uniwersytetu. Wczesnonowoczesny „University of Reason” realizuje projekt modernizmu jako społeczny proces racjonalizacyjny³, który elementy praktyk socjalizacyjnych i religijne formy legitymizacji zastępuje biurokratycznym podziałem pracy oraz merytokratycznymi i demokratycznymi sposobami uzasadniania. Ta funkcja założycielska przygotowuje, już podzielony w narodowe pola, świat środkowonowoczesnemu „University of Culture”. Staje się on załącznikiem społecznych projektów narodowo-państwowych⁴. Pod koniec XX wieku jego miejsce zajmuje późnonowoczesny „University of Excellence”, który porusza się w środowisku pozbawionym granic narodowo-państwowych: ukierunkowany na kosmopolityczne wzorce legitymizacji⁵ i osadzony w będących w globalnym obiegu systemach znakowych⁶, uniwersytet w coraz większym stopniu podlega wpływom podmiotów spoza państwa narodowego⁷ i ma także bardziej neoliberalny charakter⁸. Na współczesny kształt uniwersytetu wpływają dwie równoległe tendencje: neoliberalna transformacja, podczas której wewnętrzne struktury uczelni zostają zmienione i dostosowane do nowych wyzwań społecznych, oraz globalizacja, która modyfikuje stosunek uczelni do struktur społecznych i dyskursów, jednocześnie przenosząc uniwersytet w nowe konteksty.

Opisane przemiany stanowią nowe wyzwania dla socjologicznych dociekań i badań empirycznych nad uniwersytetem. Nasuwa się pytanie o to, w jakim stopniu teoria nauk społecznych idzie w parze z rozwojem uniwersytetu

2 B. Readings, *The University in Ruins*, Cambridge 1999.

3 M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1922.

4 J. Ben-David, *The Scientist's Role in Society. A Comparative Study*, Englewood Cliffs 1971.

5 J.W. Meyer, *Weltkultur. Wie die westlichen Prinzipien die Welt durchdringen*, Frankfurt am Main 2005.

6 J. Angermüller, *Beyond Excellence – An Essay on the Social Organization of the Social Sciences and Humanities*, „Sociologica” 2010, nr 3, s. 1–16.

7 R. Münch, *Globale Eliten, lokale Autoritäten. Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA*, McKinsey & Co, Frankfurt am Main 2009.

8 S. Slaughter, G. Rhoades, *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State, and Higher Education*, Baltimore–London 2009.

w neoliberalnie przekształconym, zglobalizowanym świecie. W dalszej części niniejszego wywodu stanie się jasne, że główne perspektywy socjologiczne koncentrują się na różnych formach „University of Culture”, ale nie ujmują we właściwy sposób zmienionych relacji między wewnętrznym światem uniwersyteckim a zewnętrznym uniwersum.

Na przykład, perspektywy ewolucyjne⁹ koncentrują się na badaniach uniwersyteckich, które są postrzegane jako wynik procesu różnicowania się społeczeństwa. W ten sposób opisuje się rozwój etosu naukowego¹⁰ i jego warunków instytucjonalnych¹¹; powołując się na izolację jako mechanizm ewolucyjny, można zilustrować pojawienie się szczególnie nowoczesnej formy nauki, uniwersytetu i profesji¹². Także nagłe rewolucje naukowe mogą być uważane, choć nie kumulatywnie ani liniowo, za funkcjonalno-ewolucyjne¹³. Opisy nagłych przerw między kolejnymi prawomocnymi zasobami wiedzy¹⁴ oraz gwałtownego upadku idei uczelni profesorskiej w następstwie powstania uniwersytetu masowego¹⁵ stanowią odejście od funkcjonalistycznej logiki postępu i odsłaniają swoje słabe punkty: preferencja ewolucyjnej perspektywy badania wpływów społecznych na rozwój uniwersytetu zaniedbuje wpływ uniwersytetów na społeczeństwo. W szczególności pomijana jest funkcja edukacyjna i reprodukcyjna uniwersytetu. Zamiast tego – zwłaszcza u Ben-Dawida i Mertona – przejawia się tendencja do normatywnie umotywowanej koncentracji na wolności i efektywności badań uniwersyteckich.

9 Perspektywa ewolucyjna w klasycznych teoriach antropologicznych i socjologicznych (m.in. Augusta Comte'a, Herberta Spencera) opierała się na idei postępu oraz wizji ukierunkowanego, prowadzącego do coraz wyższych i doskonalszych form rozwoju społeczeństwa. Jedną ze współczesnych jego wersji jest teoria modernizacji (przyj. HO).

10 R.K. Merton, *Science and the Social Order*, „Philosophy of Science” 1938, nr 5 (3), s. 321–337; tenże, *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*, Chicago 1973.

11 J. Ben-David, *The Scientist's Role in Society*, dz. cyt.

12 R. Stichweh, *Wissenschaft. Universität. Professionen. Soziologische Analysen*, Frankfurt am Main 1994; tenże, *Paradoxe Autonomie. Zu einem systemtheoretischen Begriff der Autonomie von Universität und Wissenschaft*, „Zeitschrift für Theoretische Soziologie” 2014, 2. Sonderband: *Autonomie Revisited. Beiträge zu einem umstrittenen Grundbegriff in Wissenschaft, Kunst und Politik*, s. 29–40.

13 T.S. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, tłum. H. Ostromecka, Warszawa 1968.

14 M. Foucault, *Słowa i rzeczy: archeologia nauk humanistycznych*, tłum. T. Komendant, Gdańsk 2006.

15 F.K. Ringer, *Die Gelehrten. Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933*, Stuttgart 1987.

Zarzuty te zostały uwzględnione w teoriach strukturalno-funkcjonalistycznych. Tak więc Parsons i Platt¹⁶ wyróżniają edukację i badania jako teoretycznie równouprawnione obszary funkcjonalne uniwersytetu. Osadzenie społeczne uczelni realizowane jest poprzez funkcję powierniczą, w ramach której uniwersytet zarządza standardami poznawczymi racjonalności w nowoczesnych społeczeństwach. Zasadniczo redukuje to jednak naukę do funkcji ochronno-konserwacyjnych. Ta orientacja edukacyjna przejawia się także w bardziej innowacyjnych wariantach racjonalnego wyboru¹⁷. Tak jak ewolucyjna perspektywa zaniedbuje funkcję edukacyjną i reprodukcyjną uniwersytetu, tak funkcjonalistyczne teorie Parsonsa i Platta oraz Boudona pozostawiają socjologiczne aspekty uniwersytetu nieco w cieniu. Zatem z jednej strony – powiązania społeczne poprzez zachowanie struktury powierniczej wydają się złożone i abstrakcyjne; z drugiej zaś strony, świat naukowy jawi się jako instytucjonalizowany obszar względnie autonomicznych praktyk, który działa według własnych zasad, tak aby nie odgrywać żadnej roli.

Wyzwaniem dla funkcjonalnej logiki są zatem prace, które podkreślają uspołecznienie wiedzy naukowej¹⁸ i prezentują to na przykładzie ukierunkowania na konteksty społeczne¹⁹. Perspektywy wewnętrzna i zewnętrzna uczelni nie są tutaj jednakowo zbieżne, ale połączone wzajemnymi, rekurencyjnymi oddziaływaniami²⁰. Badania prowadzone w tym nurcie wskazują na znaczenie właśnie owych konkretnych wzorców relacji między uniwersytetem a społeczeństwem, które w funkcjonalistycznych badaniach edukacyjnych pozostają niejasne i abstrakcyjne. Jednak tak jak badania edukacyjne redukują uniwersytet w dużej mierze do instytucji edukacyjnej, tak studia związane z uspołecznieniem wiedzy uniwersyteckiej obejmują przede wszystkim wytworzoną

16 T. Parsons, G.M. Platt, *The American University*, Cambridge 1973.

17 R. Boudon, *Education, Opportunity and Social Inequality. Changing Prospects in Western Society*, New York 1974.

18 D. Bloor, *Knowledge and Social Imagery*, London–Henley 1976.

19 *Universities and the Global Knowledge Economy. A Triple Helix of University – Industry – Government Relations*, red. H. Etzkowitz, L. Leydesdorff, London–Washington 1997. M. Gibbons i in., *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, London–New Delhi 1994.

20 N. Stehr, *Wissen und Wirtschaften. Die gesellschaftlichen Grundlagen der modernen Ökonomie*, Frankfurt am Main 2001. P. Weingart, *Die Stunde der Wahrheit? Zum Verhältnis der Wissenschaft zu Politik, Wirtschaft und Medien in der Wissenschaftsgesellschaft*, Weilerswist 2001.

podczas badań wiedzę naukową. Przy czym zarówno złożony spłot kształcenia, badań naukowych i administracji, jak i wewnętrzna logika tych obszarów są w dużej mierze przemilczane.

Badania etnograficzne nad nauką dają odpowiedź zwłaszcza na pytanie o wewnętrzną logikę praktyk naukowych wobec ograniczeń społecznych. Zgodnie z nimi, naukowe mikroświaty nie odzwierciedlają ogólnych tendencji społecznych, takich jak racjonalizacja czy zróżnicowanie. Badania nie mają żadnych zinstytucjonalizowanych relacji ze społeczeństwem, lecz – aż po końcu swojego prakseologicznego układu krążenia – pozostają zdane same na siebie²¹. Podczas gdy na przykład Knorr Cetina we wcześniejszych pracach podkreślała wykraczający poza poznanie charakter aren naukowych i nienaukowych²², w ostatnich badaniach uwypukla w dużej mierze autonomiczne kultury wiedzy, gdzie logiki praktyki są zamknięte²³. Chociaż teoria aktora-sieci opisuje szeroko rozgałęzione sieci przenikające i łączące różne dziedziny życia społecznego, to nacisk kładzie się tu jednak raczej na losowe sekwencje zdarzeń i niesystematyczne relacje między uniwersytetem a społeczeństwem. Laboratorium naukowe pozostaje obszarem, skąd autonomiczne procesy materialne i społeczne należy przede wszystkim przenieść na zewnątrz²⁴.

Również za pomocą lokalnie umiejscowionych praktyk budowania jakości naukowej²⁵ lub wyników badań²⁶ czy też mikropolitycznych procesów decyzyjnych²⁷ badania etnograficzne dostarczają opisu podstawowych aspektów uniwersytetu jako części świata społecznego. Jednakże instytucjonalne i społeczne osadzenie badań naukowych – a zwłaszcza uniwersytecka funkcja edukacyjna i reprodukcyjna – programowo pozostają na zewnątrz. Autentyczny ogląd „niestrukuralnych” praktyk wydaje się znowu tylnymi

21 *The Handbook of Science and Technology Studies*, red. E.J. Hackett i in., Cambridge 2008.

22 K. Knorr Cetina, *Die Fabrikation von Erkenntnis. Zur Anthropologie der Naturwissenschaft*, Frankfurt am Main 1984.

23 K. Knorr Cetina, *Wissenskulturen – Ein Vergleich naturwissenschaftlicher Wissensformen*, Frankfurt am Main 2002.

24 B. Latour, *The Pasteurization of France*, Cambridge 1988.

25 S. Hirschauer, *Editorial Judgements: A Praxeology of 'Voting' in Peer Review*, „Social Studies of Science” 2010, nr 40 (1), s. 71–103.

26 E. Livingston, *The Context of Proving*, „Social Studies of Science” 2006, nr 36 (1), s. 39–68.

27 M. Lamont, *How Professors Think. Inside the Curious World of Academic Judgement*, Cambridge, MA 2009.

drzwiami wprowadzać właśnie ową autonomię, której dekonstrukcji badania etnograficzne oddały się całkowicie.

Nasz przegląd uznanych badawczych perspektyw wobec uniwersytetu pokazuje wyraźnie, że każde z tych podejść ma co prawda na swoim koncie cenne spostrzeżenia i wnioski, ale ostatecznie żadnemu nie udało się jednak uchwycić najważniejszych aspektów uniwersytetu w jego współczesnej postaci. Rozciągnięty między funkcją edukacyjną, administracyjną i badawczą, oscylując między względnie autonomicznym światem wewnętrznym a jego reakcją na świat zewnętrzny, który rozciąga się od kontekstów globalnych do regionalnych, uniwersytet unika szerokiego dostępu do rozpatrywanych tu podejść teoretycznych. Te systematyczne deficyty i pytania bez odpowiedzi pozostawały dotychczas „placem budowy” systematycznej teorii tej właśnie instytucji, która odgrywa kluczową rolę zwłaszcza w globalizacji współczesnych formacji społecznych²⁸. Ale właśnie dlatego, że uniwersytet wywiera dziś ogromny społeczny wpływ i jest głęboko zaangażowany w procesy społeczne na styku polityki, rozwoju osobowości, środowiska pracy, opinii publicznej i gospodarki, nauki społeczne nie mogą uchylać się od tego, by adekwatnie opisać go w całej jego złożoności.

Większym potencjałem objaśniającym w tym względzie dysponują zarówno socjologia organizacji, jak i teoria pola, gdzie relacja między wnętrzem a zewnętrzem uniwersytetu stanowi systematyczną część teorii socjologicznej. W jakim stopniu są one w stanie sprostać współczesnemu uniwersytetowi?

3. Kontekstualizacja uniwersytetu w społeczeństwie

3.1. Uniwersytet jako organizacja i jego otoczenie społeczne

Socjologia organizacji łączy różne obszary funkcjonalne i dziedziny praktyki między nauką a edukacją pod egidą uniwersytetu jako organizacji. Zazwyczaj rozróżnia się poziom instytucji i poziom dyscypliny²⁹. Podczas gdy instytucja

28 R. Stichweh, *Die Weltgesellschaft. Soziologische Analysen*, Frankfurt am Main 2000.

29 Por. artykuły w: *The Academic Profession. National, Disciplinary and Institutional Settings*, red. B.R. Clark, Berkeley–Los Angeles 1987.

zapewnia podział uniwersyteckich ról na profesorów, młodych naukowców, studentów i administrację, dyscyplina definiuje kulturę akademicką od metod poprzez definiowanie naukowości po różne dziedziny badań³⁰. W ramach tego, opartego na podziale pracy, pola przeciwstawnych interesów istnieje stały konflikt między administracją, nauczaniem i badaniami naukowymi³¹. W przeciwieństwie do ideału „University of Reason” i funkcjonalistycznej socjologii Parsonsa, między badaniami a nauczaniem nie zachodzi symbioza. Uniwersytet jest raczej organizacją, która realizuje heterogeniczne cele i wykorzystuje ku temu ograniczone zasoby³².

Socjologia organizacji, łącząc różne, czasami konkurencyjne obszary funkcjonalne z koncepcją organizacji, jest w stanie zapewnić na początek wiarygodną socjologicznie prezentację kształcenia i nauki w uniwersytecie. Chociaż badania naukowe i kształcenie, instytucja i dyscyplina są co prawda niejednorodnymi dziedzinami praktyki, niemniej jednak wchodzą one ze sobą w relację na metapoziomie organizacji. Ale w jaki sposób socjologia organizacji opisuje związek między uniwersytetem a społeczeństwem?

Z reguły kompleksowa kontekstualizacja społeczna organizacji uniwersytetu badana jest jako układ sprzecznych interesów między samorządnością akademicką a wpływami regulacyjnymi państwa i rynku³³. Wraz z wprowadzeniem i przeniesieniem nowych modeli organizacyjnych i kontrolnych uniwersytet stanie się strategicznym graczem³⁴, który wprowadza innowacje, przekładając wymogi formalne na logikę, jaką rządzi się uniwersytet³⁵. Autonomia

30 Por. także A. Abbott, *Chaos of Disciplines*, Chicago 2001; D. Crane, *Invisible Colleges. Diffusion of Knowledge in Scientific Communities*, Chicago 1972.

31 U. Schimank, *Hochschulforschung im Schatten der Lehre*, Frankfurt am Main–New York 1995.

32 M.D. Cohen, J.G. March, J.P. Olsen, *A Garbage Can Model of Organizational Choice*, „Administrative Science Quarterly” 1972, nr 17 (1), s. 1–25.

33 *Neue Governance der Wissenschaft. Reorganisation – externe Anforderungen – Medialisierung*, red. E. Grande i in., Bielefeld 2013; U. Schimank, S. Lange, *Zwischen Konvergenz und Pfadabhängigkeit: New Public Management in den Hochschulsystemen fünf ausgewählter OECD-Länder, Transfer, Diffusion und Konvergenz von Politiken*, red. K. Holzinger, H. Jörgens, C. Knill, „Politische Vierteljahresschrift”, Sonderheft 38, Wiesbaden 2007, s. 522–548.

34 F. Meier, *Die Universität als Akteur. Zum institutionellen Wandel der Hochschulorganisation*, Wiesbaden 2009; R.D. Whitley, *Universities as Strategic Actors: Limitations and Variations*, w: *The University in the Market*, red. L. Engwall, D. Wearie, London 2008, s. 23–37.

35 G. Krücken, R. Hasse, *Der Stellenwert von Organisationen in Theorien der Weltgesellschaft. Eine kritische Weiterentwicklung systemtheoretischer und neo-institutionalistischer Forschungsperspektiven*, w: „Zeitschrift für Soziologie”. Sonderheft Weltgesellschaft, red. B. Heintz, R. Münch, H. Tyrell, Stuttgart 2005, s. 186–204.

uczelnia jest w tym kontekście zawsze przesadnie determinowana przez środowisko systemowe³⁶.

Odwrotny wpływ – uniwersytetu na społeczeństwo – w dużej mierze pozostaje niejasny z punktu widzenia socjologii organizacji. Uniwersytet poprzez funkcję edukacyjną i reprodukcyjną łączy się ze społeczeństwem w sposób raczej niedookreślony, ponieważ procesy edukacyjne nie przenoszą się automatycznie na profile kompetencyjne, ważne dla społeczeństwa. Abstrahując od obszarów związanych z zastosowaniem w badaniach przemysłowych i doradztwie politycznym, gdzie kształcenie przeniesione jest z reguły do specjalnie przeznaczonych ku temu instytucji, również badania naukowe nie wchodzi – jak widać – w bezpośrednią, socjologicznie wiarygodną relację ze społeczeństwem. Na poziomie *formalnym* uniwersytet jako organizacja wchodzi w relację ze społeczeństwem poprzez argument modernizacyjny³⁷: wskutek globalnych procesów izomorficznych modele organizacyjne przenikają do uniwersytetu, nawet jeśli dokonuje się to jedynie poprzez długotrwałe upodobnienia³⁸ i w konflikcie z narodowymi zależnościami od ścieżki³⁹.

Zwłaszcza w swojej neoinstytucjonalnej orientacji podejścia związane z socjologią organizacji mogą co prawda wyostrzyć spojrzenie zarówno na historyczne formy relacji między uczelnią a społeczeństwem, jak i na narodowo-państwowe delimitacje⁴⁰, jednakże w efekcie tylko pojawią się nowe pytania na temat relacji między uczelnią a społeczeństwem. Jak dokładnie przebiegają procesy izomorficzne? Jak jest ustrukturyzowany związek między uniwersyte-tem jako organizacją a innymi organizacjami społecznymi na metapoziomie społecznych procesów wymiany: czy chodzi o zasoby gospodarcze, czy o społeczny sens? Jeśli o to ostatnie, to jaka jest systematyczna rola dyskursów w społecznej wymianie materii? Punkt widzenia aktorów⁴¹ daje wskazówkę, w jakiej

36 R. Stichweh, *Paradoxe Autonomie*, dz. cyt.

37 J.W. Meyer, *Weltkultur*, dz. cyt.

38 Por. D.J. Frank, J. Gabler, *Reconstructing the University. Worldwide Shifts in Academia in the 20th Century*, Stanford 2006.

39 G. Krücken, A. Kosmützky, M. Torka, *Towards a Multiversity? Universities between Global Trends and National Traditions*, Bielefeld 2006.

40 Por. M. Fourcade, *The Construction of a Global Profession: The Transnationalization of Economics*, „American Journal of Sociology” 2006, nr 112 (1), s. 145–194.

41 Por. F.W. Scharpf, *Interaktionsformen. Akteurszentrierter Institutionalismus in der Politikforschung*, Wiesbaden 2000.

relacji znajdują się uniwersytet i społeczeństwo poprzez działalność instytucji i percepcję aktorów. Jednak systematyczna analiza tej relacji zakłada istnienie teorii dyskursu, którą socjologia organizacji uniwersytetu (jeszcze) nie dysponuje⁴². Dotyczy to także i przede wszystkim relacji między globalizacją a zmianami organizacyjnymi, ponieważ kosmopolityczne modele istnieją jako formy kulturowe i dopiero dyskursywnie da się je przyswoić.

3.2. Edukacja i nauka w polu władzy

Oprócz socjologii organizacji także teoria pola Bourdieu charakteryzuje się programową teoretyzacją społecznego osadzenia szkolnictwa wyższego i nauki. Oprócz klasycznych studiów, które obejmują głównie wewnętrzne zasady świata akademickiego⁴³, należy wymienić tu prace Bourdieu z socjologii edukacji, które z jednej strony wyjaśniają funkcję systemu edukacji dla reprodukcji władzy i nierówności w społeczeństwie⁴⁴, a z drugiej interpretują ekspansję systemu edukacji jako reakcję na ogólnospołeczne zmiany strukturalne⁴⁵. Zatem Bourdieu rozważa nie tylko systematyczne powiązanie uczelni ze społeczeństwem, ale także połączenie nauki z edukacją jako rozkład sił wewnątrz uniwersytetu.

Pozyskiwanie, utrwalanie i reprodukcja pozycji społecznych opierają się z tego punktu widzenia na mechanizmach legitymizacji, które ukrywają dziedziczny i arbitralny charakter relacji społecznych. Tutaj system edukacji odgrywa podwójną rolę, a wraz z nim działania naukowe związane z uniwersytetem. Służy on, z jednej strony, powielaniu nierówności społecznych, ponieważ system edukacji operuje mitami „osiągnięć” i „talentu”, aby umożliwić dziedziczenie władzy społecznej między pokoleniami⁴⁶. Z drugiej strony, w systemie edukacji przejawia się walka między elitami, na przykład w obecnych walkach o społeczną dominację między narodowo zorientowaną elitą

42 Ogólna dyskusja na temat organizacji i dyskursu por. specjalne wydania „Organizations” (2000, vol. 7/3, 2002, vol. 9/4) i „Academy of Management Review” (2004, vol. 29/4).

43 P. Bourdieu, *Homo academicus*, Frankfurt am Main 1992.

44 Tenże, *Der Staatsadel*, Konstanz 2004.

45 P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *The Inheritors. French Students and their Relation to Culture*, Chicago 1979.

46 *Wie die Kultur zum Bauern kommt. Über Bildung, Schule und Politik. Schriften zu Politik und Kultur 4*, red. P. Bourdieu, Hamburg 2001; P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *The Inheritors*, dz. cyt.

przemysłową a globalnie zorientowaną elitą finansową. W obu przypadkach rozszerzenie systemu edukacji prowadzi zarówno do delegitymizacji roszczeń dawnych elit do władzy, jak i do postępującej koncentracji władzy w aktualnie rządzącej frakcji klasy panującej⁴⁷. Kształcenie ugruntowuje się jako system produkcji uznanych dóbr symbolicznych w XIX i XX wieku⁴⁸ i staje się układem władzy obok państwa i rynku⁴⁹, nie kwestionując jednak związku władzy z pochodzeniem społecznym⁵⁰.

Nauka i edukacja uniwersytecka są nie tylko historycznie związane z transformacjami społecznymi, ale też strukturalnie z podziałem władzy w społeczeństwie. Ich wewnętrzna struktura dyscyplinarna jest hierarchicznie sklasyfikowana⁵¹ i odpowiada podziałowi władzy w całym społeczeństwie. Na przykład wielu studentów „intelektualnych” kierunków pochodzi ze środowisk inteligenckich, podczas gdy studenci ze średnich i niższych klas społecznych wybierają raczej „praktyczne” kierunki⁵². Odpowiedni prestiż poszczególnych dyscyplin akademickich mierzy się nie tylko ocenami wewnętrznymi, lecz jest wyznaczany przez dalsze siły działające na styku systemu edukacji i społecznej logiki klas. Według Bourdieu, na głębokim poziomie strukturalnym również nauka i edukacja podlegają klasowej logice strukturalnej ogólnospołecznego obszaru władzy, forsując właściwe definicje dyscyplinarnych porządków klasyfikacyjnych⁵³.

Pole akademickie to układ sił nauki i edukacji, który z punktu widzenia struktury głębokiej jest rozłożony między heteronomię i autonomię, a z historycznego punktu widzenia pomiędzy społecznym determinizmem a społeczną

47 Por. J. Huffschmid, *Wem gehört Europa? Wirtschaftspolitik und Kapitalstrategien*. 2 Bände, Heilbronn 1994.

48 J. Hamann, *Die Geisteswissenschaften und ihr Bildungsdiskurs. Zur Kartierung eines vernachlässigten Gebiets der Wissenschaftssoziologie*, „Zeitschrift für Soziologie” 2015, nr 44 (3), s. 180–196.

49 J. Angermüller, J. Maeße, *Regieren durch Leistung. Die Verschulung des Sozialen in der Numerokratie*, w: *Leistung. Reihe: Pädagogik – Perspektiven*, red. A. Schäfer, C. Thompson, Paderborn 2015, s. 61–108.

50 M. Hartmann, *Der Mythos von den Leistungseliten: Spitzenkarrieren und soziale Herkunft in Wirtschaft, Politik, Justiz und Wissenschaft*, Frankfurt am Main 2002.

51 P. Bourdieu, *Der Staatsadel*, dz. cyt.

52 Por. W. Isserstedt i in., *Die wirtschaftliche und soziale Lage der Studierenden in der Bundesrepublik Deutschland 2003. 17. Sozialerhebung des Deutschen Studentenwerks*, Bonn–Berlin 2004; tenże, *Die wirtschaftliche und soziale Lage der Studierenden in der Bundesrepublik Deutschland 2009. 19. Sozialerhebung des Deutschen Studentenwerks*, Bonn–Berlin 2010.

53 P. Bourdieu, *Der Staatsadel*, dz. cyt.

determinantą. Do wymagań, które współczesny uniwersytet stawia jako empiryczny obiekt badań, socjologia uniwersytetu Bourdieu jest zatem bardziej adekwatna niż inne liczące się podejścia.

Niemniej jednak również tu trzy pytania pozostają bez odpowiedzi. Perspektywa Bourdieu ogranicza się, po pierwsze, do uniwersytetu osadzonego w państwie narodowym, a zatem w stopniu niedostatecznym może odzwierciedlać tendencje globalizacyjne i wychodzenie poza granice państwa narodowego, z którymi późnonowoczesny uniwersytet się konfrontuje⁵⁴. Po drugie, procesy wewnętrznej logiki systemu edukacji nie uwidaczniają się wyraźnie, bo ów system jawi się w dużej mierze jako bierny efekt społecznej władzy reprodukcyjnej. Po trzecie, teoria pola rzeczywiście jest w stanie uchwycić w teoretyczne ramy wzajemne wpływy między edukacją, nauką i społeczeństwem dzięki, uzasadnionemu socjologią kultury, pojęciu kapitału i za pomocą tego wyobrażać sobie procesy cyrkulacyjne, ale poziom dyskursywny pozostaje tylko homologicznym efektem tej dziedziny⁵⁵.

4. Granice pojęcia organizacji i zalety teorii pola

Mimo tych otwartych pytań pojęcie pola szczególnie nadaje się do rozszerzenia o teorię dyskursu⁵⁶. Wiele argumentów za koncepcją pola, jak i przeciw niej stosuje się również do koncepcji organizacji, dlatego przedstawimy zwięzły zarys plusów i minusów teorii pola i socjologii organizacji jako koncepcji łączących się z teorią dyspozytywu.

Obie teorie zakładają, że istnieje korelacja między różnymi kontekstami społecznymi, wokół których uniwersytet konstytuuje się jako empiryczny

54 *Politische Soziologie Transnationaler Felder*, red. S. Bernhard, C. Schmidt-Wellenburg, Schwerpunktheft „Berliner Journal für Soziologie” 2014, nr 24 (2); V. Gengnagel, *Transnationale Europäisierung? Aktuelle feldanalytische Beiträge zu einer politischen Soziologie Europas*, „Berliner Journal für Soziologie” 2014, nr 24 (2), s. 289–303; F. Lebaron, *Die Welt der Wirtschaftswissenschaft*, w: *Die Innenwelt der Ökonomie. Wissen, Macht und Performativität in der Wirtschaftswissenschaft*, red. J. Maeße, H. Pahl, J. Sparsam, Wiesbaden 2017.

55 Por. związane z tą krytyką R. Diaz-Bone, *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil. Eine diskurstheoretische Erweiterung der bourdieuschen Distinktionstheorie*, Opladen 2002; J. Angermüller, *Nach dem Strukturalismus*, dz. cyt.; J. Hamann, *Die Bildung der Geisteswissenschaften*, dz. cyt.

56 W polskiej literaturze o możliwościach analizy dyskursu w oparciu o teorię Pierre’a Bourdieu pisze również Tomasz Warczok w artykule *Dyskurs ucieleśniony, dyskurs skontekstualizowany: podejście inspirowane teorią Pierre’a Bourdieu*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, vol. 9, nr 1 (przyp. HO).

i teoretyczny obszar przedmiotowy. Socjologia organizacji wprowadziła z tego powodu pojęcie izomorfizmu⁵⁷. Chociaż wynika z niego użyteczna typologia, konkretne izomorficzne dynamiki jako takie często wymagają wyjaśnienia i teoretycznego doprecyzowania⁵⁸. W przeciwieństwie do tego, teoria pola wysuwa postulat homologii⁵⁹. W związku z tym pola, takie jak ekonomia i edukacja, są podobne pod względem logiki funkcjonalnej i struktury podziału. Postulat homologiczności był jednak krytykowany z punktu widzenia teorii dyskursu właśnie za to, że zakłada istnienie tożsamości strukturalnej *ex ante* i nie jest w stanie sprostać złożonym procesom translacyjnym wewnątrz pól i między nimi⁶⁰. Dyskursywną krytykę aksjomatycznych założeń homologicznych można również odnieść do pojęcia izomorfizmu, by bardziej wyczulić się na dyskursywne procesy produkcji i przyswajania idei między organizacjami a ich środowiskami. W przeciwieństwie do izomorfizmu, homologia oznacza jednak wprawdzie empirycznie wątpliwy, ale teoretycznie całkiem możliwy przypadek dyskursywnego przyswojenia sobie sensu. Izomorfizm za to pozostaje zasadniczo terminem używanym w odniesieniu do transferów między kontekstami. Jak one rzeczywiście przebiegają – czy to w przypadku procesu interpretacji, sprawowania władzy czy translacji – pozostaje tutaj kwestią otwartą.

Teoria pola ma jeszcze jedną przewagę nad teorią organizacji. Co prawda ta ostatnia bierze pod uwagę wpływ środowiska na organizację, jednak nie jest w stanie zapewnić środowisku uniwersytetu wystarczającej analitycznej rozpiętości. Konteksty społeczne jako środowisko pozostają z reguły bliżej nieokreślonym, rozproszonym i nieprzejrzystym przeciwieństwem organizacji. Jednak teoria pola jest w stanie podjąć temat niejednoczesności i nierówności różnych pól społecznych – i to nie tylko w sensie przyjęcia wewnętrznej perspektywy na niejednorodność szkolnictwa wyższego i nauki, lecz także,

57 P. DiMaggio, W.W. Powell, *The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields*, „American Sociological Review” 1983, nr 48 (2), s. 147–160.

58 Por. G. Krücken, A. Kosmützky, M. Torka, *Towards a Multiversity?*, dz. cyt.; R. Münch, *Globale Eliten, lokale Autoritäten*, dz. cyt.

59 Por. P. Bourdieu, *Homo academicus*, dz. cyt.

60 Por. R. Diaz-Bone, *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil*, dz. cyt.; J. Angermüller, *Nach dem Strukturalismus*, dz. cyt.; J. Hamann, *Der geisteswissenschaftliche Bildungsdiskurs der preußischen Universitätsreform. Versuch einer wissenssoziologischen Feld- und Diskursanalyse*, w: *Feldanalyse als Forschungsprogramm*. Band 1: *Der programmatische Kern*, red. S. Bernhard, C. Schmidt-Wellenborg, Wiesbaden 2012, s. 345–380; J. Maeße, *Eliteökonomien. Wissenschaft im Wandel der Gesellschaft*, Wiesbaden 2015.

i w przeciwieństwie do socjologii organizacji, w sensie spojrzenia z zewnątrz na różne logiki, struktury i praktyki kontekstów społecznych, w których osadzony jest uniwersytet. Teoria pola jest zatem odpowiednia dla różnych dyskursywnych praktyk transferu i interpretacji w różnych polach i kontekstach oraz między nimi. Nieprzypadkowo teoria pola dysponuje dobrze zdefiniowanym pojęciem władzy, które pozwala na liczne nawiązania do analizy dyskursu i teorii dyskursu, zwłaszcza z uwagi na jego wymiar związany z socjologią kultury⁶¹.

Poniższe akapity zawierają wyjaśnienie, w jakim stopniu teoria dyskursu może przewyżżyć pojęciowe granice teorii pola i socjologii organizacji za pomocą znakowo uzasadnionego dyspozytywu. Główna zaleta koncepcji dyspozytywu polega na tym, że konteksty społeczne, które rozumiemy w świetle wyżej wymienionych zalet teorii pola Bourdieu, wskutek dyskursywnych praktyk konstytuują się i wchodzą w relacje. Jako nadrzędny koncept pojęcie dyspozytywu łączy dyskursy jako procesy interpretacji i przenoszenia z polami jako społecznie regulowanymi arenami władzy. Stąd najpierw wyjaśnienie, w jakim stopniu pojęcie dyspozytywu nadaje się do łączenia dyskursywnych praktyk interpretacyjnych z zakotwiczonymi w polu procesami władzy. Dopiero dzięki uwzględnieniu koncepcji pola – to nasza argumentacja – wymiar władzy dyspozytywów może w pełni dojść do głosu. Z tego powodu nasza dyskursywna perspektywa opowiada się za krytyczną interpretacją pojęcia pola Bourdieu. Ten krok od pola (lub organizacji) do udyskursowionego dyspozytywu byłby jednak w ostatecznym rozrachunku teoretycznym zwarciem, gdyby nie został uzasadniony przez krytyczną wobec pola semiotykę społeczną. Tylko dzięki temu semiotycznemu uzasadnieniu staje się teoretycznie spójne i empirycznie wiarygodne stwierdzenie, że uniwersytet jest dyspozytywem, który już nie jest osadzony w *jednym* (stosunkowo autonomicznym) polu, lecz znajduje się na styku nauki, edukacji i społeczeństwa. Podczas gdy perspektywa pola pozwala na wzmocnienie społecznego i instytucjonalnego wymiaru władzy, perspektywa dyskursu umożliwia otwarcie pola dla praktyk interpretacyjnych.

61 J. Maeße, *Economic Experts. A Discursive Political Economy of Economics*, „Journal of Multicultural Discourses” 2015, t. 10 (3), s. 279–305.

5. „Krytyczne” pojęcie dyspozytywu?

Dwie siły determinują uniwersytet jako dyspozytyw: siły zamykające i siły otwierające. Jak wspomniano powyżej, wymiar władzy oparty na teorii pola wskazuje na tendencje zamykające i sedymentujące. Z drugiej strony, wymiar dyskursywny bierze pod uwagę tendencje otwierające i potrzeby interpretacyjne. Zamknięcia można zaobserwować na przykład w relacjach społecznych opartych na wyłączości. Na przykład, tylko profesorowie mają prawo do prowadzenia niektórych dyskursów – takich jak przyznawanie tytułów – lub do oferowania określonych zajęć. Jednak te właśnie tytuły, które zostały wytworzone jako kapitał kulturowy w ściśle określonych, ekskluzywnych dyskursach władzy, a później w innych kontekstach społecznych – na przykład w środowisku pracy przez dział personalny firmy – muszą zostać interpretacyjnie otwarte, a tym samym udostępnione nowym, osadzonym w innych strukturach władzy dyskursom. Ani „bezdyskursywna” koncepcja pola, ani „bezwładne” pojęcie dyskursu nie są w stanie opisać tych złożonych dyskursywnych transferów kapitału do granic różnych pól społecznych, nie płacząc się w aporiach czy kierując się niespójnie skonstruowanym szkieletem teoretycznym.

Foucaultowska koncepcja dyspozytywu⁶² potrafi bardzo dobrze uchwycić właśnie ten punkt przecięcia się dyskursu z władzą. Ale czy koncepcja dyspozytywu i bez tego nie obejmuje dyskursów w złożonych środowiskach? Foucault wskazuje, że dyspozytywy to nie tylko formy językowe, ale także cały zestaw instytucji, zasad i praktyk. Chodzi mu przede wszystkim o to, by pokazać duże instytucje od wewnątrz, a władzę rozumieć jako zjawisko, które zachodzi najczęściej poza oficjalnie zinstytucjonalizowanymi procesami i formami. Ten aspekt pojęcia dyspozytywu podkreślają Bührmann i Schneider⁶³, gdy za sprawą koncepcji dyspozytywu usiłują rozszerzyć pojęcie dyskursu o dyskursywny poziom przedmiotów i społecznych aktorów oraz poziom niedyskursywny. Oznacza to jednak, że zostaje uchwycona tylko jedna – choć ważna – część koncepcji dyspozytywu. Nasze zastosowanie koncepcji dyspozytywu uwzględnia jeszcze jeden aspekt.

62 M. Foucault, *Recht der Souveränität/Mechanismus der Disziplin*, w: *Dispositive der Macht. Michel Foucault über Sexualität, Wissen und Wahrheit*, red. M. Foucault, Berlin 1978, s. 75–95.

63 A. Bührmann, W. Schneider, *Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse*, Bielefeld 2008.

W zależności od założeń poszczególnych teorii pojęcie dyskursu obejmuje mówców, aktorów, przedmioty i inne niewerbalne elementy⁶⁴. Socjologiczne badania nad dyskursem⁶⁵ reprezentują koncepcję dyskursu, zgodnie z którą dyskursy to praktyki naukowe, obejmujące społeczeństwo w jego różnorodności. Także teoretyczne podejścia różnicowe⁶⁶ i hegemoniczne⁶⁷ są głównie zainteresowane organizacją wiedzy, przedmiotów i aktorów społecznych poprzez dyskurs. Nasze pojęcie dyskursu wychodzi od rozważań prakseologicznych i klasyfikacyjnych; pytamy o to, w jaki sposób aktorzy społeczni, dzięki praktykom pozycjonowania i technikom klasyfikacyjnym, uzyskują specyficzną perspektywę, żeby konkurować o reprezentacje porządku społecznego i tym samym uzyskać specjalny dostęp do środowiska społecznego⁶⁸. Dyskurs jest zatem przede wszystkim strategią interwencyjną i inwestycyjną, służącą (re)strukturyzacji stosunków społecznych. Podkreśla to konkurencyjny charakter i zmieniający rzeczywistość wymiar dyskursu na obleganim i skostniałym terenie.

Każda dyskursywna reprezentacja porządku społecznego jest więc zawsze interwencją także w relacje społeczne, dokonującą się poprzez pozycjonowanie. Van Dyk⁶⁹ wskazuje na ten aspekt władzy, podkreślając performatywną moc sprawczą w kontekście dyspozytywów. Wiązą się z tym jednak zawsze roszczenia dotyczące wyłączności, ponieważ nie każda pozycja, interwencja czy reprezentacja są równie skuteczne. Wymiar nierówności, który stanowi podstawę dla władzy, jak choćby w przypadku roszczeń dotyczących wyłączności, raczej trudno pogodzić z „czystą” teorią dyskursu. Foucault zaproponował produktywne, zorientowane na wytwarzanie rzeczy, aktorów i układów

64 S. van Dyk i in., *Discourse and beyond? Zum Verhältnis von Sprache, Materialität und Praxis*, w: *Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Band 1: *Theorien, Methodologien und Kontroversen*, red. J. Angermüller i in., Bielefeld 2014, s. 347–363; A. del Pierco, J. Zienkowski, J. Angermüller, *Vom determinierten Akteur zum dezentrierten Subjekt. Strukturalismus, pragmatische und poststrukturalistische Perspektiven der Diskurstheorie im Dialog*, w: *Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, dz. cyt., s. 364–385.

65 R. Keller, *Wissenssoziologische Diskursanalyse. Grundlegung eines Forschungsprogramms*, Wiesbaden 2008.

66 R. Diaz-Bone, *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil*, dz. cyt.

67 M. Nonhoff, *Politischer Diskurs und Hegemonie. Das Projekt »Soziale Marktwirtschaft«*, Bielefeld 2006.

68 J. Angermüller, *How to Become an Academic Philosopher. Academic Discourse as Multileveled Positioning Practice*, „Sociologia histórica” 2013, nr 2, s. 263–289; J. Angermüller, J. Maeße, *Regieren durch Leistung*, dz. cyt.; J. Hamann, *Die Bildung der Geisteswissenschaften*, dz. cyt.

69 S. van Dyk, *Was die Welt zusammenhält. Das Dispositiv als Assoziation und performative Handlungsmacht*, „Zeitschrift für Diskursforschung” 2013, 1(1), s. 44–66.

pojęcie władzy⁷⁰. Ale w teorii dyskursu Foucaulta⁷¹ to pojęcie władzy pozostaje nieokreślone. Koncepcja dyspozytywu ma właśnie na celu uzupełnienie tej luki. Foucault twierdzi, że:

Mój problem można wyrazić mniej więcej tak: do jakich reguł prawnych ucieka się władza, aby wytworzyć dyskurs prawdy? Albo też: jakiego rodzaju władza zdolna jest wytwarzać dyskursy prawdziwościowe, które w społeczeństwie takim jak nasze pociągają za sobą tak potężne skutki?⁷²

Oznacza to, że Foucaultowi chodzi nie tylko o interpretacyjne osiągnięcia w dyskursach, ale także o kwestię, w jaki sposób niektóre dyskursy mogą wysuwać roszczenia co do wyłączności, które pozwalają im – pozostając przy przykładzie podanym przez Foucaulta – przemawiać na przykład w imię „prawdy”.

Właśnie tę kwestię można teoretycznie zakotwiczyć, odwołując się do koncepcji pola Bourdieu, ponieważ pojęcie kapitału stanowi instrument, który uwidacznia zarówno wyłączność, jak i wykluczenie⁷³. Jeśli jednak wyłączność i wykluczenie opierają się na nierówności, logiczne jest scalenie koncepcji dyskursu z obecną w teorii pola perspektywą nierówności i konfliktu w – powiedzmy – „krytyczną” koncepcję dyspozytywu.

6. Semiotyczne podstawy pojęcia dyspozytywu

Dyskursywny charakter pojęcia dyspozytywu zakłada semiotyczne przeformułowanie koncepcji pola. Jak się okaże w tej części, ta refleksja semiotyczna jest teoretycznym warunkiem otwarcia pól dla praktyk dyskursywnych. Znaki

70 Por. np. J. Maeße, M. Nonhoff, *Macht und Hegemonie im Diskurs*, w: *Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, dz. cyt., Bielefeld 2014, s. 386–410.

71 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Warszawa 1977.

72 M. Foucault, *Recht der Souveränität/Mechanismus der Disziplin*, dz. cyt., s. 72. Autorzy cytują fragment wykładu Foucaulta z 14 stycznia 1976 roku, który w języku polskim ukazał się w zbiorze: M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France*, 1976, tłum. M. Kowalska, Warszawa 1998, s. 34 (przyp. HO).

73 Por. także B. Herzog, *Ausschluss im (?) Diskurs: diskursive Exklusion und die neuere soziologische Diskursforschung* [54 akapity], „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research” 2013, nr 14 (2), art. 19. www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1910/3542, dostęp: 31 grudnia 2015.

stanowią materialną podstawę dla różnych interpretacji; dzięki tym znakom jako nośnikom wielorakiej interpretacyjności otwiera się pole, by ponownie zamknąć się poprzez konkretne interpretacje. Jeżeli uniwersytet jest postrzegany jako zjawisko, które jest ściśle skorelowane ze społeczeństwem, a jednocześnie podlega różnym wewnątrzlogicznym procesom, to adekwatnej teorii uniwersytetu potrzebne jest instrumentarium, które potrafi wyjaśnić *zarówno* społeczne logiki uniwersyteckich pól/kontekstów, *jak* i wymianę z innymi polami/kontekstami. Jak działa mediacja między edukacją, nauką i społeczeństwem, jeśli wiadomo, że na każdym polu mamy do czynienia z procesami, które kierują się swoją wewnętrzną logiką?

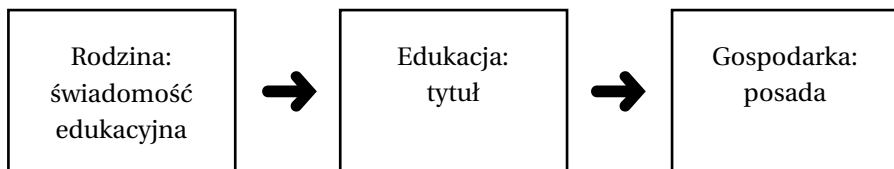
Jak wspomniano wyżej, teoria pola Bourdieu i socjologia organizacji mają ten sam problem: obie zakładają wymianę między różnymi polami lub organizacjami i środowiskami, a nie dysponując teorią, która potrafi wyjaśnić te wzajemne oddziaływania. Podejścia dyskursywne zwykle wychodzą jednak od interpretacyjnego przekraczania wyraźnie wytyczonych granic społecznych. Siłą dyspozytywu jako połączenia pola z dyskursem jest według nas właśnie to, że dyspozytyw potrafi teoretycznie opanować, a empirycznie uchwycić ten poziom cyrkulacji między różnymi polami społecznymi – w przypadku uniwersytetu są to punkty styczne nauki, edukacji i społeczeństwa. Uniwersytet jako dyspozytyw byłby wówczas zjawiskiem, które otwierałoby się zarówno na społeczeństwo, jak i na wewnętrzne dysproporcje, przekraczając granicę między wnętrzem a światem zewnętrznym i samemu włączając się do rozważań nad przedmiotem⁷⁴. Dopiero na podstawie semiotycznego rozszerzenia możliwe jest mówienie o dyspozytywach jako połączeniu pól i dyskursów, które pokonują również pozorną wewnętrzną zamkniętość pól (i organizacji). Socjodyskursywne relacje w obrębie pól i między nimi wydają się wtedy walkami interpretacyjnymi na odziedziczonych arenach. Aby to zilustrować, przyjrzyjmy się przykładowi z socjologii edukacji.

Nadawane przez uniwersytet tytuły naukowe są, według Bourdieu, kapitałem kulturowym, który można wykorzystać w świecie biznesu, aby uzyskać wysoką pozycję społeczną w postaci dobrze płatnej posady. Kiedy członkowie wyższych klas wprowadzają do systemu edukacyjnego warunki wstępne

74 Por. poststrukturalistyczna figura argumentacyjna dialektyki wnętrza/zewnątrz: J. Maeße, *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses*, dz. cyt., s. 67–102.

zdobywania tych tytułów w postaci kapitału kulturowego nabytego w rodzinie, wydaje się, że ich sukces zawodowy jest zatem „oparty na uzdolnieniach”, ponieważ pole edukacji wkracza między pole rodziny a pole gospodarki (rys. 1).

Rysunek 1: Przenoszenie kapitału poza granice pól

Bourdieu wyjaśnia pierwszą transformację (od rodziny do tytułu edukacyjnego) za pomocą teorii ciała społecznego⁷⁵. „Świadomość edukacyjna” (nabyta w rodzinie) w polu edukacji musi zostać przekształcona w „tytuł”. Łącznikiem jest tu ciało jako materialny nośnik właśnie owego społecznego surowca („świadomości edukacyjnej”), które zostaje zinstytucjonalizowane w formie tytułu edukacyjnego. Ale jakie są materialne warunki, aby ten tytuł mógł być odczytany w innym polu – w tym wypadku w polu gospodarki, przedsiębiorstw i stowarzyszeń – i w ten sposób przekształcony w nowy kapitał („praca” i „płaca”)? Ciało osoby ma tu równie małe znaczenie, jak kartka papieru, na której uniwersytet odcisnął swoją pieczęć.

Rozwiązaniem tego problemu, a tym samym systematycznym wyjaśnieniem możliwości przeniesienia kapitału poza granice pola, może być symboliczność języka. Znaki – jako materialne nośniki cyrkulacyjne – są przedmiotem różnych procesów interpretacyjnych. Już dla klasyków strukturalizmu⁷⁶, ale także bardziej pragmatycznych badaczy teorii języka, jak Bühler⁷⁷, znaki językowe pełnią różne funkcje. De Saussure rozróżnia formę językową (znaczące) od znaczenia językowego (znaczonego); Bühler pokazał, że niektóre słowa mają funkcję wskazującą, którą dopiero aktywuje kontekst i wtedy znak otrzymuje znaczenie. Znak jako taki nic nie znaczy. Znaczenie – także kapitału w ujęciu Bourdieu – zawsze powstaje tylko wtedy, gdy oba aspekty języka – materialna

⁷⁵ Por. P. Bourdieu, *Entwurf einer Theorie der Praxis*, Frankfurt am Main 2009.

⁷⁶ F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzak, Warszawa 2002.

⁷⁷ K. Bühler, *Teoria języka: o językowej funkcji przedstawiania*, tłum. J. Koźbiał, Kraków 2004.

forma i znaczenie – spotykają się. Forma językowa jest warunkiem generowania znaczenia językowego, podobnie jak funkcja wskazująca znaków językowych wymaga kontekstu, aby miała sens. Różnica między (materialną) formą znaku a sensem (społecznym), która dopiero wtedy się pojawia, gdy znaki napotykają konteksty w toku interpretacji, jest warunkiem możliwości interpretacji.

Semiotyka pomaga lepiej zrozumieć problem konwersji kapitału między różnymi polami poza ciałem fizycznym jako potencjalnym materialnym nośnikiem; dzięki semiotyce znak jako materialny nośnik znaczeń symbolicznych staje się zrozumiały. Jeśli nie są to znaczenia (i kapitały!), które krążą między polami, ponieważ zawsze są produktem procesów interpretacyjnych, to właśnie *materialność* znaku jest tym, co umożliwia krążenie. Dzięki takiemu semiotycznemu rozszerzeniu teorii pola⁷⁸ można traktować dyskursy jako zasadniczo samodzielne byty społeczne⁷⁹. Jeśli będziemy uważali uniwersyteckie tytuły edukacyjne za znaki, które mogą przyjmować (a także zdejmować) różne znaczenie w zależności od kontekstu, to możemy na przykład pokazać, jak produkty wytwarzane w polach naukowych, w innych kontekstach używane są jako środek władzy⁸⁰. W ten sposób pola byłyby ze sobą koncepcyjnie powiązane. Interpretacyjność jest więc nie tylko warunkiem krążenia między polami, lecz opiera się na interpretacyjnej otwartości znaków. Warunkiem interpretacyjnej otwartości znaków jest z kolei materialność znaku, ponieważ tylko ta forma materialności umożliwia wielokontekstowość, a zatem i przesunięcia interpretacyjne między polami.

Takie semiotyczne rozszerzenie teorii pola oznacza rozszerzenie pojęcia pola o pojęcie dyskursu, w wyniku którego powstanie dyspozytyw. Dyskursy oznaczają te procesy interpretacyjne, które zachodzą na styku różnych kontekstów. Pojęcie dyskursu wprowadza zatem w pola społeczne swobodę interpretacyjną, która, z jednej strony, pozwala na spory interpretacyjne, a z drugiej – jest w stanie łączyć procesy interpretacyjne z teorią władzy i nierówności w kontekście społecznym. Jak opisujemy w części końcowej, semiotycznie rozszerzona teoria pól społecznych lub, inaczej rzecz ujmując, socjologicznie

78 J. Angermüller, *The Moment of Theory. The Rise and Decline of Structuralism in France and Beyond*, London 2015; J. Maeße, *Eliteökonomien*, dz. cyt.

79 R. Díaz-Bone, *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil*, dz. cyt.; J. Hamann, *Die Bildung der Geisteswissenschaften*, dz. cyt.

80 J. Maeße, *Economic Experts*, dz. cyt.

podparta teoria władzy dyskursywnej jest w stanie przedstawić uniwersytet jako dyspozytyw cyrkulacyjny – i sprostać mu jako przedmiotowi badań.

7. Uniwersytet jako dyspozytyw

Podstawową logiką uniwersytetu jako dyspozytywu cyrkulacyjnego jest to, że egocentryzm edukacji i nauki uzupełniony zostaje o ksenocentryzm. Jako dyspozytyw uniwersytet wytwarza konkretne produkty nie tylko dla siebie, lecz także dla innych aktorów i pól społecznych. Jest „fabryką towarów symbolicznych” – pod warunkiem, że „towary eksportowe” (na przykład tytuły akademickie) na miejscu ich przeznaczenia „zostaną zdemontowane” i „przekształcone” (np. w stanowiska zawodowe). Wytwarza ona (przede wszystkim symboliczne) dobra reinterpretowane w innych kontekstach i przyswaja interpretacyjnie zasoby tworzone w innych kontekstach. Już na przykładzie relacji między rodziną, edukacją i życiem zawodowym byliśmy w stanie pokazać w prosty sposób, jak generować kapitały za pomocą znaków i przekształcać je w nowe formy kapitału. W dalszej części naszych rozważań chcielibyśmy pobieżnie zilustrować na niektórych przykładach z bieżących badań nad uniwersytetem potencjał analityczny teorii uniwersytetu jako dyspozytywu cyrkulacyjnego.

Przykład 1: „Koncepcje reform” między polityką a uniwersytetem

Dla współczesnego „University of Excellence” relacje wymiany między nauką, edukacją i społeczeństwem stają się bardziej złożone i intensywne. Działa on w ponadnarodowym, opartym na rynku środowisku, które wpływa na niego na wiele sposobów. Z jednej strony, uniwersytet ma do czynienia z nowymi formami zarządzania i organizacji, strukturami studiów i pomiarami wyników badań, dla których wyznacznikiem są modele globalne⁸¹. Wskutek tego zmieniają się nie tylko wewnętrzne struktury organizacyjne w zakresie kształcenia, badań i administracji⁸². Relacja między uniwersytetem a środowiskiem również ulega

81 J.W. Meyer, *Weltkultur*, dz. cyt.

82 C. Paradesi, J.-C. Thoenig, *Academic Institutions in Search of Quality: Local Orders and Global Standards*, „Organization Studies” 2013, nr 34 (2), s. 189–218.

transformacji. Także w odwrotnym kierunku notuje się wzrost znaczenia certyfikatów akademickich i innych produktów symbolicznych w społeczeństwie⁸³, nie tylko w reprodukcji nierówności społecznych⁸⁴, lecz także we wpływie na politykę, gospodarkę i opinię publiczną akademicko certyfikowanych ekspertów⁸⁵.

Podobną semiotycznie uzasadnioną zależność, jak między edukacją a gospodarką/życiem zawodowym, można również założyć między polityką a systemem studiów. Świat polityki tworzy tu znaki (takie jak „Deklaracja Bolońska”), które muszą zostać przeniesione do świata uniwersyteckiego i przekształcone tam w kapitał („reformy studiów”). W tym przykładzie „koncepty reform studiów” mają charakter symboliczny, ponieważ krążą w dyskursie między polityką a edukacją oraz poddawane są wielokrotnej reinterpretacji⁸⁶.

Z perspektywy globalizacji nie tylko organizujące edukację państwo narodowe jest osadzone w światowym społeczeństwie⁸⁷, również sam współczesny uniwersytet jest zaangażowany w systemy wiedzy i władzy, które wybiegają poza ramy krajowe⁸⁸. Nowe formy zarządzania i organizacji nie są już opracowywane wyłącznie w ramach etatystycznego reżimu, lecz powstają we współdziałaniu krajowych ścieżek rozwoju i modeli globalnych⁸⁹. Znajduje to odzwierciedlenie w realizacji reform bolońskich⁹⁰, ukierunkowanych na

83 P. Weingart, *Die Stunde der Wahrheit? Zum Verhältnis der Wissenschaft zu Politik, Wirtschaft und Medien in der Wissenschaftsgesellschaft*, Weilerswist 2001.

84 M. Hartmann, *Der Mythos von den Leistungseliten*, dz. cyt.; A. Graf, *Die Wissenschaftselite Deutschlands. Sozialprofil und Werdegänge zwischen 1945 und 2013*, Frankfurt am Main 2015; C. Möller, *Herkunft zählt (fast) immer. Soziale Ungleichheiten unter Universitätsprofessorinnen und -professoren*, Weinheim–Basel 2015.

85 *Democratization of Expertise? Exploring Novel Forms of Scientific Advice in Political Decision-Making*, red. S. Maasen, P. Weingart, Dordrecht 2005; J. Maeße, *Ökonomischer Expertendiskurs und transverse Öffentlichkeit, w: Krise, Cash & Kommunikation – Fallstudien zur Inszenierung der Finanzkrise in Informations- und Unterhaltungsmedien*, red. K. Lämmle, A. Peltzer, A. Wagenknecht, Konstanz 2012, s. 113–137; A. Mittlere, *Elite Employment and Building Elite Pathways through Private Universities in Germany*. Artykuł wygłoszony na warsztatach „The Production of Elites and the Making of Elite Universities”, Wittenberg, 29.09.-01.10.2015; A. Friedrichsmeier, *Side Effects of Manifesting Excellence of Universities by Means of Rankings*, artykuł zaprezentowany na warsztatach jak wyżej.

86 J. Maeße, *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses*, dz. cyt.

87 J.W. Meyer, *Weltkultur*, dz. cyt.

88 D.J. Frank, J. Gabler, *Reconstructing the University. Worldwide Shifts in Academia in the 20th Century*, Stanford 2006.

89 G. Krücken, A. Kosmützky, M. Torca, *Towards a Multiversity?*, dz. cyt.

90 R. Münch, *Globale Eliten, lokale Autoritäten*, dz. cyt.; J. Maeße, *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses*, dz. cyt.

ogólnoeuropejską standaryzację struktur dydaktycznych, a także na globalne wdrażanie nowych struktur zarządzania, przez co uczelnie dostają się pod dyktando konkursów i zachęt rynkowych i quasi-rynkowych⁹¹, z czego muszą się tłumaczyć przed swoim środowiskiem.

Przykład 2: „Eksperci” między nauką a społeczeństwem

Z drugiej strony, uniwersytety są nie tylko przedmiotem globalnych procesów transformacji, ale także źródłem pomysłów reformatorskich, np. gdy eksperci ds. edukacji czy ekonomii opierają się na swoim kapitale akademickim, aby uzasadnić potrzeby reform bolońskich czy struktur zarządzania finansami⁹². W tym przykładzie „eksperckość” ma w swojej dyskursywnej złożoności charakter symboliczny. Wykorzystywane są dyskursy, które wpływają na złożony system władzy politycznej, ekonomicznej i naukowej⁹³. Wymienione reformy zakładają na przykład utworzenie neoliberalnej hegemonii na polu politycznym i mogą z kolei oddziaływać poprzez hegemoniczne przekształcenia na pole akademickie, np. jeśli pewnym grupom akademickim uda się zdobyć fundusze badawcze poprzez umiędzynarodowienie działalności publikacyjnej⁹⁴. I odwrotnie, eksperci, którzy działają jako naukowe podmioty w polityce, nie mogą bez przeszkód korzystać ze swojej wiedzy akademickiej. Neoliberalna hegemonia w polu politycznym nie przekłada się identycznie na pole akademickie, a naukowcy, którzy nawołują w społeczeństwie do neoliberalnego zwrotu, niekoniecznie sami odnoszą z tego tytułu korzyści w świecie nauki. Te i inne relacje wzajemnej wymiany opierają się na złożonych, przenikających uniwersytet jako dyspozytyw dyskursywnych procesach transferowych między nauką, polityką, biznesem i edukacją, a wynik dyskursywnie zapośredniczonych walk o władzę może stanowić jedynie źródło dla dalszych walk. Bez

91 U. Schimank, S. Lange, *Zwischen Konvergenz und Pfadabhängigkeit: New Public Management in den Hochschulsystemen fünf ausgewählter OECD-Länder; Transfer, Diffusion und Konvergenz von Politiken*, red. K. Holzinger, H. Jörgens, C. Knill, „Politische Vierteljahresschrift”, Sonderheft 38, Wiesbaden 2007, s. 522–548.

92 R. Münch, *Globale Eliten, lokale Autoritäten*, dz. cyt.; J. Maeße, *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses*, dz. cyt.

93 F. Lebaron, *Nobel Economists as Public Intellectuals: the Circulation of Symbolic Capital*, „International Journal of Contemporary Sociology” 2006, nr 43 (1), s. 88–101.

94 Por. J. Hamann, *The Visible Hand of Research Performance Assessment*, „Higher Education” 2015, DOI: 10.1007/s10734-015-9974-7.

udziału uniwersytetu jako dyspozytywu cyrkulacyjnego, który przekłada znaki z innych kontekstów i sam z kolei tworzy znaki do przełożenia, te wykraczające poza dane pole, krążące między narodowymi i globalnymi poziomami dynamiki, byłyby nie do pomyślenia.

Przykład 3: „Tytuł” między edukacją a nauką

Także w swoim łonie uniwersytet pośredniczy między edukacją a nauką jako heterogeniczny dyspozytyw cyrkulacyjny. Chcąc wytworzyć świadectwa edukacyjne dla pola zawodowego, samo pole edukacji musi przyjąć aktorów, którzy zwykle umiejętności przetłumaczą na tytuły. W tym celu dyskursywne znaki pochodzące z nauki – takie jak „dyplomy” – przekładane są na znaki dotyczące kompetencji edukacyjnych i dydaktycznych – zwłaszcza na tymczasowe („wykładowca”) i dożywotnie prawo do nauczania („*venia legendi*”, profesura). Ten proces tłumaczenia zakłada z kolei, że nauka akademicka, przyznając niektórym osobom prawo do wydawania świadectw edukacyjnych, dołącza do pola prawnego, gdzie powagą państwa gwarantuje się prawną ważność tytułów. Aby uzyskać to prawo, nauczyciele akademicy muszą wykazać się jako badacze poprzez publikację tekstów naukowych i zostać uznani przez społeczność naukową według odpowiednich systemów klasyfikacji. System nauki opiera się z kolei na państwowych podziałach środków, które również ulegają algorytmizacji⁹⁵.

Zwykle nadanie tytułu wymaga już więc istnienia pięciu pól – edukacji, nauki, gospodarki, prawa, polityki – które charakteryzują się własnymi strukturami kapitałowymi i relacjami instytucjonalnymi i nie są kontrolowane ani przez humanistycznego „Lewiatana”, ani przez transcendentalne „funkcje”, lecz współdziałają poprzez dyskursy. Egzystencja wymienionych pól zależy zarówno od produktów innych pól, jak i od tego, że inne pola korzystają z ich wytworów. Między polami zachodzi interpretacyjnie zapośredniczony podział pracy, symboliczna gospodarka związana z materialnością znaku, która często nie jest od razu widoczna gołym okiem. Wymaga to konwersji kapitału i komunikacji między polami w oparciu o dyskursywny obieg oraz procesy translacyjne i reprodukcyjne.

95 J. Angermüller, J. Maeße, *Regieren durch Leistung*, dz. cyt.; J. Hamann, *The Visible Hand of Research Performance Assessment*, dz. cyt.

8. Wnioski

Dyskursy to praktyki interwencji i inwestycji w układ stosunków społecznych. Poprzez pozycjonowanie jedne reprezentacje, formy wiedzy i interpretacje uzyskują ważność, a inne popadają w niebyt. Rozwiązanie tego konfliktu mogłoby skończyć się jakkolwiek, gdyby nie dało się przeforsować określonych interpretacji względem innych. Kiedy profesor „nadaje” tytuł, ten ekskluzywny akt dyskursywny ma konsekwencje praktyczne, odtąd student może rościć sobie prawo do danej cechy jakościowej. Ten akt władzy wymaga porozumienia społecznego, które jest wysoce hermetyczne, ponieważ pozwala jedynie określonej grupie aktorów na dokonanie określonego aktu nadania. Jest to z kolei możliwe jednak tylko wtedy, gdy sam „tytuł” jest otwarty na interpretacje. Otwartość interpretacyjna „tytułu” opiera się na jego symbolice. Symbolika umożliwia przeniesienie tego tytułu na inny, równie zamknięty układ społeczny i wykorzystanie go tam do procesów interpretacyjnych. Gdyby nie było to możliwe, uniwersytet straciłby swoją pozycję w społeczeństwie.

Niniejszy artykuł opowiada się za teorią dyskursu uniwersytetu, która postrzega naukę i edukację jako część społecznego dyspozytywu, w którym zachodzi obieg znaków i symboli. Uniwersytet nie jest ani zamkniętym systemem funkcjonalnym, ani zbiorem autonomicznych mikropraktyk. Jest on raczej punktem przeładunkowym dla symbolicznych towarów, będących przedmiotem negocjacji i wymiany w ramach gospodarki kulturowej, i charakteryzuje się silnymi procesami zamykającymi, z jednej strony, a dyskursywnymi procesami otwierającymi – z drugiej.

Socjologiczna obserwacja uniwersytetu oznacza zatem dwie rzeczy: z jednej strony, bada się struktury władzy i konflikty interpretacyjne w nauce i edukacji; z drugiej strony – w analizie trzeba uwzględnić środowisko społeczne, z którym nauka i edukacja dokonują intensywnej wymiany. Pierwszy krok jest konieczny, aby zobaczyć, co się dzieje na uniwersytecie, ale dopiero drugi pozwala na głębsze zrozumienie, teoretyzowanie i analizowanie. Jednak produkty symboliczne zmieniają kształt ze względu na swoją symbolikę, kiedy wkraczają na uniwersytet i kiedy go opuszczają, stąd instrumenty do analizy dyskursu mają znaczenie praktyczne. Aby zrozumieć różnorodne procesy zamykające, podczas których symboliczne produkty uniwersytetu tworzą się i przekształcają między nauką a społeczeństwem, konieczna jest z kolei perspektywa teorii

władzy. Oba procesy stanowią razem upubliczniąną sieć „krytycznego” dyspozytYWu, w której uniwersytet zawsze pozostaje tylko jednym z wielu elementów.

Bibliografia

- Abbott A., *Chaos of Disciplines*, University of Chicago Press, Chicago 2001.
- Angermüller J., *Beyond Excellence – An Essay on the Social Organization of the Social Sciences and Humanities*, „Sociologica” 2010, nr 3, s. 1–16.
- Angermüller J., *How to Become an Academic Philosopher. Academic Discourse as Multileveled Positioning Practice*, „Sociología histórica” 2013, nr 2, s. 263–289.
- Angermüller J., *Nach dem Strukturalismus. Theoriediskurs und intellektuelles Feld in Frankreich*, transcript, Bielefeld 2007.
- Angermüller J., Maeße J., *Regieren durch Leistung. Die Verschulung des Sozialen in der Numerokratie*, w: *Leistung. Reihe: Pädagogik – Perspektiven*, red. A. Schäfer, C. Thompson, Schöningh, Paderborn 2015, s. 61–108.
- Angermüller J., *The Moment of Theory. The Rise and Decline of Structuralism in France and Beyond*, Continuum, London 2015.
- Ben-David J., *The Scientist's Role in Society. A Comparative Study*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1971.
- Bernhard S., Schmidt-Wellenburg C. (red.), *Politische Soziologie Transnationaler Felder. Schwerpunkttheft*, „Berliner Journal für Soziologie” 2014, nr 24 (2).
- Bloor D., *Knowledge and Social Imagery*, Routledge and Kegan Paul, London–Henley 1976.
- Boudon R., *Education, Opportunity and Social Inequality. Changing Prospects in Western Society*, Wiley, New York 1974.
- Bourdieu P., *Der Staatsadel*, UVK, Konstanz 2004.
- Bourdieu P., *Entwurf einer Theorie der Praxis*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2009.
- Bourdieu P., *Homo academicus*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1992.
- Bourdieu P. (red.), *Wie die Kultur zum Bauern kommt. Über Bildung, Schule und Politik*, 4. Hamburg: VSA, „Schriften zu Politik und Kultur“ 2001.
- Bourdieu P., Passeron J.-C., *The Inheritors. French Students and Their Relation to Culture*, University of Chicago Press, Chicago 1979.
- Bühler K., *Teoria języka: o językowej funkcji przedstawiania*, tłum. J. Koźbiał, Universitas, Kraków 2004.

- Bührmann A., Schneider W., *Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse*, transcript, Bielefeld 2008.
- Clark B.R. (red.), *The Academic Profession. National, Disciplinary and Institutional Settings*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1987.
- Cohen M.D., March J.G., Olsen J.P., *A Garbage Can Model of Organizational Choice*, „Administrative Science Quarterly” 1972, nr 17 (1), s. 1–25.
- Crane D., *Invisible Colleges. Diffusion of Knowledge in Scientific Communities*, University of Chicago Press, Chicago 1972.
- del Pierco A., Zienkowski J., Angermüller J., *Vom determinierten Akteur zum dezentrierten Subjekt. Strukturalismus, pragmatische und poststrukturalistische Perspektiven der Diskurstheorie im Dialog, Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Band 1: *Theorien, Methodologien und Kontroversen*, red. J. Angermüller i in., transcript, Bielefeld 2014, s. 364–385.
- Diaz-Bone R., *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil. Eine diskurstheoretische Erweiterung der bourdieuschen Distinktionstheorie*, Leske und Budrich, Opladen 2002.
- DiMaggio P., Powell W.W., *The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields*, „American Sociological Review” 1983, nr 48 (2), s. 147–160.
- Etzkowitz H., Leydesdorff L. (red.), *Universities and the Global Knowledge Economy. A Triple Helix of University – Industry – Government Relations*, Pinter, London–Washington 1997.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Wydawnictwo KR, Warszawa 1977.
- Foucault M., *Recht der Souveränität/Mechanismus der Disziplin*, w: *Dispositive der Macht. Michel Foucault über Sexualität, Wissen und Wahrheit*, red. M. Foucault, Merve, Berlin 1978, s. 75–95.
- Foucault M., *Słowa i rzeczy: archeologia nauk humanistycznych*, tłum. T. Komendant, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2006.
- Fourcade M., *The Construction of a Global Profession: The Transnationalization of Economics*, „American Journal of Sociology” 2006, nr 112 (1), s. 145–194.
- Frank, D.J., Gabler, J., *Reconstructing the University. Worldwide Shifts in Academia in the 20th Century*, Stanford University Press, Stanford 2006.
- Friedrichsmeier A., *Side Effects of Manifesting Excellence of Universities by Means of Rankings*. Artykuł zaprezentowany na warsztatach *The Production of Elites and the Making of Elite Universities*, Wittenberg, 29.09.–01.10.2015.

- Gengnagel V., *Transnationale Europäisierung? Aktuelle feldanalytische Beiträge zu einer politischen Soziologie Europas*, „Berliner Journal für Soziologie“ 2014, nr 24 (2), s. 289–303.
- Gibbons M. i in., *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, Sage, London–New Delhi 1994.
- Graf A., *Die Wissenschaftselite Deutschlands. Sozialprofil und Werdegänge zwischen 1945 und 2013*, Campus, Frankfurt am Main 2015.
- The Handbook of Science and Technology Studies*, red. E.J. Hackett i in., MIT Press, Cambridge 2008.
- Hamann J., *Der geisteswissenschaftliche Bildungsdiskurs der preußischen Universitätsreform. Versuch einer wissenssoziologischen Feld- und Diskursanalyse, w: Feldanalyse als Forschungsprogramm*, Band 1: *Der programmatische Kern*, red. S. Bernhard, C. Schmidt-Wellenburg, VS, Wiesbaden 2012, s. 345–380.
- Hamann J., *Die Bildung der Geisteswissenschaften. Zur Genese einer sozialen Konstruktion zwischen Diskurs und Feld*, UVK, Konstanz 2014.
- Hamann J., *Die Geisteswissenschaften und ihr Bildungsdiskurs. Zur Kartierung eines vernachlässigten Gebiets der Wissenschaftssoziologie*, „Zeitschrift für Soziologie“ 2015 nr 44 (3), s. 180–196.
- Hamann J., *The Visible Hand of Research Performance Assessment*, „Higher Education“ 2015, DOI: 10.1007/s10734-015-9974-7.
- Hartmann M., *Der Mythos von den Leistungseliten: Spitzenkarrieren und soziale Herkunft in Wirtschaft, Politik, Justiz und Wissenschaft*, Campus, Frankfurt am Main 2002.
- Herzog B., *Ausschluss im (?) Diskurs: diskursive Exklusion und die neuere soziologische Diskursforschung [54 Absätze]*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research“ 2013, nr 14 (2), Art. 19. www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1910/3542, dostęp: 31 grudnia 2015.
- Hirschauer S., *Editorial Judgements: A Praxeology of 'Voting' in Peer Review*, „Social Studies of Science“ 2010, nr 40 (1), s. 71–103.
- Huffschnid J., *Wem gehört Europa? Wirtschaftspolitik und Kapitalstrategien*. 2 Bände, Distelverlag, Heilbronn 1994.
- Isserstedt W. i in. *Die wirtschaftliche und soziale Lage der Studierenden in der Bundesrepublik Deutschland 2009. 19. Sozialerhebung des Deutschen Studentenwerks*, BMBF, Bonn–Berlin 2010.

- Isserstedt W. i in, *Die wirtschaftliche und soziale Lage der Studierenden in der Bundesrepublik Deutschland 2003. 17. Sozialerhebung des Deutschen Studentenwerks*, BMBF, Bonn–Berlin 2004.
- Jessop B., Fairclough N., Wodak R., *Education and the Knowledge-Based Economy in Europe*, Sense, London 2008.
- Keller R., *Wissenssoziologische Diskursanalyse. Grundlegung eines Forschungsprogramms*, VS, Wiesbaden 2008.
- Knorr Cetina K., *Die Fabrikation von Erkenntnis. Zur Anthropologie der Naturwissenschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.
- Knorr Cetina K., *Wissenskulturen – Ein Vergleich naturwissenschaftlicher Wissensformen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2002.
- Krücken G., Hasse R., *Der Stellenwert von Organisationen in Theorien der Weltgesellschaft. Eine kritische Weiterentwicklung systemtheoretischer und neo-institutionalistischer Forschungsperspektiven*, w: *Zeitschrift für Soziologie. Sonderheft Weltgesellschaft*, red. B. Heintz, R. Münch, H. Tyrell, Lucius und Lucius, Stuttgart 2005, s. 186–204.
- Krücken G., Kosmützky A., Torka M., *Towards a Multiversity? Universities between Global Trends and National Traditions*, transcript, Bielefeld 2006.
- Kuhn T.S., *Struktura rewolucji naukowych*, tłum. H. Ostromęcka, PWN, Warszawa 1968.
- Lamont M., *How Professors Think. Inside the Curious World of Academic Judgement*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 2009.
- Latour B., *The Pasteurization of France*, Harvard University Press, Cambridge 1988.
- Lebaron F., *Die Welt der Wirtschaftswissenschaft*, w: *Die Innenwelt der Ökonomie. Wissen, Macht und Performativität in der Wirtschaftswissenschaft*, red. J. Maeße, H. Pahl, J. Sparsam, Wiesbaden 2015.
- Lebaron F., *Nobel Economists as Public Intellectuals: the Circulation of Symbolic Capital*, „International Journal of Contemporary Sociology” 2006, nr 43 (1), s. 88–101.
- Livingston E., *The Context of Proving*, „Social Studies of Science” 2006, nr 36 (1), s. 39–68.
- Maasen S., Weingart P. (red.), *Democratization of Expertise? Exploring Novel Forms of Scientific Advice in Political Decision-Making*, Springer, Dordrecht 2005.
- Maeße J., *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses*, transcript, Bielefeld 2010.

- Maeße J., *Economic Experts. A Discursive Political Economy of Economics*, „Journal of Multicultural Discourses” 2015, vol. 10 (3), s. 279–305.
- Maeße J., *Ökonomischer Expertendiskurs und transversale Öffentlichkeit*, w: *Krise, Cash & Kommunikation – Fallstudien zur Inszenierung der Finanzkrise in Informations- und Unterhaltungsmedien*, red. K. Lämmle, A. Peltzer, A. Wagenknecht, UVK, Konstanz 2012, s. 113–137.
- Maeße J., *Eliteökonomien. Wissenschaft im Wandel der Gesellschaft*, VS, Wiesbaden 2015.
- Maeße J., Nonhoff M., *Macht und Hegemonie im Diskurs*, w: *Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Band 1: *Theorien, Methodologien und Kontroversen*, red. J. Angermüller i in., transcript, Bielefeld 2014, s. 386–410.
- Meier F., *Die Universität als Akteur. Zum institutionellen Wandel der Hochschulorganisation*, VS, Wiesbaden 2009.
- Merton R.K., *Science and the Social Order*, „Philosophy of Science” 1938, nr 5 (3), s. 321–337.
- Merton R.K., *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*, University of Chicago Press, Chicago 1973.
- Meyer J.W., *Weltkultur. Wie die westlichen Prinzipien die Welt durchdringen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2005.
- Mittlere A., *Elite Employment and Building Elite Pathways through Private Universities in Germany*. Artykuł zaprezentowany na warsztatach *The Production of Elites and the Making of Elite Universities*, Wittenberga, 29.09.-01.10.2015.
- Möller C., *Herkunft zählt (fast) immer. Soziale Ungleichheiten unter Universitätsprofessorinnen und -professoren*, Beltz Juventa, Weinheim–Basel 2015.
- Münch R., *Globale Eliten, lokale Autoritäten. Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA*, McKinsey & Co., Suhrkamp, Frankfurt am Main 2009.
- Nonhoff M., *Politischer Diskurs und Hegemonie. Das Projekt „Soziale Marktwirtschaft”*, transcript, Bielefeld 2006.
- Paradeise C., Thoenig J.-C., *Academic Institutions in Search of Quality: Local Orders and Global Standards*, „Organization Studies” 2013, nr 34 (2), s. 189–218.
- Parsons T., Platt G.M., *The American University*, Harvard University Press, Cambridge 1973.
- Readings B., *The University in Ruins*, Harvard University Press, Cambridge 1999.
- Ringer F.K., *Die Gelehrten. Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933*, Klett-Cotta, Stuttgart 1987.

- Saussure F. de, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzak, PWN, Warszawa 2002.
- Scharpf F.W., *Interaktionsformen. Akteurszentrierter Institutionalismus in der Politikforschung*, VS, Wiesbaden 2000.
- Schimank U., *Hochschulforschung im Schatten der Lehre*, Campus, Frankfurt am Main–New York 1995.
- Schimank U., Lange S., *Zwischen Konvergenz und Pfadabhängigkeit: New Public Management in den Hochschulsystemen fünf ausgewählter OECD-Länder, w: Transfer, Diffusion und Konvergenz von Politiken. Politische Vierteljahresschrift, Sonderheft 38*, red. K. Holzinger, H. Jörgens, C. Knill, VS, Wiesbaden 2007, s. 522–548.
- Slaughter S., Rhoades G., *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State, and Higher Education*, Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 2009.
- Stehr N., *Wissen und Wirtschaften. Die gesellschaftlichen Grundlagen der modernen Ökonomie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2001.
- Stichweh R., *Die Weltgesellschaft. Soziologische Analysen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2000.
- Stichweh R., *Paradoxe Autonomie. Zu einem systemtheoretischen Begriff der Autonomie von Universität und Wissenschaft*, „Zeitschrift für Theoretische Soziologie. 2. Sonderband: Autonomie Revisited. Beiträge zu einem umstrittenen Grundbegriff in Wissenschaft, Kunst und Politik“ 2014, nr 2, s. 29–40.
- Stichweh R., *Wissenschaft. Universität. Professionen. Soziologische Analysen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1994.
- van Dyk S., *Was die Welt zusammenhält. Das Dispositiv als Assoziation und performative Handlungsmacht*, „Zeitschrift für Diskursforschung“ 2013, nr 1 (1), s. 44–66.
- van Dyk S., Langer A., Macgilchrist F., Ziem A., *Discourse and beyond? Zum Verhältnis von Sprache, Materialität und Praxis, Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Band 1: *Theorien, Methodologien und Kontroversen*, red. J. Angermüller i in., transcript, Bielefeld 2014, s. 347–363.
- Weber M., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, J.C.B. Mohr, Tübingen 1922.
- Weingart P., *Die Stunde der Wahrheit? Zum Verhältnis der Wissenschaft zu Politik, Wirtschaft und Medien in der Wissenschaftsgesellschaft*, Velbrück Wissenschaft, Weilerswist 2001.
- Whitley R.D., *Universities as Strategic Actors: Limitations and Variations, The University in the Market*, red. L. Engwall, D. Wearie, Portland Press, London 2008, s. 23–37.

Felicitas Macgilchrist,
Marion Ott, Antje Langer

„Bolonia” w praktyce. Etnograficzna analiza dyskursu

Streszczenie

Zaczynając od pytania, w jaki sposób programowe wytyczne reform bolońskich przenikają do praktyk usytuowanych lokalnie lub są tam opracowywane, niniejszy artykuł przedstawia – z perspektywy nauk społecznych – sposób, w jaki analiza dyskursu może zostać rozszerzona o metody etnograficzne. Na przykładzie („sfikcjonalizowanej”) analizy zademonstrowana zostanie specyficzna metodologia etnograficznej analizy dyskursu. Jednocześnie zniknie rozróżnienie między poziomem „mikro” i „makro” poprzez połączenie w analizie płaszczyzny programowej z płaszczyzną usytuowanych praktyk. Szczegółowe rekonstrukcje analityczne przedstawione w artykule nie mogą zostać uogólnione bez jakiegokolwiek uzasadnienia. Ponadto nie mogą one absorbować szeroko zakrojonych badań zjawisk dyskursywnych, tak jak mogą to czynić analizy dokonywane na dużym korpusie danych. Wyznaczenie praktyk usytuowanych jako punkt wyjścia i podstawy analizy umożliwi natomiast zrozumienie procesu wdrażania przesłanek reform programowych w określonym obszarze i tym samym umożliwi szczegółowe badanie procesu sprawowania władzy i zwierzchności.

1. Pytanie o praktyczne wdrożenie „Bolonii”. Wprowadzenie

Poniższy artykuł odnosi się do pytania, w jaki sposób „Bologna” jest realizowana i przy tym przetwarzana w praktykach konkretnych szkół wyższych. W tym celu zostanie opracowana metodologia, która przy pomocy badań etnograficznych rozszerzy analizę dyskursu i w ten sposób umożliwi analizę produkcji dyskursu.

Systematyzując obszar badań na temat „Bolonii”, mamy, po pierwsze, opracowania dotyczące wprowadzania tego systemu, np. raporty o jej postępach i przykłady dobrych praktyk¹. Zakładają one, że cele procesu bolońskiego – internacjonalizacja, *student mobility*, *quality assurance* oraz *curriculum development*² – są pożądane; kwestią przewodnią tych badań jest pytanie o to, jak najlepiej cele te mogą zostać zrealizowane. Po drugie, istnieją znacznie bardziej krytyczne założenia, w których pojawia się pytanie, czy reformy te, wraz z ich rynkowo zorientowanym rozumieniem edukacji, mogą być w ogóle traktowane jako pożądane³. Po trzecie, mamy badania z zakresu analizy dyskursu, których przedmiotem są dyskursy na temat reform oraz racjonalność polityczna, sposoby upodmiotowienia i konfiguracje hegemonialne⁴.

Jednakże niewiele jest refleksyjnych i opartych na teorii badań nad praktykami lokalnego zastosowania tych wytycznych i tych *policies*. W jaki sposób zatem „Bologna” jest praktykowana oraz lokalnie i sytuacyjnie opracowywana i jak „tłumaczone” są w życiu codziennym szkół wyższych wytyczne oraz wiodące dokumenty w ramach praktyki reformowania? Takie pytania stanowią inspirację dla niniejszego artykułu. W sensie praktycznej analizy – kierując się zasadami podejść interakcyjnych⁵ i etnometodologicznych⁶ – wychodzimy

1 Por. P. Zgaga, *Bologna Process between Prague and Berlin: Report to the Ministers of Education of the Signatory Countries*, 2003, <http://www.ehea.info/Up%20loads/Related%20EU%20activities/Report-from-PraguetoBerlin-Sept2003.pdf>, dostęp: 21 lipca 2014.

2 Mobilność studencka, zapewnienie jakości i opracowanie programów studiów. W oryginale w języku angielskim (przyp. tłum.).

3 Por. R. Keeling, *The Bologna Process and the Lisbon Research Agenda: the European Commission's Expanding Role in Higher Education Discourse*, „European Journal of Education” 2006, nr 41 (2), s. 203–223.

4 J. Maeße, *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses. Zur diskursiven Logik eines bildungspolitischen Programms*, Bielefeld 2011.

5 E. Goffman, *Analiza ramowa. Esej z organizacji doświadczenia*, tłum. S. Bardziej, Kraków 2010.

6 H. Garfinkel, *Studia z etnometodologii*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa 2007; J.R. Bergmann,

z założenia, że wytyczne nie są realizowane linearnie, lecz interpretowane, przetwarzane i stanowią wyzwanie w codziennych, lokalnie usytuowanych praktykach i dyskursach⁷. Znaczenie (i praktykowanie) procesu bolońskiego jest więc osadzone w lokalnych sytuacjach finansowych, politycznych, społecznych i kulturowych. Głównym pytaniem badawczym byłaby zatem kwestia, jak to osadzanie jest praktycznie wprowadzane w życie – to pytanie można opracować za pomocą metod etnograficznych. W tym sensie w niniejszym artykule przedstawiono analizę, która może wskazać, w jaki sposób „dyskurs” i „hegemonia” w kontekście „Bolonii” są aktywnie produkowane; jak „Bologna” jest „tworzona” w codziennym życiu szkół wyższych.

Na początku wyjaśnimy tło, podstawowe założenia i główne pojęcia naszego podejścia do etnograficznej analizy dyskursu (część 2). Następnie naszkicujemy procedury w procesie badawczym (część 3), przygotowanie danych i strategię analizy (część 4). Na potrzebę tego opracowania skonstruujemy fikcyjną postać badaczki wraz ze stosowanymi przez nią procedurami, by w ten sposób uwiarygodnić etnograficzną analizę dyskursu. Na zakończenie we wnioskach podsumujemy przedstawione badanie i jego metodologię.

2. Metodologia i pojęcia

Teoretyczne założenie artykułu, które nazwałyśmy etnograficzną analizą dyskursu, czerpie w zakresie teorii inspirację przede wszystkim od Foucaulta⁸, Butler⁹ oraz Laclaua i Mouffe¹⁰. Poza tym artykuł jest także inspirowany tra-

---

Ethnomethodologie., w: *Qualitative Forschung. Ein Handbuch. 6. aktualisierte Auflage*, red. U. Flick, E. von Kardorff, I. Steinke, Reinbeck 2008, s. 118–135.

7 S. Ball, *Education Reform. A Critical and Post-Structural Approach*, Buckingham 1994, s. 19.

8 Por. prace Michela Foucaulta: *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Warszawa 1997; *Wola wiedzy. Historia seksualności*, tłum. B. Banasiak, Warszawa 1995; *Podmiot i władza*, tłum. J. Zychowicz, „Lewą Nogą” 1998, nr 9, s. 174–192.

9 J. Butler, *Psyche der Macht. Das Subjekt der Unterwerfung*, Frankfurt am Main 2001; tejeż, *Haß spricht. Zur Politik des Performativen*, Frankfurt am Main 2006.

10 E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, tłum. S. Królak, Wrocław 2007; E. Laclau, *Ideologie und Post-Marxismus*, w: *Diskurs – radikale Demokratie – Hegemonie: Zum politischen Denken von Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*, red. M. Nonhoff, Bielefeld 2007, s. 25–39.

dycją badawczą z pogranicza analizy dyskursu i etnografii w antropologii¹¹, socjolingwistyce¹² oraz *critical discourse analysis*¹³. Centralnym aspektem artykułu jest próba uzyskania złożonego, wielopłaszczyznowego zrozumienia tego, jak dana „pozycja” (nazywana wiedzą, postawą, dyskursem lub prawdą) staje się oczywistością lub częścią hegemonialnej konfiguracji. Opierając się na nowych założeniach w analizie, hegemonię rozumiemy jako krytyczne, tymczasowe utrwalenie sposobów interpretacji, które to określonym praktykom (postawom, dyskursom, wartościom, stosunkom społecznym etc.) pozwalają ukazywać się w danym momencie historycznym jako nieuniknione i pozbawione alternatywy, względnie jako normalne i pożądane¹⁴. Tych oczywistości nie uważamy za dane *a priori*, ale wychodzimy z założenia, że są one wytwarzane i/lub forsowane w kontekście konfliktów i walk, związanych z władzą wykładni. Podczas gdy owe walki interpretacyjne opracowywane są w badaniach nad dyskursem, w szczególności na podstawie dokumentów oraz tekstów (multimodalnych), etnograficzna analiza dyskursu próbuje je analizować na podstawie obserwacji uczestniczącej w specyficznym „polu”, na przykład na uniwersytecie. Kiedy się przesunie empiryczny punkt ciężkości z „produktu” na „proces”¹⁵, analiza tego typu pozwala uwidocznić lokalne praktyki hegemonialnych utrważeń¹⁶.

Zarówno w badaniach nad dyskursem, jak i w etnografii często dyskutowane jest pytanie, w jaki sposób można połączyć obie strategie. Dla analizy dyskursu rozszerzenie o metody etnograficzne powinno sprawić/oznaczać, że

11 *Natural Histories of Discourse*, red. M. Silverstein, G. Urban, Chicago 1996.

12 Por. *Multilingualism, Discourse, and Ethnography*, red. S. Gardner, M. Martin-Jones, London 2012; M. Heller, *Linguistic Minorities and Modernity: A Sociolinguistic Ethnography*, London 2006; D. Hymes, *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*, Philadelphia 1974.

13 Por. L. Martín Rojo, *New Developments in Discourse Analysis: Discourse as Social Practice*, „Folia Linguistica” 2001, nr 35 (1–2), s. 41–78; R. Wodak, *The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual*, Basingstoke 2009.

14 Por. J. Blommaert i in., *Introduction (Special Issue: Hegemony, Language, Ethnography)*, „Pragmatics” 2003, nr 13 (1), s. 1–10; F. Macgilchrist, *Journalism and the Political. Discursive Tensions in News Coverage of Russia*, Amsterdam 2011; M. Nonhoff, *Politischer Diskurs und Hegemonie*, Bielefeld 2006; M. Nonhoff, *Politische Diskursanalyse als Hegemonieanalyse*, w: *Diskurs – radikale Demokratie*, dz. cyt., s. 173–194.

15 F. Macgilchrist, T. Van Hout, *Ethnographic Discourse Analysis and Social Science*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research” 2011, nr 12 (1), www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1600, dostęp: 21 lipca 2014.

16 To znaczy skupić się na głównym polu badawczym (przyp. tłum.).

„oddziaływanie” dyskursów na praktyki będzie empirycznie obserwowalne – taka jest propozycja „etnografii dyskursu” Kellera¹⁷ lub programu „analizy dyspozytywu”, w ramach którego praktyki i dyskursy powinny być badane jako różne obszary przedmiotowe¹⁸. Z kolei badania etnograficzne zakładają zasadniczo, że różne dane są zbierane i analizowane przy użyciu różnych metod. Niemniej jednak także tutaj w niektórych dyskusjach metodologicznych dyskurs i praktyki są tematyzowane jako przeciwstawne¹⁹. Podczas gdy jest to postulowane w tych metodologicznych, i częściowo przede wszystkim w programowych, stanowiskach obydwu tradycji (szczegółowo pisze o tym Wrana²⁰), istnieje w krajach niemieckojęzycznych szereg opracowań – obok wspomnianej wyżej międzynarodowej tradycji w antropologii i lingwistyce, w ramach których dyskursy i praktyki nie są badane jako odrębne obszary, lecz jako – w bardzo różny sposób – ze sobą splecione²¹.

Tym samym staje się jasne, że zrozumienie dyskursu i praktyk jest kluczowe dla możliwości połączenia badań nad dyskursem i etnografii. Poprzez dyskurs rozumiemy (odwołując się do często cytowanego zdania Foucaulta)

---

17 R. Keller, *Wissenssoziologische Diskursanalyse. Grundlegung eines Forschungsprogramms*, Wiesbaden 2005, s. 255n.

18 Por. A.D. Bührmann, W. Schneider, *Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse*, Bielefeld 2008; I. Truschkat, *Kompetenzdiskurs und Bewerbungsgespräche. Eine Dispositivanalyse (neuer) Rationalitäten sozialer Differenzierung*, Wiesbaden 2008.

19 Por. A. Reckwitz, *Praktiken und Diskurse. Eine sozialtheoretische und methodologische Relation*, w: *Theoretische Empirie. Zur Relevanz qualitativer Forschung*, red. H. Kalthoff, S. Hirschauer, G. Lindemann, Frankfurt am Main 2008, s. 188–209; S. Hirschauer, *Ethnografisches Schreiben und die Schweigsamkeit des Sozialen. Zu einer Methodologie der Beschreibung*, „Zeitschrift für Soziologie” 2001, nr 30 (6), s. 429–451.

20 D. Wrana, *Diesseits von Diskursen und Praktiken. Methodologische Bemerkungen zu einem Verhältnis, w: Feld und Theorie. Herausforderungen erziehungswissenschaftlicher Ethnographie*, red. B. Friebertshäuser i in., Opladen 2012, s. 185–200.

21 Szczegółowo piszą o tym M. Ott, A. Langer, K. Rabenstein, *Integrative Forschungsstrategien – Ethnographie und Diskursanalyse verbinden*, w: *Feld und Theorie*, dz. cyt., s. 169–184. Por. przykłady analiz autorek tego tekstu: A. Langer, *Disziplinieren und Entspannen. Körper in der Schule – eine diskursanalytische Ethnographie*, Bielefeld 2008; M. Ott, *Aktivierung von (In-)Kompetenz. Praktiken im Profiling – eine machtanalytische Ethnographie*, Konstanz 2011; F. Macgilchrist, *Geschichte und Dissens: Diskursives Ringen um Demokratie in der Schulbuchproduktion*, w: *Erziehungswissenschaftliche Diskursforschung: Empirische Analysen zu Bildungs- und Erziehungsverhältnissen*, red. S. Fegter i in., Wiesbaden 2014. Por. T. Scheffer, *Research Report: Statements, Cases, and Criminal Cases. The Ethnographic Discourse Analysis of Legal Discourse Formations*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research” 2007, nr 8 (2), www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/download/271/594, dostęp: 21 lipca 2014; przy odwołaniach do analitycznej koncepcji formacji dyskursywnej jako praktyczno-produktywny moment.

„praktyki formułujące przedmioty, o których owe dyskursy mówią”²². Tutaj pojęcie praktyk staje się koncepcją ważną dla analizy dyskursu. Empiryczną analizę dyskursu, traktując poważnie zdanie Foucaulta, powinno się rozumieć jako analizę praktyk²³. I odwrotnie: przy określonym interesie poznawczym, analiza praktyk jest również analizą dyskursu. Oczywiście „dyskurs” nie jest tutaj wyraźnie „ograniczany do mowy i pisma, ale [obejmuje] wszystkie systemy opisu [deskrypcji] polityczności”²⁴. Ilekroć w tym artykule mowa o „produkcji dyskursu”, chodzi o (re)produkcję we wszystkich wymiarach tworzenia znaczeń.

Według Schatzkiego, praktyki można zdefiniować jako „rozwijającą się w czasie i rozproszoną przestrzennie (wzajemną) zależność pomiędzy czynem [*doings*] a słowem [*sayings*]”²⁵, a więc jako *doing* oraz jako *saying*. Fakt, iż nowsze praktyczno-teoretyczne prace w coraz większym stopniu odróżniają „praktyki społeczne” od „praktyk dyskursywnych”, należy – powołując się na Foucaulta, Laclaua i Schatzkiego – traktować krytycznie²⁶. Tak jak dla Reckwitz²⁷ wyrażenie „praktyki społeczne” jest „tautologią”, ponieważ każda praktyka jest *per definitionem* społeczna, tak samo wyrażenie „praktyki dyskursywne” byłoby także tautologią: praktyka jest dyskursywna, gdyż odnosi się do kompleksu (złożoności) „sposobów działania” (w sensie znaczeń i materialności, które implikują i produkują momenty) – praktyki w tym sensie dokonują się w różnych miejscach i w różnym czasie, z udziałem różnych ciał. Każda praktyka może być rozumiana jako pozostająca w relacji z innymi praktykami i dlatego dyskursywna²⁸. Praktyki ukazują ponadto podwójną realizację performatywną:

22 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, dz. cyt., s. 76.

23 L. Martín Rojo, *New Developments in Discourse Analysis*, dz. cyt., s. 41–78; H. Schäfer, *Kritik als Praxis der Distanzierung. Zum sozialwissenschaftlichen Analysepotential von Michel Foucaults Spätwerk*, w: *Diskursanalyse und Kritik*, red. A. Langer, M. Nonhoff, M. Reisl, Wiesbaden 2014.

24 E. Laclau, *Ideologie und Post-Marxismus*, dz. cyt., s. 29.

25 T.R. Schatzki, *Social Practices. A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*, Cambridge 1996, s. 89: „a temporally unfolding and spatially dispersed nexus of doings and sayings”.

26 Szczegółowo na ten temat por. S. van Dyk i in., *Discourse and beyond? Zum Verhältnis von Sprache, Materialität und Praxis*, w: *Diskursforschung: Ein interdisziplinäres Handbuch*, red. J. Angermüller i in., Band 1: *Theorien, Methodologien und Kontroversen*, Bielefeld 2014, s. 347–363.

27 A. Reckwitz, *Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing*, „European Journal of Social Theory” 2002, 5 (2), s. 250.

28 D. Wrana, A. Langer *An den Rändern der Diskurse. Jenseits der Unterscheidung diskursiver und nicht-diskursiver Praktiken*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research”

konstruują z jednej strony pola przedmiotowe i znaczenia, z drugiej strony – tworzą podmioty jako adresatów i aktorów praktyki²⁹. „Społeczne” praktyki są tym samym zawsze dyskursywne, a praktyki dyskursywne są także zawsze społeczne. Dla perspektywy badawczej oznacza to, że moment (działanie) artykulacji należy postrzegać jako społeczne i zinstytucjonalizowane działanie, uwikłane w relacje władzy.

W niniejszym artykule rozszerzamy analizę dyskursu o perspektywę etnograficzną, bazując – oprócz wyżej wymienionych kierunków badań – w szczególności na analitycznej, ukierunkowanej kulturowo i praktycznie etnografii³⁰. Założenia takie jak *Actor-Network Theory* lub analizy materialno-semiotyczne łączy z (poststrukturalistycznie ukierunkowaną) analizą dyskursu problematyzowanie aktora w sensie podmiotu jako centrum działania. W centrum zainteresowania nie znajduje się więc rekonstrukcja uczestników kultury, lecz sytuacja rozumiana jako złożone wydarzenie, w ramach którego realizują się praktyki. Zasadniczo należy zauważyć, że etnografia nie jest metodą, lecz pluralistyczną pod względem metod strategią. O tym, która metoda jest odpowiednia, decydują: „konieczność” pola badawczego, pytania badawcze oraz wymogi przedmiotu analizy (który jest jednak w określony sposób konstruowany poprzez zastosowanie konkretnych metod³¹). W badaniu praktyk, takich jak na przykład (re)produkcja dyskursu, decydujące jest uczestnictwo w polu badawczym, dlatego też obserwacja uczestnicząca jest zwykle traktowana jako główny dostęp do metodologicznych badań etnograficznych. Związana z tym współobecność badaczki w polu umożliwia – choć zdystansowane – wspólne wykonywanie praktyk i pozwala na rekonstrukcję specyficznej praktyki z wewnętrznej perspektywy pola (np. praktyczne wysiłki w podejmowaniu reform przez aktorów w instytucjach szkół wyższych)³². Subiektywność

2007, 8 (2), <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/253>, dostęp: 21 lipca 2014.

29 J. Butler, *Haß spricht*, dz. cyt.; D. Wrana, *Das Subjekt schreiben. Reflexive Praktiken und Subjektivierung in der Weiterbildung – eine Diskursanalyse*, Baltmannsweiler 2006, s. 133.

30 K. Amann, S. Hirschauer, *Die Befremdung der eigenen Kultur. Ein Programm*, w: *Die Befremdung der eigenen Kultur*, red. S. Hirschauer, K. Amann, Frankfurt am Main 1997, s. 7–52.

31 H. Kelle, *Ethnographische Methodologie und Probleme der Triangulation. Am Beispiel der “Peer Culture” Forschung bei Kindern*, „Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation (ZSE)” 2001, nr 21 (2), s. 192–208.

32 H. Kalthoff, *Beobachtende Differenz. Instrumente der ethnografischsoziologischen Forschung*, „Zeitschrift für Soziologie” 2003, 32 (1), s. 76.

badaczki jest w mniejszym stopniu tolerowanym deficytem, raczej podstawowym warunkiem do skupienia się na przedmiocie analizy³³.

3. Proces badawczy i praktyka etnograficznej analizy dyskursu

Nakreślenie jednoznacznej metody postępowania badawczego w jakościowej analizie dyskursu – a także w projektach etnograficznych – jest często trudne, a nawet problematyczne. Dzieje się tak dlatego, że dokładne kroki analityczne mogą zostać wyjaśnione dopiero w powiązaniu z przedmiotem analizy, zainteresowaniem badawczym i usytuowanymi warunkami badania (instytucje, aktorzy społeczni, wsparcie [finansowe], harmonogram itd.). Aby przedstawić możliwy przebieg etnograficznej analizy dyskursu, wprowadzamy Olivię Observerę jako fikcyjną postać, która – wywodząc się z badań nad dyskursem – opracowuje granice analizy dyskursu, włączając metody etnograficzne. Opisujemy badanie terenowe Olivii Observery w fikcyjnej szkole wyższej, która obecnie restrukturyzuje programy studiów z poziomu „dyplomu” do systemu tzw. licencjackiego i magisterskiego.

Na potrzeby tekstu zapożyczamy strategię pisania wywodzące się z tradycji etnografii posługującej się fikcją³⁴. To wykorzystywanie fikcji ma dwie przyczyny: po pierwsze, elementy fikcji pozwalają nam zarówno na przyjęcie metaperspektywy (trzy autorki pracujące etnograficznie i dyskursywno-analitycznie), jak i na przedstawienie perspektyw i postępowania jednej badaczki w procesie analizy. To umożliwi pokazanie metodycznych i metodologicznych kroków, bez podawania standaryzowanej instrukcji etnograficznej analizy dyskursu, gdyż uważamy, że jest to z powodów epistemologicznych niecelowe. Etnograficzne analizy dyskursu będą zawsze przebiegały w różny sposób, zawsze zostaną w specyficzny sposób poddawane autorefleksji, będą stawiały własne nadrzędne pytania i musiały inaczej produkować dany przedmiot badań.

33 G. Breidenstein, H. Kelle, *Geschlechteralltag in der Schulklasse. Ethnographische Studien zur Gleichaltrigenkultur*, Weinheim 1998, s. 140.

34 R. Rottenburg, *Weit hergeholtte Fakten: Eine Parabel der Entwicklungshilfe*, Stuttgart 2002.

Po drugie, było dla nas ważne, aby opisać etnograficzne badania nad dyskursem, które mają długą tradycję. Przy założeniu etnograficznym praca nad już istniejącym wspólnym korpusem tekstów nie jest jednak możliwa. Jak zobaczymy poniżej, chcąc pracować metodą etnograficzną, należy uczestniczyć w konkretnych, umiejscowionych praktykach – np. w panelach dyskusyjnych, które analizują Meyer³⁵ lub Porsché³⁶. Jednakże nie uczestniczyliśmy w tak zwanych reformach bolońskich jako badaczki etnograficzne, lecz występowałyśmy w różnych rolach w kontekście naszej pracy naukowej. Niniejsza fikcyjna praca odwołuje się zatem do własnych doświadczeń: jedna z nas była, jako główna informatorka Olivii „Suveda Heskwith” (por. niżej), odpowiedzialna za tworzenie i wdrożenie koncepcji związanych z językami obcymi lub specjalistycznymi. Badaczka Olivia Observera służy nam więc jako figura myślowa, ułatwiająca przedstawienie „spojrzenia etnograficznego” (co to znaczy, powinien wyjaśnić ten tekst) na ówczesne praktyki. Jednocześnie analiza ta opiera się bardzo mocno na naszych doświadczeniach z tamtego czasu.

W następującej po tym wprowadzeniu części tekstu zmieniamy sposób prezentacji, przechodzimy na poziom praktyki badawczej Olivii Observery i opisujemy, w jaki sposób prowadzi ona badanie. Jak wyjaśnialiśmy powyżej, specyficzne tło doświadczeń jest zawsze częścią etnograficznego zestawu narzędzi, dlatego osadzamy tę postać najpierw w jej polu badań.

3.1 Planowanie: opracowanie zainteresowania badawczego (i metodologii)

Jeszcze podczas studiów Olivia Observera uczestniczyła wielokrotnie w protestach studenckich i od tego czasu jest zafascynowana reformą szkolnictwa wyższego. Śledzi aktualne opracowania na temat reform, chcąc zorientować się, jaki jest stan badań. Szczególnie interesują ją prace z zakresu analizy

35 Ch. Meyer, *Die soziale Praxis der universitären Podiumsdiskussion Eine videogestützte ethnomethodologische Konversationsanalyse*, w: *Diskursforschung: Ein interdisziplinäres Handbuch*, Band 2: *Methoden und Praxis der Diskursanalyse. Perspektiven auf Hochschulreformediskurse*, red. J. Angermüller i in., Bielefeld 2014.

36 Y. Porsche, *Der „Bologna-Prozess” als Wissensterritorium. Eine Kontextualisierungsanalyse*, w: *Diskursforschung: Ein interdisziplinäres Handbuch*, Band 2: *Methoden und Praxis der Diskursanalyse*, dz. cyt.

dyskursu, dlatego istotne jest dla niej studium Maeße³⁷, ze względu na to, że wyjaśnia ono, w jaki sposób – w ramach kompleksowego i związanego z polityką oświatową uzgodnienia – odpowiedzialność (polityczna) jest przesuwana, a kompetencje związane z celami reform są uchylane bądź indywidualizowane. Jednocześnie Olivii przeszkadza fakt, że ze względu na materiał badawczy analiza została zredukowana do zagadnień programowych lub że analiza ta jest poniekąd nieodłączna od korpusu i tekstu, ponieważ uwzględnia tylko materiały tekstowe. Olivia jest również zainteresowana tym, jak wytyczne reformy przenikają do procesu przeprowadzania reform w szkołach wyższych, jak reformy są tam traktowane i jak wytyczne oraz zarządzenia są w ramach tych praktyk przetwarzane. To pytanie wiąże się z codziennym wymiarem dyskursu o „Bolonii”: w jaki sposób kompetencje są reprodukowane i zmieniane w życiu codziennym? Ta kwestia nie może jednak być zbadana tylko na poziomie analizy tekstów programowych. Aby przeanalizować te praktyki, konieczne wydaje się Olivii zastosowanie badania etnograficznego – jednak bez konieczności odchodzenia od perspektywy dyskursywno-analitycznej. Chodzi jej raczej o to, aby tę perspektywę poszerzyć i dzięki temu opracować pytania o lokalnie usytuowaną (re)produkcję dyskursu.

Na pierwszym etapie Olivia porządkuje pole badawcze na poziomie publicznego tematyzowania (w dużym skrócie por. *Wstęp*). W świetle tego porządkowania Olivia chce zastosować bezpośredni udział w obserwacji w szkole wyższej, gdzie właśnie trwa restrukturyzacja programów studiów dyplomowych, licencjackich i magisterskich. Jej pytanie badawcze brzmi: w jaki sposób wytyczne i dokumenty dotyczące „Bolonii” (racjonalności polityczne) są dosłownie dostosowywane do specyficznych praktyk konkretnej szkoły wyższej? Wszystkie te wymiary stanowią dla Olivii „dyskurs”. Zakłada ona, że podczas obserwacji pewne aspekty, których na tym etapie nie można się domyślić, staną się ważniejsze i ciekawsze, i że będzie ona mogła na tej podstawie następnie rozwinąć konkretne badanie. Oczywiście jest również dla niej to, że nie można generalizować na podstawie studium przypadku. Olivia, powołując się na Wernera Schiffauera, opowiada się za „kulturą (badawczą) dokładnego przyglądania się”³⁸ zamiast za uogólniającymi badaniami

37 J. Maeße, *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses*, dz. cyt.

38 W. Schiffauer, *Parallelgesellschaften*, Bielefeld 2008.

z dystansu, dlatego ma nadzieję, że jej analiza znajdzie oddźwięk wśród czytelniczek i czytelników³⁹.

3.2 Dostęp do pola badawczego: negocjowanie i zabezpieczanie

Olivia Observera poszukuje szkoły wyższej, która obecnie projektuje, testuje i ewaluje studia licencjackie i magisterskie. Najpierw zwraca się do Wyższej Szkoły im. Friedela [Friedel-Hochschule]. Pisze list do kierownictwa tejże szkoły wyższej i prosi o udział w procesie reformowania. Dokłada wszelkich starań, aby swoje zainteresowania badawcze sformułować „neutralnie”, stara się przekazać, że chce „tylko” przeprowadzić obserwację uczestniczącą, a przede wszystkim, że nie zamierza zakłócać zwykłego przebiegu procesu reformowania. Nie otrzymuje żadnej odpowiedzi przez kilka tygodni, następnie dzwoni i dowiaduje się, że cały proces zostanie wystarczająco „ewaluowany”, dlatego „nie ma zainteresowania” takimi badaniami. W badaniach etnograficznych można takie od-mowy traktować jako „elementy informacyjne”, tzn. „pewne dane”, ponieważ takie reakcje z pola badawczego dostarczają pierwszych informacji na temat samego pola⁴⁰. Stwierdzenie o „ewaluacji” ujawnia, w jaki sposób aktorzy w polu badawczym traktują całą sprawę: badanie w kontekście wdrażania reform jest kojarzone z kontrolą celów reform oraz ze skutecznością metod. Pole dystansuje się w pewnym stopniu od spojrzenia zewnętrznego, wskazuje brak własnego zainteresowania, a zainteresowanie Olivii jest odrzucane.

Olivia podejmuje kolejną próbę, wybierając bardziej nieformalną drogę. Od swojej znajomej, która kilka lat temu pracowała w administracji Wyższej Szkoły im. Gustawa Sieberta [Gustav-Siebert-Hochschule], otrzymuje kontakt do wykładowczynie, która określana jest przez jej znajomą jako „zainteresowana” procesem reform. Ten nieformalny kontakt umożliwia zaprezentowanie siebie i swojej sprawy grupie osób związanych z reformą. Reakcje członków grupy są bardzo różne. Niektórzy nie rozumieją, o co dokładnie chodzi, ale w zasadzie nie mają nic przeciwko badaniom naukowym. Inni, raczej krytyczni

39 W sprawie walidacji w etnografii por. K. Amann, S. Hirschauer, *Die Befremdung der eigenen Kultur*, dz. cyt., s. 7–52; M.L. Small, „How many cases do I need?": *On Science and the Logic of Case Selection in Feld Based Research*, „Ethnography” 2009, 10 (1), s. 5–38.

40 H. Kalthoff, *Fremdenrepräsentationen. Über ethnographisches Arbeiten in exklusiven Internatschulen*, w: *Die Befremdung der eigenen Kultur*, dz. cyt., s. 240–266.

wobec reformy, okazują otwartość wobec badania, uważając, że „nie zaszkodzi, gdyby osoba niezaangażowana przyjrzała się temu”. Wreszcie są także tacy, którzy wyrażają się sceptycznie i obawiają się, że ze względu na presję czasu badanie będzie przeszkadzało i być może nie zostanie zaaprobowane przez kierownictwo szkoły wyższej. W głębi duszy Olivia jest rozbawiona tymi „odniesieniami do wyższej instancji” i odnosi wrażenie, że grupa odczuwa pewien dyskomfort, od którego chciałaby się chętnie uwolnić poprzez „górze” lub nawet poprzez zbyt szybkie wycofanie się badaczki. Olivia proponuje, że sama skontaktuje się z kierownictwem uczelni. Stało się dla niej jednak jasne, że podczas badań będzie musiała wykazać sceptykom tzw. „zdolność kredytową”⁴¹. Jedna z wykładowczyń zaproponowała, aby Olivia towarzyszyła jej w trakcie pracy, stąd nieaktualny staje się zarzut, że badanie będzie utrudniało grupie pracę.

3.3 Badania terenowe: wchodzenie w pole

Początkowo badania Olivii sprowadzają się do towarzyszenia wykładowczyni. Jest nią Suveda Heskwith, urodzona w Walii, niedawno zatrudniona do opracowania i wdrożenia oferty nauczania języków obcych. W tym czasie wykładowczyni jest wprowadzana w życie codzienne szkoły wyższej, a koleżanki i koledzy wyjaśniają jej różne aspekty, dlatego Olivia dostrzega szansę na zrozumienie struktury i kultury dyskusji tej uczelni, co będzie mogła zrekonstruować w swojej analizie. Ponadto wielojęzyczność i internacjonalizacja są nieustannie głównymi tematami dyskusji na temat procesu bolońskiego. Olivia towarzyszy Suvedzie Heskwith w trakcie nieformalnych rozmów z wieloma osobami w szkole wyższej oraz w *meetingach* w mniejszym gronie, w kołach dyskusyjnych w większym gronie i w pracach komisji. Suveda przesiaduje wiele godzin w swoim biurze, czytając dokumenty oraz przygotowując materiały koncepcyjne, a także programy nauczania, opisy modułów, oferty pracy dla nowych nauczycieli itd. Olivia spędza tak cały semestr (16 tygodni) w tejże uczelni, na początku jest tam codziennie, a następnie dostosowuje się do rytmu pracy Suvedy (trzy dni w tygodniu).

41 H. Kalthoff, *Fremdenrepräsentationen*, dz. cyt., s. 240–266. W sprawie dyskusji na temat tego, w jakim stopniu badacze etnograficzni są zawsze uwikłani w relacje władzy danego pola i w jakim stopniu wpisują się w relacje władzy, chcąc kontynuować swoje badania, por. M. Ott, *Ethnographische Zugänge zum Forschungsfeld – Machtverhältnisse in Forschungspraktiken*, w: *Kritisches Forschen in der sozialen Arbeit. Gegenstandsbereiche – Kontextbedingungen – Positionierungen – Perspektiven*, red. E. Schimpf, J. Stehr, Wiesbaden 2012, s. 165–180.

3.4 Badanie terenowe: pisanie i gromadzenie notatek

Olivia notuje odręcznie obserwacje na bieżąco i pomiędzy spotkaniami, a wieczorem sporządza protokoły z obserwacji, dotyczące najbardziej interesujących scen danego dnia w postaci „epizodów”⁴². Pisanie jest procesem, podczas którego dokonuje się interpretacji, a zarazem tworzy się „refleksyjny dystans” do obserwacji⁴³. Najpierw jednak Olivia sporządza wieczorami protokół strona po stronie, przy czym kieruje się wydarzeniami, chcąc sprostać etnograficznym przesłankom dotyczącym otwartego podejścia – i jest wyczerpana.

Potem przypomina sobie, że jej podejście zaczerpnięte z etnograficznej analizy dyskursu ma zaletę, którą może ona lepiej wykorzystać: tam gdzie tradycyjna etnografia zajmuje się kulturą instytucji (lub kulturą lokalności lub grupy), zainteresowanie etnograficznej analizy dyskursu wyostrza się. Szczególne zainteresowanie dotyczy tego, w jaki sposób dyskurs jest produkowany w codziennym życiu i jak tworzą się hegemonie, względnie w jaki sposób toczona jest o nie walka lub w jaki sposób są one destabilizowane, dlatego Olivia skupia się na momentach dotyczących rozstrzygnięcia konfliktów i – zgodnie z założeniem – uzgadniania strategicznych interesów i władzy definicyjnej. Następnie koncentruje się na momentach, które odnoszą się implicytnie bądź eksplicytnie do procesu bolońskiego, tzn. sugestie, pomysły i praktyki, które zdają jej się znane z przygotowanych przez nią dokumentów dotyczących procesu bolońskiego. Po pierwsze, idzie tropem teorii hegemonii, według której władza interpretacji nie dominuje, lecz musi być powtarzalnie wytwarzana, względnie prowokowana i destabilizowana. Po drugie, opiera się na teorii dyskursu, według której znaczenia materializują się i przekształcają w różne formy praktyk⁴⁴.

Równolegle do obserwacji Olivia rozpoczyna pracę analityczną, wpisując do protokołów lub do szczególnie interesujących scen pierwsze notatki analityczne. Za każdym razem Olivia odnosi swoje spostrzeżenia i rozważania analityczne do koncepcji teoretycznych. Kiedy dzieje się coś, co przyciąga jej szczególną uwagę, Olivia próbuje sporządzić małą analizę. Czasami może to

42 R.M. Emerson, R.I. Fretz, L.L. Shaw, *Writing Ethnographic Fieldnotes*, Chicago 1995.

43 H. Kalthoff, *Beobachtende Differenz. Instrumente der ethnografischsoziologischen Forschung*, „Zeitschrift für Soziologie” 2003, nr 32 (1), s. 70–90; S. Hirschauer, *Ethnografisches Schreiben und die Schweigsamkeit des Sozialen. Zu einer Methodologie der Beschreibung*, „Zeitschrift für Soziologie” 2001, 30 (6), s. 429–451.

44 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, dz. cyt.; J. Butler, *Körper von Gewicht. Die diskursiven Grenzen des Geschlechts*, Frankfurt am Main 1997.

zrobić wieczorem, czasami potrzebuje całego dnia, w trakcie którego nie przeprowadza obserwacji, by poddawać refleksji i analizować. Coraz częściej koniecznością jest skrócenie obserwacji, co da jej więcej czasu na analizę.

4. Pisanie, analizowanie i interpretowanie – raport z badań

Poniższy przykład analizy jest napisany przez Olivię Observerę w pierwszej osobie. Dotyczy konfliktów, jakie toczą się w trakcie obserwowanych przez nią sytuacji i są związane z reformą bolońską w kontekście wielojęzyczności i jej roli w nowo zreformowanej szkole wyższej, względnie pytania o to, dlaczego należy wspierać wielojęzyczność w szkole wyższej. Wielojęzyczności przypisywane są w różnych epizodach różne – czasami sprzeczne – znaczenia. Zaczynamy od fragmentu jednego protokołu z obserwacji.

4.1 Zwerbalizowane praktyki – przykładowy protokół z obserwacji

Duże pomieszczenie, białe stoły, białe ściany, duże okna, szary sufit. Pięć stołów zestawiono na środku pomieszczenia, a osiem osób słucha uważnie dziewiętej osoby. Oprócz mnie (Olivii Observery) i mojego dyktafonu obecni są członkowie „Komisji do spraw studiów i nauczania” (KSL): dwie studentki, jeden student, pełnomocnik ds. „Bolonii”, jedna profesorka, jeden profesor i jedna wykładowczyni. Suweda Heskwith przedstawia propozycję koncepcji dotyczącej oferty języków obcych dla kierunku pedagogika społeczna. Prosi o komentarze do dwóch wariantów, tak aby jeden z nich mógł zostać przedstawiony w Senacie Uczelni [Akademischer Senat, dalej AS] i tam uchwalony.

W obu przypadkach jeden język obcy powinien być obowiązkowym przedmiotem przez dwa semestry dla wszystkich studiujących pedagogikę społeczną. W pierwszym wariantcie (angielski jako przedmiot obowiązkowy) wszyscy studujący powinni brać udział w zajęciach „angielski jako język specjalistyczny”. W ramach dostępnych zasobów (fundusze, sale i nauczyciele) można zaoferować, w każdym semestrze, po sześć kursów na różnych poziomach. W wariantcie drugim (angielski lub turecki jako obowiązkowy przedmiot do wyboru) studenci mogliby wybrać jeden z dwóch języków, którego chcą się uczyć. Zaoferowane

zostałyby cztery kursy języka angielskiego jako specjalistycznego na różnych poziomach zaawansowania oraz dwa kursy języka tureckiego dla początkujących.

Następnie uczestnicy zadają pytania. Wywiązuje się dyskusja wokół kwestii: „Dlaczego tylko dwa języki?” Pojawia się stanowisko, że przyszli pracownicy socjalni potrzebowaliby ewentualnie także rosyjskiego lub arabskiego w swojej pracy. Nie tylko osoby mówiące po turecku są zagrożone wykluczeniem; szczególnie w danym regionie istnieje ogromna potrzeba wspierania przesiedleńców i imigrantów z ostatniego okresu, i wstawiania się za ich prawami. Student zadaje pytanie: „Czy nasza oferta nie powinna być bardziej elastyczna?” „Tak”, przytakuje pani profesor, „moglibyśmy w każdym semestrze pytać studentów, które z języków uznają za szczególnie konieczne w ich przyszłych obszarach zawodowych. A następnie oferować te języki w następnym semestrze”. Spoglądam w stronę Suvedy, która zmarszczyła czoło, ale nic nie powiedziała. Inni uczestnicy zgadzają się ze studentem i panią profesor. „To dobry pomysł”. Suveda mówi, że jest to „całkiem spore obciążenie administracyjne” i w momencie ustalenia zapotrzebowania na naukę danego języka byłoby trudne znalezienie wykładowców, którzy nie tylko z niewielkim wyprzedzeniem otrzymują zlecenie prowadzenia zajęć, ale także tylko na jeden semestr. „No tak”, mówi pani profesor, „ale zasada nowego kierunku studiów jest taka, że będziemy spełniali oczekiwania i potrzeby studiujących – oni potrzebują znajomości różnych języków, aby wejść w obszary swojej pracy, musimy im to oferować. Właśnie tego potrzebujemy, chcąc dostarczać ofertę edukacyjną biorącą pod uwagę równoprawienie”.

Grupa dyskutuje jeszcze przez 15 minut. Wreszcie odbywa się głosowanie. Pięć głosów jest za nowym wariantem, dwa głosy za drugim wariantem (jęz. angielski i jęz. turecki). Pani profesor mówi do Suvedy: „Ma Pani teraz trzy warianty, które może Pani zaproponować Senatowi (AS). I tak nie możemy ich tutaj (ostatecznie) uchwalić, po prostu musi Pani przedstawić tam nasze zalecenia”.

Po spotkaniu przeprowadzam prywatne rozmowy z jego niektórymi uczestnikami na temat tego wydarzenia. Ciekawe, że pełnomocniczka ds. „Bolonii” i obie profesorki wskazują na Komunikat Berliński⁴⁵ jako na tekst, który wprowadza w ich pracę porządek/narzuca ich pracy strukturę.

45 Berlin Communiqué, Den Europäischen Hochschulraum verwirklichen. Communiqué der Konferenz der europäischen Hochschulministerinnen und -minister am 19. September 2003 in Berlin 2003, www.bologna-berlin2003.de/pdf/Communique_dt.pdf, dostęp: 21 lipca 2014.

4.2 Teoretyczne i analityczne notatki Olivii Observery dotyczące negocjacji w sprawie „wielojęzyczności”

Ten epizod podczas badań jest tak zwanym *rich point* (momentem obfitości), tzn. czymś, co wydarzyło się podczas pracy w terenie i nie spełniło moich oczekiwań [Olivii Observery – uwaga auterek] lub wydawało mi się niezrozumiałe, zaskakujące lub wymagało wyjaśnienia⁴⁶.

Wielojęzyczność jest łączona tutaj z uelastycznieniem i sprawiedliwością społeczną. „Bycie elastycznym” lub „elastyczność” to powtarzający się topos w ramach figury „przedsiębiorcze Ja”⁴⁷ i neoliberalnej, socjoekonomicznej argumentacji. Warto zauważyć, moim zdaniem, że ukierunkowanie reformowanych studiów na ekonomizację jest w obserwowanym epizodzie wyraźnie powiązane z pracą na rzecz sprawiedliwości społecznej lub przeciw społecznemu wykluczeniu. Takie powiązanie wymiaru ekonomicznego i społecznego, wywoływane w konkretnej sytuacji przez uczestniczących w rozmowie aktorów, jest również widoczne w programowym dokumencie reform bolońskich⁴⁸. Przykładowo pojawia się to po spotkaniu we wspomnianym dokumencie programowym, czyli Komunikacie Berlińskim, jednym z wielu dokumentów ramowych, które Suveda otrzymała od pełnomocniczki ds. „Bolonii”.

W dalszych analizach zajmę się dokładniej napięciami między tymi dwoma aspektami – neoliberalną ekonomizacją i sprawiedliwością społeczną. Tło stanowią następujące pytania: W jaki sposób aktualizowane i opracowywane są zadania dotyczące polityki reformowania, względnie – wytyczne programowe w trakcie obserwowanego epizodu związanego z praktycznym procesem reformowania? Jakie lokalne znaczenia są wytwarzane i w jakiej formie materializują się punkty widzenia związane z wytycznymi reformy? Co wykracza poza teksty programowe? Na początku zakładam, że obserwowana dyskusja na temat wykluczenia społecznego jest realizacją w danym miejsc „wymiaru

46 M. Agar, *An Ethnography by Any Other Name*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research” 2006, 7 (4), www.qualitativresearch.net/fqs-texte/4-06/06-4-36-e.htm, dostęp: 21 lipca 2014.

47 U. Bröckling, *Das unternehmerische Selbst. Soziologie einer Subjektivierungsform*, Frankfurt am Main 2007; P. Miller, N. Rose, *Governing Economic Life*, „Economy and Society” 1990, nr 19 (1), s. 1–31.

48 Ta obserwacja odnosi się nie tylko do tzw. „Bolonii”, ale jest aspektem szerszej europejskiej polityki społecznej z końca lat 90. ubiegłego stulecia i pierwszej dekady XXI wieku, która w różny sposób została zrealizowana w UE.

społecznego” procesu bolońskiego, jak to jest sformułowane w Komunikacie Berlińskim z 2003 roku:

Panie i panowie ministrowie potwierdzają na nowo znaczenie *społecznego wymiaru* procesu bolońskiego. *Potrzeba poprawy konkurencyjności musi być zgodna z celem nadania większego znaczenia wymiarowi społecznemu europejskiego obszaru szkolnictwa wyższego*; chodzi tutaj o *wzmocnienie więzi społecznych oraz zmniejszenie* na poziomie krajowym i europejskim *nierówności społecznych i nierówności pod względem płci*. W związku z tym panie i panowie ministrowie potwierdzają swój pogląd, że szkolnictwo wyższe jest dobrem publicznym i obowiązkiem państwa. Podkreślają, że międzynarodowa współpraca między szkołami wyższymi i wymiana naukowa powinny przede wszystkim opierać się na wartościach akademickich.

Panie i panowie ministrowie doceniają decyzje Rady Europejskiej w Lizbonie (2000) i Barcelonie (2002), których celem jest uczynienie Europy „najbardziej konkurencyjnym i dynamicznym obszarem gospodarczym, zdolnym do osiągnięcia trwałego wzrostu opartego na liczniejszych i lepszych miejscach pracy i na większych więziach społecznych”, i które to decyzje wymagają ponadto dalszych działań i bliższej współpracy w ramach Procesu Bolońskiego (Komunikat Berliński 2003, s. 1; wyróżnienia OO⁴⁹).

Mówienie o „wymiarze społecznym” w kontekście procesu bolońskiego było wielokrotnie krytykowane. Nie zostało ono także powiązane z konkretnymi postulatami i „w ten sposób przesuwa się coraz bardziej w stronę nieefektywnego płaszczyka społecznego”⁵⁰. Z perspektywy analizy dyskursu interesujące są inne widoczne w tym cytacie aspekty. Za pomocą specyficznej

49 Berlin Communiqué, *Den Europäischen Hochschulraum verwirklichen*, dz. cyt.

50 Die Linke, *Bologna-Prozess: Bildungsabbau statt europäischer Aufbruch*, 2007, www.linksfraktion.de/pressemitteilungen/bologna-prozess-bildungsabbaustatt-europaeischer-aufbruch, dostęp: 21 lipca 2014. Po zakończeniu prac terenowych plany działań dotyczące wymiaru społecznego stały się bardziej konkretne (por. *Chancengleichheit im Europäischen Hochschulraum. Die soziale Dimension im Bologna-Prozess. Bericht von der Fachtagung am 17. und 18. Januar 2008 im Harnack-Haus in Berlin*, red. Gewerkschaft Erziehung und Wissenschaft (GEW)/freier Zusammenschluss von studentInnenenschaften (fzs), 2008, http://www2.fzs.de/uploads/soz_dim_end.pdf, dostęp: 19 marca 2014).

perspektywy dyskursywno-analitycznej, tj. rozróżnienia między tematem a rematem⁵¹, na przykładzie tego cytatu można prześledzić, w jaki sposób ustawiane są priorytety w dyskursie na temat „Bolonii”: jako „temat” („to, co w zdaniu jest informacją wyjściową”) pozycjonowana jest „potrzeba poprawy konkurencyjności”. Temat często odnosi się do czegoś, co już znane⁵², dlatego potrzeba ta jest tutaj zaprezentowana jako znana wiedza – w pewnym sensie jako coś oczywistego. Dopiero w „remacie” (to, co odnosi się do tematu, jako informacja dodatkowa) pojawia się często nowa informacja⁵³. W tym przypadku poprawa aspektów społecznych zaprezentowana jest w formie rematu – czyli jako coś nowego: „[poprawa] musi zostać uzgodniona z celem nadania większego znaczenia wymiarowi społecznemu europejskiego obszaru szkolnictwa wyższego”. Jest to wprawdzie również konieczne („musi”), ale drugorzędne. Dzięki innym koncepcjom z zakresu analizy dyskursu, takim jak rozróżnienie epistemologiczne (Luhmann) i łańcuchy konotacji⁵⁴, można pokazać, w jaki sposób tworzone są pozycje, które są w stosunku do siebie „quasi-przeciwstawne”, ale również przy tym wzajemnie zależne i wytwarzają w ten sposób napięcie między społecznym i ekonomicznym wymiarem reformy. Do podstawowych rozróżnień epistemologicznych „wzrost ekonomiczny” / „sprawiedliwość społeczna” można utworzyć następujący dyferencyjny łańcuch konotacji (tabela 1):

Tabela 1. Dyferencyjny łańcuch konotacji

Wymiar ekonomiczny	Wymiar społeczny
konieczność poprawy konkurencyjności	nadanie większego znaczenia wymiarowi społecznemu
uczynienie najbardziej konkurencyjnym i dynamicznym obszarem gospodarczym (.), zdolnym do osiągnięcia trwałego wzrostu opartego na liczniejszych i lepszych miejscach pracy	wzmocnienie więzi społecznych oraz redukcja nierówności społecznych i nierówności pod względem płci

51 M. Halliday, Ch. Matthiessen, *An Introduction to Functional Grammar*, London 2004.

52 Tamże, s. 48.

53 Tamże, s. 93.

54 T. Höhne, *Die Thematische Diskursanalyse – dargestellt am Beispiel von Schulbüchern*, w: *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse*, red. R. Keller i in., Opladen 2003, s. 389–419; A. Langer, D. Wrana, *Diskursive Verstrickungen und diskursive Kämpfe – Er wachsendenbildung und Nationalsozialismus. Methodologische Fragen zur Analyse diskursiver Praktiken*, 2005, www.blauhaus.org/texte/langer_wrana_verstrickungenkaempfe.pdf, dostęp: 21 lipca 2014.

Z tej przykładowej analizy rozróżnieniowej można wyciągnąć konkretne wnioski, dotyczące programowego dyskursu na temat „Bolonii”: po pierwsze, „zrównoważony wzrost” jest trudny do wyobrażenia (wypowiedzenia, wykonania), nie wspominając o „więziach społecznych”. Po drugie, interesujące jest, czy, jak i gdzie powstają stanowiska dla kierunku reformy, które aktualizowane są np. jako „poprawa konkurencyjności” i „zmniejszenie nierówności społecznych i nierówności związanych z płcią”. Po trzecie, jeśli w jakimś specyficznym przypadku przeważa jedno stanowisko, interesujące staje się to, które jest to stanowisko i w jaki sposób ono przeważa, stając się stanowiskiem hegemonalnym. „Stały wzrost” i „konkurencyjność” z jednej strony i „spójność społeczna” oraz „zmniejszanie nierówności społecznej i związanej z płcią” z drugiej oznaczają konkretne/określone napięcie, które można rozumieć jako swoistą cechę dyskursu bolońskiego.

Poniżej omówione zostanie rozwinięcie dyskursu dotyczącego tych dwóch stanowisk i ich wzajemna relacja w lokalnych praktykach w Wyższej Szkole im. Gustawa Sieberta – a więc także praktyczne przekształcenia programowo sformułowanych stanowisk dyskursu. W uczelni tej w dyskusjach na temat „języka angielskiego” (lub „angielskiego jako języka specjalistycznego”) wydają się rozstrzygane konflikty dotyczące tych stanowisk co do reformy szkolnictwa wyższego. Dlatego wielojęzyczność jest dobrym przykładem dla niniejszej analizy.

Stanowisko pierwsze – wymiar ekonomiczny: konkurencyjność – profesjonalizacja według najnowszej, międzynarodowej, eksperckiej wiedzy naukowej

W trakcie różnych spotkań i nieformalnych rozmów w miesiącach poprzedzających moment, kiedy odbywała się obserwacja, którą opisywał cytowany wyżej protokół, sugerowano Suwedzie, że angielski jako język specjalistyczny jest kluczowy dla profesjonalizacji pedagogiki społecznej. Ciągłe mówi się, że studenci powinni czytać literaturę specjalistyczną po angielsku, że powinni być w stanie aktywnie uczestniczyć w międzynarodowych debatach naukowych, że chodzi o poprawę i zmianę pracy socjalno-pedagogicznej, która musi odnosić się do nowej wiedzy naukowej, że chodzi również o współpracę międzynarodową, zarówno na poziomie naukowym, jak i zawodowym. Pozycje te zakładają formę subiektywizacji jako normę, którą należy ustanowić

dla nowego kierunku studiów. Kierunek należy zaprojektować w taki sposób, aby studiujący mogli się stale rozwijać (optymalizować) i byli na bieżąco z najnowszą wiedzą naukową i zawodową. Zgodnie z tą logiką nie powinni oni być odpowiedzialni tylko za siebie lub swoich klientów, ale także za przyszłość obszaru ich specjalizacji. W rozmowach zwolenniczkich i zwolennicy tego stanowiska byli pełni entuzjazmu, jeśli chodzi o możliwość wspierania wszystkich studiujących w taki sposób, aby ci uczyli się angielskiego (jako przedmiotu obowiązkowego) na najwyższym możliwym poziomie. Nie chodziło jednak o „czystą” kalkulację ekonomiczną. Profesjonalizacja w pracy socjalnej zawsze łączy się z lepszym traktowaniem przez przyszłych pracowników socjalnych osób „wykluczonych” lub „pokrzywdzonych”. Pod tym względem forma subiektywizacji przekazywana za pomocą koncepcji kierunku studiów ściśle wiąże się z drugim stanowiskiem („więzi społeczne”, „zmniejszanie nierówności społecznej i płciowej”). Pozycja społeczna nie jest wykluczona, ale podlega stanowisku ekonomicznemu lub jest dostosowania do lokalnych warunków w ramach stanowiska ekonomicznego. Okazją do zastosowania *best practices* w pracy z osobami wykluczonymi lub pokrzywdzonymi są w ramach wymiaru ekonomicznego zwiększone kompetencje w języku angielskim – jako języka łączonego z internacjonalizacją – mające na celu uczestnictwo w aktualnych dyskusjach ekspercko-naukowych.

W ramach „pracy nad reformą” Suveda występuje w roli szczególnej osoby, która powinna wdrożyć odpowiednie instrumenty takiego sposobu subiektywizacji do koncepcji dotyczącej oferty języków obcych. Już w trakcie rozmowy kwalifikacyjnej obecne wówczas trzy przedstawicielki szkoły wyższej, które później zatrudniły Suvedę, opowiadały się za wariantem języka angielskiego jako przedmiotu obowiązkowego. Stanowisko profesjonalizacji i unaukowania w polu dyskursywnym wielojęzyczności było zatem wspierane przez kierownictwo uczelni, a wręcz forsowane. Kiedy zapytałam kierowniczkę kierunku studiów o to, dlaczego zatrudniła Suvedę, powiedziała, że wydaje się ona osobą kompetentną, posiada duże doświadczenie i najnowszą wiedzę w zakresie dydaktyki języków i ma dużo energii. Przekładając to na język teorii, można by powiedzieć, że Suveda zdaje się spełniać oczekiwania wymagane do wdrożenia tej formy subiektywizacji, jakiej spodziewają się studiujący, a która jest nastawiona na wymiar ekonomiczny. Kierowniczką kierunku studiów, dynamiczną, bardzo szanowaną naukowczynią, powiedziała również, że

uważa Suvedę za osobę zdolną do rozwiązywania konfliktów i że trzeba być taką osobą na tej uczelni, szczególnie na posadzie Suvedy, ponieważ zaostrzają się liczne (także dawne) konflikty wokół reformy szkoły wyższej, związanej z językami obcymi.

Stanowisko drugie – wymiar społeczny: profesjonalizacja służąca zapobieganiu wykluczeniu i osiągnięciu sprawiedliwości społecznej

W tym samym czasie, w trakcie spotkań i rozmów z innymi członkami szkoły wyższej, Suveda usłyszała (jak mi opowiadała), że ze względu na absolutny priorytet uczelni związany z kształceniem przyszłych profesjonalnych pracowniczek i pracowników socjalnych, muszą oni zostać doprowadzeni do dobrej kondycji pod względem wielojęzyczności w swojej dziedzinie pracy. W tym obszarze znajomość języków tureckiego, rosyjskiego i arabskiego są kluczowymi kompetencjami w ich życiu zawodowym. Nie tylko mieliby oni większe szanse na rynku pracy, ale mogliby uczynić coś przeciw dyskryminacji etnicznej lub kulturowej; byliby wykwalifikowani we wspieraniu swoich klientów i klientek w walce z praktykami wykluczenia. Niektórzy studiujący chcieli uczyć się również języka hiszpańskiego, do czego niektóre osoby podchodziły ze sceptycyzmem; szkoła wyższa zamierza oferować jedynie języki, które są ważne dla zawodu, a nie „wakacyjne kursy językowe”.

W przeciwieństwie do pierwszego stanowiska, preferowana w ramach drugiego stanowiska forma wielojęzyczności jest bezpośrednio związana z typowymi praktycznymi obszarami pracy socjalnej. Kompetencje językowe, jakie mają zostać zdobyte, powinny w mniejszym stopniu służyć „nadążaniu” za międzynarodowymi fachowymi dyskusjami, a tym samym pozostawać między innymi konkurencyjnym w dziedzinie nauki? Zasadniczą kwestią w nauce języków obcych przez osoby z tłem migracyjnym jest raczej to, że nie chodzi tutaj o kompetencje rodzimego użytkownika języka, których przecież nie można zdobyć w ciągu dwóch semestrów. Chodzi raczej o zaznajomienie się z kulturą lub kulturami wspólnoty językowej, co można osiągnąć także w trakcie nauki języka na poziomie początkującym. Ta wyartykułowana w trakcie rozmów forma subiektywizacji związana jest z oczekiwaniem, że studiujący po ukończeniu studiów będą w swojej pracy wspierali osoby w niekorzystnej sytuacji społecznej. Jako profesjonalni pracownicy socjalni są oni przede wszystkim

odpowiedzialni za swoich klientów i muszą działać w jasno określonych społeczno-politycznych warunkach. W dyskusjach tych zwolenniczki i zwolennicy tego stanowiska zdecydowanie odmówili włączenia do oferty nauczania angielskiego jako języka obcego. Byli oni przeciwni „wypieraniu wielojęzyczności społeczeństwa multikulturowego”.

Suveda miała na przykład do czynienia z „Międzykulturowym Kołem Pracy Socjalnej”, studencką grupą roboczą, która bardzo zaangażowała się na rzecz wprowadzenia przez Wyższą Szkołę im. Gustawa Sieberta szerokiej oferty językowej. Grupa ta odrzucała dyskusje na temat profesjonalizacji i unaukowiania za pomocą języka angielskiego i zamiast tego stała na stanowisku, że dla zawodów społecznych najważniejsze jest przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu, dyskryminacji i rasizmowi. A jeśli zasoby finansowe są ograniczone, to powinny one być wykorzystywane do celów międzykulturowych, w tym także do nauki języków obcych, co pomoże w budowaniu empatii z osobami zmarginalizowanymi. Zwolenniczki i zwolennicy drugiego stanowiska wyznaczają tym samym granicę między „konkurencyjnością ekonomiczną” a dążeniem do „sprawiedliwości społecznej”. W kontekście opowiadania się za stosowaniem wielojęzyczności (rozumianej jako kompetencje językowe osób, które same doświadczyły migracji) w walce o sprawiedliwość społeczną, język angielski musi ustąpić z roli jedynego przedmiotu w ramach projektowanego programu nauczania.

Stanowisko niepozycjonowania

Suveda Heskwith przyjmuje trzecie stanowisko, które stoi jakby „w próżni” do dwóch wyżej opisanych stanowisk i właściwie może być opisane jako eksplicytne niepozycjonowanie. Suveda opowiadała, że nie spodziewała się tego, że jej posada będzie tak upolityczniona. W ogłoszeniu o pracę była tylko mowa o „nauczaniu języka angielskiego”. Uznała obydwie argumenty za przekonujące i nie była związana emocjonalnie ani z jednym, ani z drugim stanowiskiem. Jednak uznawała wariant trzeci, zaproponowany podczas spotkania w ramach KSL, jako „niemożliwy”, ponieważ „elastyczność” została „doprowadzona do absurdu”:

Wystarczająco trudno znaleźć wykładowcę, jeśli mam dużo [wykładać], to znaczy, jeśli mam zaoferować ciągłą pracę. Ale jeśli muszę

powiedzieć, to [okay] mam tu miejsce pracy, dwie godziny tygodniowo na 16 tygodni. Nie, w trakcie przerwy semestralnej nie ma pracy i pieniędzy. I nie, nie mogę zagwarantować, że zaoferuję ci godziny w następnym semestrze. Ale proszę, pozostawaj do dyspozycji, gdy będę miała cokolwiek, to będę mogła ciebie zaplanować. To żenujące pytać o coś takiego, bez jakichkolwiek świadczeń czy stabilności – nie uważam tego za dobre. Nie robiłabym tego jako nauczyciel; wolałabym raczej uczyć małą grupę w prywatnej szkole językowej (wywiad z Suvedą po warsztatach w ramach KSL, 25.10.2007).

Suveda Heskwith powiedziała także, że zarówno wariant pierwszy, jak i drugi byłyby dla niej odpowiednie, chciałyby po prostu, ażeby „odgórnie” zapadła decyzja, a ona mogła przygotować programy i opisy modułów, a także znaleźć wykładowców „bez konieczności tłumaczenia się przy każdym planowaniu z czegoś przed kimś i dostawania specjalnego pozwolenia”. Sama opisuje swoje stanowisko jako „pragmatyczne”. Po prostu chciałyby „wreszcie móc działać”. Wydaje się oczywiste, że Suveda dąży do sprawnego przebiegu wydażeń, w trakcie którego byłaby chroniona autorytetem innych. Tym samym nie musiałyby ponosić sama odpowiedzialności za decyzje, nie musiałyby również więcej rozmawiać wyłącznie o koncepcjach, lecz mogłyby realizować koncepcję, niezależnie od kolejnych decyzji innych osób czy gremiów.

Gdy Suveda referuje swoją koncepcję nauczania języków obcych Senatowi (AS), organowi szkoły wyższej, który może podejmować ostateczną decyzję w sprawach związanych z programem nauczania, przedstawia wariant pierwszy i drugi w sposób stosunkowo neutralny. Wyjaśnia zalety i wady, a także wyraźnie stwierdza, że obie opcje są do przyjęcia. Chce decyzji, która da pewną stabilność, umożliwiając zaplanowanie oferty zajęć w dłuższej perspektywie. Przy omówieniu wariantu trzeciego mówi: „KSL zaleca jednak trzeci wariant” i wyjaśnia proponowaną ofertę, która jest elastyczna. Następnie na posiedzeniu plenarnym dodaje:

Ten wariant bardzo dobrze uwzględnia życzenia studiujących. I gdybyśmy mieli większe możliwości odnośnie do kursów językowych i nauczycieli, poparłabym go. Jednak możemy zaoferować tylko sześć kursów w każdym semestrze, a pani Stephans [odpowiedzialna w dziale

do spraw nauczania za planowanie nauczania w każdym semestrze; OO] zgadza się ze mną, że obciążenie administracyjne jest bardzo duże, traktuję tę propozycję jako niemożliwą do zrealizowania (nagranie audio w trakcie posiedzenia Senatu, 28 listopada 2007).

W dalszej dyskusji plenarnej ani razu nie uwzględniono wariantu trzeciego. Żaden z członków KSL nie był obecny, choć każdy mógł uczestniczyć i zabrać głos w dyskusji. Pytania dotyczące wariantu pierwszego i drugiego zostały zadane i uzyskały odpowiedzi, w tym odbyła się dyskusja na temat migracji, klientów, profesjonalizacji i najnowszych ustaleń naukowych. Dyskusja była o wiele mniej emocjonalna niż w innych gremiach i podczas wcześniejszych rozmów. Pod koniec dyskusji szczególne zainteresowanie wzbudziło pedagogiczne pytanie związane ze zróżnicowaniem poziomu językowego, możliwym tylko w wariacie pierwszym: język angielski jako przedmiot obowiązkowy dla wszystkich studiujących. Odbyło się głosowanie, większość głosów otrzymał wariant pierwszy. Suveda i kierowniczka kierunku studiów uściśniły sobie dłonie i skinęły głowami. Podjęto kolejny punkt porządku obrad. Kiedy opuszczałam salę po zakończeniu posiedzenia, usłyszałam panią profesor mówiącą do jednego z kolegów: „oni zawsze dostają to, czego chcą”, zawsze „ta nauka ponad wszystko”, zamiast myśleć o klienteli i o obszarach pracy socjalno-pedagogicznej.

4.3 Konkluzja Olivii Observery – interpretacja wydarzeń z perspektywy analizy dyskursu i władzy

Bez wyraźnego mówienia w dyskusji w Senacie (AS) o napięciach w stanowiskach pomiędzy sprawiedliwością społeczną a konkurencyjnością, język angielski i inne języki obce służyły jako symbole do rozgrywania konfliktu o związanych z tymi stanowiskami, przeciwstawnych perspektywach patrzenia na reformę szkolnictwa wyższego. Ostatecznie można wyciągnąć cztery wnioski z analizy praktycznych przekształceń tekstów programowych:

- (1) *Sens*: nieodłączna niestabilność znaczenia „wielojęzyczności” jest różnie (tymczasowo) utrwalana w ramach obydwu stanowisk: z jednej strony, jest ono aktywowane w celu podkreślenia wagi włączania się do międzynarodowych debat naukowych i zawodowych oraz w celu zapewnienia bądź wzmocnienia *konkurencyjności* Wyższej

Szkoły im. Gustava Sieberta. Z drugiej strony, jest ono aktywowane w celu podkreślenia znaczenia w społecznej walce przeciwko niesprawiedliwości społecznej i wykluczeniu.

- (2) *Formy subiektywizacji*: obydwie stanowiska (ekonomiczne i społeczne) rozwijają za każdym razem inny model postaw i działań studiujących. Każdy z nich realizuje inną formę subiektywizacji: w pierwszym wariantcie jest to przede wszystkim podmiot indywidualistyczny i dążący do celu, w drugim podmiot zaangażowany społecznie.
- (3) *Hegemonia*: forsowanie stanowiska hegemonalnego nie było aktywnie utrzymywane; rozróżnić można tu trzy sposoby:
- (a) Chociaż wiele osób opowiadało się za jednym stanowiskiem, osoby pełniące najważniejsze funkcje, które niekiedy również decydowały o przyszłym personelu, okazały się zwolennikami *poprawy konkurencyjności*. W tym przypadku osoba zajmująca ważną posadę związaną z realizacją (tego drobnego aspektu) konfiguracji hegemonalnej chciałyby „po prostu działać” (por. część 4.2). Suveda nie okazuje zaangażowania, widocznego u innych osób. Jej priorytetem jest sprawne działanie na uczelni. Ponieważ nie opowiada się ona ani za stabilizacją, ani za destabilizacją stosunków hegemonalnych, jej postawa (postawa) w pewnym sensie prowadzi do utrzymania tejże hegemonii.
- (b) Jednakże nie chodzi tylko o „zwierzchność” lub równowagę sił. W Senacie można było raczej odnieść wrażenie, że nie ma alternatywy. Komentarz jednej z pracownic podczas opuszczania sali wskazuje, że niektórzy są niezadowoleni z wyniku. Jednak nie protestowali głośno, co może oznaczać, że akceptują tę decyzję, w pewnym sensie jako nieuniknioną – to pasuje do tego, co wydaje się obecnie konfiguracją hegemonalną. Podobnie jak w cytowanym wyżej Komunikacie Berlińskim⁵⁵, równowaga w zakresie poprawy

55 Berlin Kommuniké, *Den Europäischen Hochschulraum verwirklichen*, dz. cyt.

sprawiedliwości społecznej wymieniana jest dopiero w drugiej kolejności po rozważaniach natury ekonomicznej.

- (c) Wydaje się, że zanim temat dotarł do nadrzędnego organu decyzyjnego, z debaty „uszło powietrze”. Długi proces podejmowania decyzji i konflikty, towarzyszące ułatwianiu uczestnictwa w projektowaniu, prowadzą do swoistego zobojętnienia osób od dawna zaangażowanych w ten proces. Biurokratyczna ścieżka podejmowania decyzji sprawia, że ostateczna decyzja będzie miała charakter mniej konfliktowy niż poprzednie. Dzięki temu stanowisko hegemonalne można łatwiej przeforsować lub – też przy okazji – realizować.
- (4) *Depolityzacja*: jako czynnik legitymizujący decyzję pojawia się apolityczna koncepcja pedagogiczna: zróżnicowanie poziomu językowego studiujących. Decyzję związaną z programem nauczania przedstawiono na ostatnim etapie ścieżki decyzyjnej jako *odpolitycznione* pytanie *pedagogiczne*. Polityczne (antagonistyczne) stosunki władzy, tak często omawiane gdzie indziej, nie były już tutaj wspominane. Co więcej, zostały one wyparte przez argumenty związane z programem nauczania.

Ogólnie rzecz biorąc, analiza ukazuje, w jaki sposób hegemonie są (lokalnie) (re)produkowane. Zanim zostają ustanowione, są zapowiadane poprzez oficjalne (programowe) dokumenty, takie jak np. dokumenty Komisji Europejskiej, za pośrednictwem drobnych, czasami banalnych, codziennych i zawodowych praktyk. [Koniec raportu Olivii Observery.]

5. Refleksja metodologiczna etnograficznej analizy dyskursu

Aby zademonstrować, jak może wyglądać etnograficzna analiza dyskursu, skonstruowałyśmy w niniejszym artykule analizę przeprowadzoną przez fikcyjną postać, Olivię Observerę. Na koniec chciałybyśmy ocenić

zaprezentowaną metodologię na podstawie następujących pytań: czego dokonała w swojej analizie Olivia Observera (część 4)? Jak postępowwała w zakresie metodologii?

Nawiązując do kwestii badawczej i pytając o to, jakie stanowiska i/lub programowe artikulacje są aktualizowane w ramach konkretnych praktyk, badaczka decyduje się na wykorzystanie metod etnograficznych badań terenowych. Dyskursywno-analityczny punkt wyjścia – w jaki sposób dyskurs jest tworzony w specyficznym lokalnym otoczeniu – wyznacza kierunek, prowadzonych osobiście obserwacji. Jej założenia (dyskursywno-teoretyczne) pozwalają początkowo selektywnie skupić się na sytuacjach, w których dochodzi do konfliktów dotyczących wdrażania poszczególnych elementów reformy.

Związki między materiałami wytwarzane są przez badaczkę poprzez podchwytywanie wspomnianych przez uczestników badania materiałów (w tym przypadku dokumentów, ale również możliwe są budynki, artefakty, ciało itp.) i analizowanie ich interpretacji jako złożonej relacji. Jednakże Olivia Observera nie zakłada bezpośredniej zależności, np. między dokumentami programowymi i ich „realizacją”. Nie chodzi także o triangulację, która powinna coś uzupełnić lub rozszerzyć, dlatego tworzone są nie tylko związki, ale prawdopodobnie „wyłącznie” irytacje, luźne zestawienia, wątpliwe pęknięcia itp. Należy zatem sprawdzać krytycznie na każdym kroku, czy, dla czego i jakie stanowiska uważane są za najważniejsze, na podstawie czego wyraża staję się ich pozycja hegemonialna. Olivia musi ten proces udokumentować, poddać refleksji i przedstawić w jak najbardziej przejrzystej formie. Relacji między różnymi wynikami analizy nie można zatem ustalić od początku. Z jednej strony, musi to być empirycznie potwierdzone, z drugiej metodologicznie uzasadnione, także dlatego, że Olivia łączy różne metody.

Za pomocą instrumentarium dyskursywno-analitycznego (temat/re-mat, rozróżnienia epistemologiczne i łańcuchy konotacji) Olivia wypracowuje na przykład specyficzne stanowiska, co wykorzystuje jako punkt wyjścia do dalszej analizy, w ramach której pyta o tłumaczenia i produktywność założeń programowych w konkretnych praktykach związanych z reformą. Na podstawie swojej analizy może pokazać np. materializację i przekształcanie stanowisk w praktykach lokalnych, a jednocześnie zrekonstruować, w jakich warunkach w ogóle mogą być forsowane znaczenia hegemonialne na poziomie wdrażania reformy w kontekście „Bolonii”.

Procedura etnograficznej analizy dyskursu różni się od etnografii i/lub analiz praktycznych, które koncentrują się na wiedzy implicytnej. Olivia zaczyna od stanowisk, które w innych przypadkach są często analizowane tylko jako programowa nieznośność, coś nie do zaakceptowania (na przykład: apel odnoszący się do „przedsiębiorczości samego siebie”). Jednak nie bada ona tych stanowisk tylko pod względem ich własnej logiki i odpowiadającej im produktywności na poziomie wiedzy i znaczenia, ale pyta o ich użycie i przetwarzanie w praktykach (społecznych/dyskursywnych). W ten sposób może zrekonstruować te procesy forsowania, które nie funkcjonują odgórnie, ale wynikają z długotrwałego, zinstytucjonalizowanego procesu decyzyjnego w kontekście reformy. Chociaż punktem wyjścia rozważań analitycznych są (często językowe) artykulacje, na dalszych etapach Olivia kieruje się nie tylko słowem mówionym, ale także praktyką aktualizowania i przetwarzania stanowisk hegemonalnych. Zaczyna od irytacji tym, że do przeforsowania stanowisk hegemonalnych ewidentnie konieczne jest odniesienie do wymiaru społecznego.

Bibliografia

- Agar M., *An Ethnography by Any Other Name*, „Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research“ 2006, nr 7 (4), www.qualitativresearch.net/fqs-texte/4-06/06-4-36-e.htm, dostęp: 21 lipca 2014.
- Amann K., Hirschauer S., *Die Befremdung der eigenen Kultur. Ein Programm*, w: *Die Befremdung der eigenen Kultur*, red. S. Hirschauer, K. Amann, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1997, s. 7–52.
- Ball S., *Education Reform. A Critical and Post-structural Approach*, Open University Press, Buckingham 1994.
- Bergmann J.R., *Ethnomethodologie*, w: *Qualitative Forschung. Ein Handbuch. 6. aktualisierte Auflage*, red. U. Flick, E. von Kardorff, I. Steinke, Rowolth, Reinbeck 2008, s. 118–135.
- Berlin Kommuniqué, *Den Europäischen Hochschulraum verwirklichen. Kommuniqué der Konferenz der europäischen Hochschulministerinnen und -minister am 19. September 2003 in Berlin 2003*, www.bologna-berlin2003.de/pdf/Communique_dt.pdf, dostęp: 21 lipca 2014.

- Blommaert J. i in., *Introduction (Special Issue: Hegemony, Language, Ethnography)*, „Pragmatics“ 2003, nr 13 (1), s. 1–10.
- Breidenstein G., Kelle K., *Geschlechteralltag in der Schulklasse. Ethnographische Studien zur Gleichaltrigenkultur*, Juventa, Weinheim 1998.
- Bröckling U., *Das unternehmerische Selbst. Soziologie einer Subjektivierungsform*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2007.
- Bührmann A.D., Schneider W., *Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse*, transcript, Bielefeld 2008.
- Butler J., *Körper von Gewicht. Die diskursiven Grenzen des Geschlechts*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1997.
- Butler J., *Psyche der Macht. Das Subjekt der Unterwerfung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2001.
- Butler J., *Walczące słowa: mowa nienawiści i polityka performatywu*, tłum. A. Ostolski, Wydawnictwo „Krytyki Politycznej” Warszawa 2010.
- Die Linke, *Bologna-Prozess: Bildungsabbau statt europäischer Aufbruch*, 2007, www.linksfraktion.de/pressemitteilungen/bologna-prozess-bildungsabbaustatt-europaeischer-aufbruch, dostęp: 21 lipca 2014.
- Emerson R.M., Fretz R.I., Shaw L.L., *Writing Ethnographic Fieldnotes*, University of Chicago Press, Chicago 1995.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977.
- Foucault M., *Podmiot i władza*, tłum. J. Zychowicz, „Lewą Noga” 1998, nr 9, s. 174–192.
- Foucault M., *Wola wiedzy. Historia seksualności*, tłum. B. Banasiak, K. Matuszewski, Czytelnik, Warszawa 1995.
- Gardner S., Martin-Jones M. (red.), *Multilingualism, Discourse, and Ethnography*, Routledge, London 2012.
- Garfinkel H., *Studia z etnometodologii*, tłum. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Gewerkschaft Erziehung und Wissenschaft (GEW)/freier zusammenschluss von studentInnenschaften (fzs) (red.), *Chancengleichheit im Europäischen Hochschulraum. Die soziale Dimension im Bologna-Prozess. Bericht von der Fachtagung am 17. und 18. Januar 2008 im Harnack-Haus in Berlin*, 2008, http://www2.fzs.de/uploads/soz_dim_end.pdf, dostęp: 19 marca 2014.
- Goffman E., *Analiza ramowa. Esej z organizacji doświadczenia*, tłum. S. Burdziej, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010.

- Halliday M., Matthiessen Ch., *An Introduction to Functional Grammar*, Hodder Education, London 2004.
- Heller M., *Linguistic Minorities and Modernity: A Sociolinguistic Ethnography*, Continuum, London 2006.
- Hirschauer S., *Ethnografisches Schreiben und die Schweigsamkeit des Sozialen. Zu einer Methodologie der Beschreibung*, „Zeitschrift für Soziologie“ 2001, nr 30 (6), s. 429–451.
- Höhne T., *Die Thematische Diskursanalyse – dargestellt am Beispiel von Schulbüchern*, w: *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse*, red. R. Keller i in., W. Viehöver, Leske + Budrich, Opladen 2003, s. 389–419.
- Hymes D., *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1974.
- Kalthoff H., *Fremdenrepräsentationen. Über ethnografisches Arbeiten in exklusiven Internatsschulen*, w: *Die Befremdung der eigenen Kultur*, red. S. Hirschauer, K. Amann, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1997, s. 240–266.
- Kalthoff H., *Beobachtende Differenz. Instrumente der ethnografischsoziologischen Forschung*, „Zeitschrift für Soziologie“ 2003, nr 32 (1), s. 70–90.
- Keeling R., *The Bologna Process and the Lisbon Research Agenda: the European Commission's Expanding Role in Higher Education Discourse*, „European Journal of Education“ 2006, nr 41 (2), s. 203–223.
- Kelle H., *Ethnografische Methodologie und Probleme der Triangulation. Am Beispiel der „Peer Culture“ Forschung bei Kindern*, „Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation (ZSE)“ 2001, nr 21 (2), s. 192–208.
- Keller R., *Wissenssoziologische Diskursanalyse. Grundlegung eines Forschungsprogramms*, VS-Verlag, Wiesbaden 2005.
- Laclau E., *Ideologie und Post-Marxismus*, w: M. Nonhoff (red.), *Diskurs – radikale Demokratie – Hegemonie: Zum politischen Denken von Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*, transcript, Bielefeld 2007, s. 25–39.
- Laclau E., Mouffe Ch., *Hegemonia i socjalistyczna strategia: przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, tłum. S. Królak, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław 2007.
- Langer A., *Disziplinieren und Entspannen. Körper in der Schule – eine diskursanalytische Ethnographie*, transcript, Bielefeld 2008.
- Langer A., Wrana D., *Diskursive Verstrickungen und diskursive Kämpfe – Er wachsendenbildung und Nationalsozialismus. Methodologische Fragen zur Analyse*

- diskursiver Praktiken*, 2005, www.blauhaus.org/texte/langere_wrana_verstrickungenkaempfe.pdf, dostęp: 21 lipca 2014.
- Macgilchrist F., *Geschichte und Dissens: Diskursives Ringen um Demokratie in der Schulbuchproduktion*, w: *Erziehungswissenschaftliche Diskursforschung: Empirische Analysen zu Bildungs- und Erziehungsverhältnissen*, red. S. Fegter i in., VS, Wiesbaden 2014.
- Macgilchrist F., *Journalism and the Political. Discursive Tensions in News Coverage of Russia*, John Benjamins, Amsterdam 2011.
- Macgilchrist F., Van Hout T., *Ethnographic Discourse Analysis and Social Science*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research“ 2011, nr 12 (1), www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1600, dostęp: 21 lipca 2014.
- Maeße J., *Die vielen Stimmen des Bologna-Prozesses. Zur diskursiven Logik eines bildungspolitischen Programms*, transcript, Bielefeld 2011.
- Martín Rojo L., *New Developments in Discourse Analysis: Discourse as Social Practice*, „Folia Linguistica“ 2001, nr 35 (1–2), s. 41–78.
- Miller P., Rose N., *Governing Economic Life*, „Economy and Society“ 1990, nr 19 (1), s. 1–31.
- Nonhoff M., *Politischer Diskurs und Hegemonie*, transcript, Bielefeld 2006.
- Nonhoff M., *Politische Diskursanalyse als Hegemonieanalyse*. w: *Diskurs – radikale Demokratie – Hegemonie: Zum politischen Denken von Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*, red. M. Nonhoff, transcript, Bielefeld 2007, s. 173–194.
- Ott M., *Aktivierung von (In-)Kompetenz. Praktiken im Profiling – eine machtanalytische Ethnographie*, UVK, Konstanz 2011.
- Ott M., *Ethnographische Zugänge zum Forschungsfeld – Machtverhältnisse in Forschungspraktiken*, w: *Kritisches Forschen in der sozialen Arbeit. Gegenstandsbereiche – Kontextbedingungen – Positionierungen – Perspektiven*, red. E. Schimpf, J. Stehr, VS, Wiesbaden 2012, s. 165–180.
- Ott M., Langer A., Rabenstein K., *Integrative Forschungsstrategien – Ethnographie und Diskursanalyse verbinden*, w: *Feld und Theorie. Herausforderungen erziehungswissenschaftlicher Ethnographie*, red. B. Friebertshäuser i in., Barbara Budrich, Opladen 2012, s. 169–184.
- Reckwitz A., *Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing*, „European Journal of Social Theory“ 2002, nr 5 (2), s. 243–263.

- Reckwitz A. *Praktiken und Diskurse. Eine sozialtheoretische und methodologische Relation*, w: *Theoretische Empirie. Zur Relevanz qualitativer Forschung*, red. H. Kalthoff, S. Hirschauer, G. Lindemann, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2008, s. 188–209.
- Rottenburg R., *Weit hergeholte Fakten: Eine Parabel der Entwicklungshilfe*, Lucius & Lucius, Stuttgart 2002.
- Schäfer H., *Kritik als Praxis der Distanzierung. Zum sozialwissenschaftlichen Analysepotential von Michel Foucaults Spätwerk*, w: *Diskursanalyse und Kritik*, red. A. Langer, M. Nonhoff, M. Reisl, VS, Wiesbaden 2014.
- Schatzki T.R., *Social Practices. A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- Scheffer T., *Research Report: Statements, Cases, and Criminal Cases. The Ethnographic Discourse Analysis of Legal Discourse Formations*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research“ 2007, nr 8 (2), www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/download/271/594, dostę: 21 lipca 2014.
- Schiffauer W., *Parallelgesellschaften*, transcript, Bielefeld 2008.
- Silverstein M., Urban G., (red.), *Natural Histories of Discourse*, University of Chicago Press, Chicago 1996.
- Small M.L., „How Many Cases Do I Need?\": *On Science and the Logic of Case Selection in Feld Based Research*, „Ethnography“ 2009, nr 10 (1), s. 5–38.
- Truschkat I., *Kompetenzdiskurs und Bewerbungsgespräche. Eine Dispositivanalyse (neuer) Rationalitäten sozialer Differenzierung*, VS, Wiesbaden 2008.
- Wodak R., *The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2009.
- Wrana D., *Das Subjekt schreiben. Reflexive Praktiken und Subjektivierung in der Weiterbildung – eine Diskursanalyse*, Schneider Verlag Hohengehren, Baltmannsweiler 2006.
- Wrana D., *Diesseits von Diskursen und Praktiken. Methodologische Bemerkungen zu einem Verhältnis*, w: *Feld und Theorie. Herausforderungen erziehungswissenschaftlicher Ethnographie*, red. B. Friebertshäuser i in., Barbara Budrich, Opladen 2012, s. 185–200.
- Wrana D., Langer A., *An den Rändern der Diskurse. Jenseits der Unterscheidung diskursiver und nicht-diskursiver Praktiken*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research“ 2007, 8 (2), <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/253>, dostę: 21 lipca 2014.

Zgaga P., *Bologna Process between Prague and Berlin: Report to the Ministers of Education of the Signatory Countries*, 2003, <http://www.ehea.info/Uploads/Related%20EU%20activities/Report-from-PraguetoBerlin-Sept2003.pdf>, dostęp: 21 lipca 2014.

Nota edytorska

Publikowane w niniejszym tomie teksty zostały przetłumaczone na podstawie następujących wydań:

1. Johannes Angermüller: *Widerspenstiger Sinn. Skizze eines diskursanalytischen Forschungsprogramms nach dem Strukturalismus*, w: *Diskursanalyse meets Gouvernamentalitätsforschung. Perspektiven auf das Verhältnis von Subjekt, Sprache, Macht und Wissen*, red. J. Angermüller, S. van Dyk, Campus Frankfurt am Main–New York 2010, s. 71–100. Copyright © by Johannes Angermüller.
2. Tomas Marttila: *Post-Foundational Discourse Analysis: A Suggestion for a Research Program*, „Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research” 2015, nr 16 (3), Art. 1. Copyright © by Tomas Marttila.
3. Sofia Branco Sousa, António Magalhães: *Discourse Analysis in Higher Education Research*, w: *Theory and Method in Higher Education Research (International Perspectives on Higher Education Research, Volume 9)*, red. J. Huisman, M. Tight, Emerald Publishing Limited, Bingley 2014, s. 81–96. Copyright © by Emerald Publishing.
4. Jens Maeße, Julian Hamann: *Die Universität als Dispositiv. Die gesellschaftliche Einbettung von Bildung und Wissenschaft aus diskurstheoretischer Perspektive*, „Zeitschrift für Diskursforschung” 2016, nr 1, s. 29–50. Copyright © by Jens Maeße and Julian Hamann.
5. Felicitas Macgilchrist, Marion Ott, Antje Langer: *Der praktische Vollzug von „Bologna“: Eine ethnographische Diskursanalyse*, w: *Diskursforschung: Ein interdisziplinäres Handbuch*, red. M. Nonhoff i in., Band II, transcript, Bielefeld 2014, s. 37–57. Copyright © by Johannes Angermüller.

Indeks pojęć

- Akcje 88
- Analiza diachroniczna 96, 97, 98, 100, 109
- Analiza konwersacyjna 31, 106
- Analiza synchroniczna 96, 97, 100
- Analiza sytuacyjna 107, 109, 110
- Analiza treści 38, 124, 125
- Artykulacja 20, 61–68, 70, 74, 75, 78–80, 84, 89–91, 96–98, 100, 101, 103–105, 107–110, 123, 132, 135, 136, 138, 179, 199, 200
- Badania etnograficzne 147, 148, 174, 177, 179, 181–183, 199
- Badania jakościowe 102, 130
- Dekonstrukcja 62, 95, 100, 148
- Dokument 16, 18, 48, 93, 106, 123, 127, 128, 131, 137, 174, 176, 182, 184, 185, 188, 198, 199
- Dyskursy dominujące/wykluczone 20, 121, 123, 131, 136–138
- Dyskursywna materializacja 67, 68, 79
- Dyskursywne tożsamości 20, 78–82, 84–89, 97, 105, 108
- Dyskursywny element 63–65, 68, 78–88, 90, 91, 97, 101, 107, 109, 134, 135
- Dyskursywny moment 63, 64, 178, 179
- Dyspozytyw 9, 10, 19, 20, 30, 45–47, 49–51, 141–143, 153, 155, 156–159, 161–166, 177
- Działacze 87, 88
- Działanie 86, 87, 88, 91, 92, 102, 103, 106, 109
- Działanie hegemoniczne 64, 66, 70, 90, 94, 98–100; zob. też: Działanie
- Działanie kontr-hegemoniczne 64, 67, 70, 90, 94, 98–100; zob. też: Działanie
- Epistemiczne nachylenie 75, 76, 94, 105
- Epistemologia esencjalistyczna 61
- Epistemologia relacyjna 61, 62, 65, 66, 84–86, 108
- Epistemologiczne rozróżnienie 190, 199
- Epistemologiczne zerwanie 75, 85, 100, 107
- Etos naukowy 145
- Hegemonia 8, 67, 124, 135, 136–138, 164, 175, 176, 185, 197, 198
- Hermeneutyka 19, 31, 32, 33, 71
- Hermeneutyka drugiego stopnia 20, 71, 72, 76, 85, 102, 103, 110
- Hermeneutyka pierwszego stopnia 72, 85, 103, 106
- Heurystyka negatywna 57, 60
- Heurystyka pozytywna 57, 60
- Homologia 64, 154
- Instytucja 11, 14, 15, 17, 29, 67–70, 79, 88–94, 97, 98, 100, 103, 107, 109, 126, 129, 142, 146, 148–151, 156, 180, 185
- Interakcje 36, 38, 39, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 76, 88
- Interakcjonizm 32, 33, 52
- Interdyscyplinarność 11
- Interpretacja 12, 20, 21, 32, 39, 43, 47, 48, 50, 51, 54, 58–60, 76, 77, 85, 96, 100–102, 105, 107–110, 123, 126, 141, 154, 155, 159, 161, 166, 176, 185, 196, 199
- Izomorfizm 154
- Kody empiryczne 77, 86, 87

- Kody teoretyczne 77, 78, 86, 97, 107–109
- Konceptualizacja 68, 69, 76, 84–87, 96, 98, 100, 110, 143
- Konflikt 45, 46, 54, 142, 149, 158, 166, 176, 185, 186, 191, 193, 196, 198, 199
- Korpus 52, 96, 97, 98, 100, 104, 123, 127, 131, 137, 173, 181, 182
- Legitymizacja 18, 123, 134, 144, 151
- Łańcuch konotacji 190, 199
- Obserwacja 17, 21, 60, 62, 73, 76, 77, 82, 84, 99, 102, 106, 166, 176, 179, 182, 183, 185, 186, 191, 199
- Odbiorcy 87, 88
- Operacjonalizacja 57, 100, 123, 125, 127, 128, 131, 138
- Oponent 87, 88
- Organizator dyskursu 20, 121, 123, 131, 132, 136–138
- Perspektywa ewolucyjna 145, 146
- Płynne znaczące 20, 64, 123, 132, 134–136, 138
- Pole akademickie 152, 164
- Pole dyskursywności 20, 135, 136, 138
- Pomocnicy 87, 88
- Porządek dyskursu 20, 47, 64, 97, 123, 132, 133, 136, 138
- Poststrukturalizm 7, 19, 35, 36, 124, 130
- Pozycje podmiotowe 41, 43, 44, 109
- Pozytywizm 129
- Pragmatyka 19, 31–33, 35, 36
- Pragmatyka wypowiedzi 19, 29, 35, 38
- Praktyka dyskursywna 8, 36, 51, 54, 126, 131, 133, 143, 155, 158, 178, 179, 200
- Praktyka społeczna 8, 62, 68, 84, 101, 102, 106, 126, 127, 129, 131, 178, 179, 200
- Program badawczy 8, 9, 19, 20, 30, 34, 57, 59, 60, 110, 111
- Protagonista 87, 88
- Przedmioty 33, 34, 35, 38, 67, 72–74, 76, 77, 80, 88, 95, 97, 99–101, 104, 156, 157, 159, 178
- Punkty węzłowe 20, 66, 81–83, 87, 88, 97, 123, 132, 134, 136, 138
- Puste znaczące 66
- Rekonstrukcja 20, 95–98, 100, 126, 173, 179
- Relacja antagonizmu 80, 81
- Relacja dysocjacji 81
- Relacja ekwiwalencji 82, 83
- Relacja niewspółmierności 81
- Relacja przeciwieństwa 80, 81, 83
- Relacja reprezentacji 81, 82
- Relacja różnicy 61, 82, 83
- Relacje dyskursywne 20, 45, 78, 79, 81, 83, 84, 88, 89, 97, 105, 108
- Remat 190, 199
- Reżim dyskursywny 89, 90, 93, 94, 97, 99
- Rola podmiotowa 67–70, 89–94, 97–100, 103, 105, 107, 109
- Sedymentacja 66, 67, 91, 93, 94, 96, 106
- Socjologia organizacji 143, 148–151, 153–155, 159
- Strategie 18, 20, 53, 88, 93, 94, 99, 100, 105, 108
- Strukturalizm 9, 10, 19, 29–38, 52–54, 58, 160
- Studium przypadku 127, 182
- Subiektywizacja 191–193, 197
- Subiektywność 20, 72, 87, 88, 179
- Technologie innego 93

- Technologie siebie 93
- Teoria aktora-sieci 36
- Teoria pola 10, 20, 142, 143, 148, 151, 153–156, 158, 159, 161
- Transdyscyplinarność 11
- Triangulacja 38, 51, 199
- Urządzenie 30, 47–49, 58
- Usytuowane praktyki 173, 175
- Wartości 20, 43, 52, 87, 88, 176, 189
- Wiedza 11, 12, 15, 20, 21, 30, 34, 36–41, 44, 45, 47–53, 58, 72, 73, 76, 98, 100, 104–106, 122, 125–127, 130, 142, 145–147, 157, 163, 164, 166, 176, 190–192, 200
- Władza 8, 10, 12, 15, 16, , 21, 30, 46, 49, 66, 93, 110, 128, 137, 151–158, 161–164, 166, 167, 173, 176, 179, 185, 196, 198
- Współ-konstrukcja 20, 95, 100, 110
- Wypowiedź 15–19, 29, 35, 36, 38, 40–45, 52, 53
- Wzory narracyjne 108
- Zasoby 30, 86, 88, 92, 104, 110, 127, 142, 145, 149, 150, 162, 186, 194
- Zestawienie 20, 99, 100, 199
- Znaki 21, 32, 40, 42, 43, 61, 134, 136, 135, 158–163, 165, 166
- Zwrot lingwistyczny 130

Noty o autorach

Johannes Angermuller od 2012 roku jest profesorem w dziedzinie studiów nad dyskursem i dyrektorem projektu ERC DISCONEX na Uniwersytecie w Warwick i w École des hautes études en sciences sociales w Paryżu. Po uzyskaniu stopnia doktora w Paris Est, Créteil i w Magdeburgu w 2003 roku był zatrudniony na stanowisku *Juniorprofessor* w zakresie socjologii szkolnictwa wyższego na Uniwersytecie w Moguncji. Jego publikacje dotyczą studiów dyskursywnych i socjologii szkolnictwa wyższego, np. monografie *Poststructuralist Discourse Analysis. Subjectivity in Enunciative Pragmatics* (2014) i *Why There Is No Poststructuralism in France. The Making of an Intellectual Generation* (2015).

Julian Hamann jest socjologiem zajmującym się przede wszystkim socjologią nauki, studiami nad szkolnictwem wyższym oraz socjologią wiedzy i kultury. Aktualnie pracuje na stanowisku badacza *postdoc* w Leibniz Center for Science and Society na Uniwersytecie Leibniza w Hannoverze. Pracę doktorską obronił na Uniwersytecie w Bambergu; był stypendystą Fundacji Alexandra von Humboldta na Uniwersytecie w Warwick, Northeastern i na Uniwersytecie Harvarda. Obecne badania Juliana Hamanna koncentrują się na procedurach mianowania profesorów, akademickich nekrologach i sposobach oceny wyników badań. Dotyka on takich tematów, jak ewaluacja i granice, subiektywność i performatywność, wiedza akademicka i kariery akademickie oraz władza i nierówność społeczna. Ostatnie badania pojawiły się w następujących czasopismach: „Poetics”, „Higher Education”, „Forum: Qualitative Social Research” i „History of Humanities”.

Antje Langer jest profesorem w obszarze edukacji szkolnej, specjalizuje się w tematyce *gender studies* w Institut für Erziehungswissenschaften na Uniwersytecie w Paderborn. Jej praca koncentruje się na badaniach i teorii płci, seksualności i edukacji seksualnej, a także na badaniach instytucjonalnych, z zakresu socjologii ciała, analizy dyskursu i etnografii. Jest

redaktorką książek: *Diskursanalyse und Kritik* (współredakcja: M. Nonhoff i M. Reisingl, 2018), oraz *Erziehungswissenschaftliche Diskursforschung. Empirische Analysen zu Bildungs- und Erziehungsverhältnissen* (współredakcja: S. Fegter, F. Kessl, M. Ott, D. Rothe i D. Wrana, 2015).

Felicitas Macgilchrist jest dyrektorem działu Textbooks as Media w Georg Eckert Institute of International Textbook Studies w Braunschweig i profesorem w dziedzinie Media Research na Uniwersytecie w Goettingen. Jej bieżące badania lokują się na przecięciu mediów (cyfrowych) i edukacji, koncentrując się na społeczno-politycznych implikacjach technologii edukacyjnych. Publikacje Felicitas Macgilchrist dotyczą podręczników (*Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*), materialności i medialności technologii edukacyjnych (*Palgrave Handbook of Textbook Studies*), zjawiska „datafikacji” w edukacji (*Routledge Handbook of Cultural Studies in Education*). Jej najnowsze artykuły to m.in. *Autonomous Writing Groups and Radical Equality: An Innovative Approach to University Writing* (w „Canadian Journal for the Study of Writing and Discourse”, z Katrin Girgensohn), *Backstaging the Teacher: On Learner-driven, School-driven and Data-driven Change in Educational Technology Discourse* („Culture – Society – Education”).

Jens Maeße jest adiunktem w Department of Sociology na Uniwersytecie w Gießen. Jego badania koncentrują się na analizie dyskursu, socjologii nauki i edukacji, socjologii ekonomii i ekonomii politycznej. Publikacje Jensa Maeße obejmują m.in. *Austerity Discourses in Europe: How Economic Experts Create Identity Projects*, „Innovation: The European Journal of Social Science Research” 2018, nr 31(1), s. 8–24, *The Elitism Dispositif. Hierarchization, Discourses of Excellence and Organisational Change in European Economics*, „Higher Education” 2017, nr 73, s. 909–927.

António Magalhães jest profesorem w Faculty of Psychology and Education Sciences na Uniwersytecie w Porto, gdzie pełni funkcję dyrektora w Department of Education Sciences. Ponadto jest pracownikiem

naukowym Centre for Research in Higher Education Policies (CIPES). Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na analizie polityki edukacyjnej, a w szczególności na związku między państwem a systemami i instytucjami szkolnictwa wyższego oraz na europejskim zarządzaniu szkolnictwem wyższym. Prowadzi również badania nad metodami analizy polityki. Kierował krajowymi i międzynarodowymi projektami w dziedzinie badań nad szkolnictwem wyższym. Jest autorem i współautorem książek i artykułów opublikowanych w czasopiśmie z tej dziedziny, m.in. w „Higher Education Policy”, „Higher Education” i „Studies in Higher Education”.

Tomas Marttila w latach 2016–2018 wykładał socjologię na Uniwersytecie Ludwiga Maximiliana w Monachium, a od października 2018 r. jest adiunktem w Vienna University of Economics and Business. Jego badania dotyczą procesów neoliberalnej ekonomizacji i hegemonizacji kultury przedsiębiorstwa oraz ponadnarodowej konwergencji w polityce edukacyjnej. Jest autorem takich publikacji, jak: *Neoliberalism, Knowledge-Based Economy and Metaphorization of the Entrepreneur to the Subject of Creativity* (w: red. D. Cahill i in., *The Sage Handbook of Neoliberalism*, 2018), *Post-Foundational Discourse Analysis* (2015) oraz *The Culture of Enterprise in Neoliberalism* (2013).

Marion Ott jest doktorem i pracuje od sierpnia 2018 r. na stanowisku zastępcy profesury (niem. *Vertretungsprofessur*) ds. edukacji, opieki i wychowania w dzieciństwie na Wydziale Nauk Społecznych i Nauk o Zdrowiu w Szkole Wyższej w Ludwigshafen nad Renem. Jako pracownik naukowy na Uniwersytecie Goethego we Frankfurcie nad Menem i na Uniwersytecie Justusa Liebiga w Gießen prowadziła różne projekty badawcze z wykorzystaniem metodologii łączącej analizę władzy z etnografią. W swojej pracy naukowej koncentruje się na badaniach genderowych i badaniach nad dzieciństwem, etnograficznych badaniach instytucji w obszarach pracy socjalnej, a także na analizach władzy, teoriach dyskursu i teoriach praktyk. Studiowała pedagogikę na Uniwersytecie Goethego we Frankfurcie nad Menem.

Sofia Branco Sousa jest badaczką *postdoc* w Centre for Social Studies (CES) w Portugalii w dziedzinie socjologii nauki i szkolnictwa wyższego. Posiada wykształcenie pedagogiczne; szczególnie interesuje się produkcją wiedzy i profesją akademicką; wykorzystuje teorię i metodę analizy dyskursu. Jest autorką krajowych i międzynarodowych publikacji i rozdziałów w pracach zbiorowych. Obecnie pracuje nad własnym projektem dotyczącym dyskursów różnych form wiedzy, wykorzystując przypadek Laboratoriów Stowarzyszonych w Portugalii. Ponadto jest studentką studiów magisterskich na kierunku psychologia, gdzie zamierza zastosować analizę dyskursu w badaniach z obszaru seksuologii.

Wydawnictwo Akademickie SEDNO Spółka z o.o.

Wydanie pierwsze

Liczba stron: 214

Skład i łamanie: Janusz Fajto

Druk i oprawa: Fabryka Druku Sp. z o.o., Warszawa

BIBLIOTEKA DYSKURSU PUBLICZNEGO

KULTURA
RETORYKA
DEMOKRACJA

Interdyscyplinarna seria wydawnicza **Biblioteka Dyskursu Publicznego** chce pytać o uwarunkowania, właściwości, społeczne oddziaływanie oraz jakość publicznego dyskursu, formułować diagnozę stanu rzeczy oraz proponować praktyczne wskazówki, spierać się o wizję przyszłości, a także pielęgnować zainteresowania teoretyczne i metodologiczne. Publicznie i *pro publico bono*.

Książka przybliży polskim czytelnikom wybrane podejścia w badaniach szkolnictwa wyższego, bazujące na teoretyczno-metodologicznych założeniach analizy dyskursu. Przeznaczona jest dla szerokiego grona badaczy. Obejmuje teksty opublikowane pierwotnie w języku angielskim lub niemieckim, a ich autorami są znani analitycy dyskursu.

Antologia jest książką niezwykle aktualną. Oprócz cech dobrego podręcznika metodologii badań społecznych daje polskiemu czytelnikowi użyteczne narzędzia opisywania zachodzących w rodzimym szkolnictwie wyższym zmian. Czytelnik znajdzie tu „materiał dowodowy” ukazujący globalne kierunki zmian w szkolnictwie wyższym na świecie, szczególnie w Europie Zachodniej.

Z recenzji dr hab. Anny Horolets

dr. Aleksandra Rzyńska

dr hab. **Helena Ostrowicka** – profesor nadzwyczajny i kierownik Zakładu Metodologii Badań i Studiów nad Dyskursem Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Bada dyskurs szeroko rozumianej polityki edukacyjnej i naukowej. Koncentruje się na eksploracji teoretycznej i filozoficznej perspektywy postfoucaultowskiej w analizach relacji wiedzy i władzy w czterech instytucjonalnych kontekstach: nauki, edukacji, polityki i mediów.

Wydawnictwo Akademickie SEDNO

00-696 Warszawa
ul. J. Pankiewicza 3
tel./fax +48 22 46 48 797
www.wydawnictwosedno.pl
info@wydawnictwosedno.pl

Cena 35 zł (w tym VAT)
ISBN 978-83-7963-070-7

9 788379 630707 >